

T.C

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİMDALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

BABÜR DEVRİNDE FERGANA VADİSİ

Hazırlayan

Nimetullah TURĞUT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi KADİR TUĞ

Bingöl-2022

T.C
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİMDALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

BABÜR DEVRİNDE FERGANA VADİSİ

Hazırlayan
Nimetullah TURĞUT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi KADİR TUĞ

Bingöl-2022

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	VI
TEZ KABUL VE ONAY	VII
ÖN SÖZ	VIII
ÖZET.....	IX
ABSTRACT.....	X
1.GİRİŞ	1
2.Tarihi Coğrafyası	8
I.BÖLÜM.....	14
BABÜR'ÜN HAYATI VE ESERLERİ	14
1.1. Babür'ün Ailesi	14
1.2. Babür'ün Hayatı ve Eserleri.....	17
1.2.1. Babür'ün Kabil Hayatı	21
1.2.2. Babür'ün Hindistan Hayatı	30
1.2.3. Babür'ün Son Dönemi ve Vefatı.....	38
1.3. Babür'ün Eserleri	41
1.3.1. Babürname	41
1.3.2. Aruz Risalesi	46
1.3.3. Mübeyyen.....	47
1.3.4. Risale-i Validiye Tercümesi.....	47
1.3.5. Divan.....	48
II. BÖLÜM.....	50
BABÜR'ÜN FERGANA HAKİMİYETİ (1494-1504).....	50
2.1. Esfera Kuşatması	52
2.2. Hocend Seferi (1494)	53
2.3. Birinci Semerkant Seferi (1496).....	54
2.4. İkinci Semerkant Seferi (1497)	56
2.5. Babür'ün Hocend'den Peşagar'a Gidişi (1498)	64
2.6. Babür'ün Merginan'ı Yeniden Ele Geçirşi (1498).....	66
2.7. Babür'ün Andican'a Seferleri (1498).....	68
2.8. Madu Kurganının Alışı (1499)	69

2.9. Semerkant'ın Şeybak Han'a Teslim Edilişi (1499).....	70
2.10. Serpül Meydan Muharebesi (1500).....	73
2.11. Semerkant Savunması (1500).....	75
2.12. Babür'ün Diğer Bölgelerde Şibani Han İle Yaptığı Mücadeleler	78
III. BÖLÜM	80
FERGANA VADİSİNDEKİ ŞEHİRLER.....	80
3.1. Hokand	81
3.2. Merginan	85
3.3. Andican (Endican).....	87
3.4. Ahsiket (Ahsikes)	91
3.5. Oş (Uş)	93
3.6. Esfera.....	96
3.7. Kasan	96
3.8. Özkent	97
3.9. Kuba	100
3.10. Şikit	100
3.11. Nasr-Abad	101
3.12. Fergana'da ki Diğer Yerleşim Yerleri.....	101
IV. BÖLÜM	102
FERGANA VADİSİ'NDE EKONOMİ.....	102
4.1. Tarım	103
4.2. Hayvancılık	107
4.3. Madencilik.....	112
4.4. Ticaret.....	115
4.4.1. Fergana Vadisi'nden Geçen Ticaret Yolları.....	119
SONUÇ	120
KAYNAKLAR	121

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Babür Devrinde Fergana Vadisi* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

.../.../2022

Nimetullah TURĞUT

TEZ KABUL VE ONAY

Nimetullah TURĞUT tarafından hazırlanan *BABÜR DEVRİNDE FERGANA VADİSİ* başlıklı çalışma....../.../2022 tarihinde yapılan tez savunma sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvan, Adı ve Soyadı)

Başkan : imza.....

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ imza.....

Üye : imza.....

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/.../2022 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Fergana Vadisi, geniş Orta Asya coğrafyasını Çin, Hint ve İran topraklarına bağlayan stratejik bir noktada yer almaktadır. İpek Yolu'nun güney yönü Fergana bölgesine bakmasından ötürü bölgenin önemini bir kat daha arttırmıştır, büyük imparatorluklar ve devletler, doğu ve batı hâkimiyetini sağlayabilmek için Fergana'ya hakim olmak istemişlerdir.

Tez, bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Ayrıca sonuç ve kaynaklar kısmı da mevcuttur. Girişte, Fergana kelimesi üzerinde durulmuştur. Daha sonra Fergana'nın coğrafi ve tarihi durumu hakkında bilgi verilmiştir

Birinci bölümünde önce Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza'nın hayatı ve daha sonra da Babür'ün çocukluğu, yetişkinlik dönemi, evliliği, çocukları, eşleri ve Kabil ile Hindistan hayatı anlatılmıştır. Ayrıca hatıratı olan Babürname ve diğer eserlerine de değinilmiştir.

İkinci bölümde Babür'ün babasının vefatından hemen sonra Fergana'da tahta çıkışı, Fergana hakimiyeti döneminde yapmış olduğu seferler anlatılmıştır. Burada ki siyasi faaliyetleri Fergana hakimiyetini pekiştirme amacı taşımaktadır.

Üçüncü bölümde de Fergana Vadisi'nde bulunan belli başlı şehirlerin tarih ve coğrafyasına değinilmiştir. Ayrıca şehirlerin Fergana da ki önemi hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü bölümde de Fergana Vadisi'nde iktisadi hayat çerçevesinde tarım, hayvancılık, madencilik ve ticari faaliyetler ile ilgili bilgiler anlatılmaya çalışılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinde tezin son aşamasına gelene kadar bana yol gösteren, yoğun iş temposu arasında çok değerli vaktini ayırarak bana destek ve yardımını esirgemeyen tecrübeleriyle bana ışık tutan Tez Danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca tez çalışması sürecinde bana maddi ve manevi desteğini her zaman hissettiren kıymetli anneme çok teşekkür ediyorum. Tez çalışmamda Bingöl'de yardımlarını esirgemeyen İbrahim KAVUT'a ve Erkan KARAKAYALI'ya teşekkürü borç bilirim.

ÖZET

Tezin Başlığı: Babür Devrinde Fergana Vadisi
Tezin Yazarı: Nimetullah TURĞUT
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kadir TUĞ
Anabilim Dalı: Tarih
Bilim Dalı: Genel Türk Tarihi
Kabul Tarihi:/....../2022
Sayfa Sayısı:
Babürname eseri yazıldığı tarihi itibariyle birçok edebi eser özelliğinde yazılmıştır. Babür bu eserinde yapmış olduğu seferlere yer vermiştir. Fergana'dan başlayıp Kabil'e kadar ki serüvenini Hindistan'a kadar devam ettirmiştir. Babür, Timur Devletinden sonra Fergana'da devletini kurarak, Maveräünnehir coğrafyasının tamamını idaresi altına almak için mücadele vermiştir. Özellikle burada Semerkant üzerinde hakimiyetini pekiştirmiştir. Fergana Vadisi coğrafi konumu itibariyle ve ikliminin etkisiyle birçok devletin sahip olmak istediği bir bölge olmuştur. Günümüzde stratejik önemini koruyan bölge Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan sınırları içerisinde yer almaktadır. Fergana bölgesini Türk tarihine ait siyasi, ekonomik, sosyal vb. alanlarda değerler taşımaktadır. Bu çalışmamızda bölgede hakimiyet kuran Babür dönemini Babürname temelinde incelemeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Babür, Babürname, Fergana, Semerkant, Hokand, Kabil, Hindistan

ABSTRACT

Title of the Thesis: Fergana Valley in the Babur Period
Author: Nimetullah TURĞUT
Supervisor: Dr. Teaching Member Kadir TUĞ
Department: History
Branch of science: General Turkish History
Date:
Paper of Number:
The work of Baburname was written in many literary properties of the date of its writing. Babur has included his expeditions in this work. He continued his adventure from Fergana to the Tribe, to India. After establishing his state in Fergana after the Timur State, Babür struggled to take over the entire Transoxiana geography. Especially here he consolidated his dominance over Samarkand. Fergana Valley has become a region that many states want to have due to its geographical location and the effect of its climate. The region, which maintains its strategic importance today, is located within the borders of Tajikistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan. In the Fergana region, information was given on political and economic fields of Turkish history. With this study, the political and economic life of Babür, who established his domination in the region, was examined according to the work of Baburname.

Keywords: Babur, Baburname, Fergana, Samarkand, Hokand, Kabul, India.

KISALTMALAR

C.	Cilt
S.	Sayı
s.	Sayfa
D.İ.A.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	Hicri
M.	Miladi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m	Adı Geçen Makale
İ.A.	İslam Ansiklopedisi

1.GİRİŞ

Fergana, Türkistan'da Sırderya¹ havzasında bir bölgedir. Fergana bölgesi kuzeyde Çatkal dağları; doğuda Fergana dağları ve güneyde Alay dağları ile çevrelenen vadiden oluşmaktadır. Batı tarafında nehrin dağ silsilesinin eteklerine temas ederek geçmesinden dolayı sınırın bu tarafı istikrarsızdır; nehir dağlara yakınlığından dolayı istikametini değiştirir. Bu istikamet Fergana'da daha ziyade güneybatı tarafına olup oradan ilkin batıya ve sonra kuzeybatı istikametine yönelmektedir. Burada nehrin özellikle güney kıyısında dağlar ile nehir arasında boş bir saha vardır; Fergana Vadisi yalnız buradan tabii bir yol ile diğer memleketlere bağlanma hususunda imkan sağladığı için Babür'ün kaydettiği gibi düşmanlar yalnız buradan her mevsimde Fergana'ya girebilmektedir. X. yüzyıl Arap coğrafyacıları Çatkal vadisini Fergana'nın bir kısmı olarak saymaktadırlar.²

Fergana Vadisi Batlamyus'un coğrafyasına göre dünya'da yaşanabilir yedi iklimden bir tanesi olarak belirtilmiştir. Fergana'nın içerisinde bulunduğu iklimde beşinci iklim denilmiştir. Doğusu Kaşgar, batısı Semerkant ve güneyi ise Bedaşan'ın sınırı olan dağlardır. İlk zamanlarında kuzeyinde Almalık, Almatu ve Yangı kitaplarda Otrar isminin yazıldığı şehirler bulunmaktadır. Bu şehirler Moğol ve Özbekler tarafından tahrip edilmiş ve hiçbir eser bırakmamışlardır. Etrafı dağlıktır, sadece Semerkant ve Hocend'in bulunduğu batı tarafında dağ yoktur. Kışın batı tarafından başka hiçbir yerden düşman gelememektedir. Hocend suyu ismiyle de bilinen Seyhun nehri bu ülkenin kuzeydoğusundan gelmektedir ve içinden geçerek

¹ Tanrı dağlarının Narın bölgesinde çıkan Narın nehrinin Oş bölgesinde Karaderya ile birleşmesiyle Sırderya nehri meydana gelir. Bu nehrlerin arasında kalan bölgeye Türkçe'de "iki su arası" manasına gelen Farsça Miyan-Rudan adı verilmiştir. Hangi anlama geldiği bilinmeyen "Sir" ise Plinius'un kullandığı Silisle aynı kelime olduğu kabul edilmektedir. Sırderya nehrine eski Türkçede Yinçüğüz, Moğolca'da Gul Serikun, Grekçe'de Yaksartes, Romalılar'da Oxus ve Araplar'da Seyhun olarak isimlendirdikleri görülmektedir. Sırderya'nın kolları arasında Çirçik, Keles ve Aris nehirleri sayılabilir. Sırderya'nın Karaderya ile Narın nehrinin birleştiği yerden Aral Gölüne kadar uzunlukluğu 2865 kilometredir. Sırderya nehri eskiden Sovyetlerler Birliği sınırları içerisinde yer alırken günümüzde ise Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan devletlerinin sınırları içinden geçerek ve Kazakistan'daki Aral Gölüne dökülmektedir. Sırderya nehri Kırgızistan'ı geçtikten sonra önce Özbekistan, sonra Tacikistan ve daha sonra da Özbekistan sınırları içinden akmaktadır. Bu şekilde aynı ülkede iki defa akıntısı olduğu nadir nehirlerden birisidir. Özbekistan sınırlarından sonra Kazakistan topraklarına giren nehrin akıntısının en uzun kısmı bu ülke toprakları içerisinde. Sırderya nehrinin en yüksek debisinin olduğu kısım ise Fergana vadisidir. (Abdullah Muhammedcanov, "Sırderya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.272.)

² Wilhelm Barthold, "Fergana", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.558.

batıya doğru akmaktadır. Hocend'in kuzeyi ve bugün Şahruhiye adıyla bilinen Fenakent'in güneyinden geçip tekrar kuzeye dönerek Kuzey Türkistan'a doğru çıkmaktadır. Türkistan havzasında kaybolup hiçbir nehre karışmamaktadır.³

Fergana Vadisi şeklinde isimlendirilen bu coğrafya, Tanrı dağları ile Alay dağları arasında yer almaktadır. Bu topraklar Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan devletleri arasında paylaşılmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti topraklarında kalan kısım ise Fergana şehri idari merkez olarak görülmektedir. Fergana Vadisi üçgen şeklinde olup, 23.000 km² yüzölçümüne sahiptir. Bölge kabaca uzunluk ve genişlik açısından bakılacak olursa 300 km. uzunluğunda, 70 km. genişliğindedir. Fergana Vadisi'nin sınırları kuzeyden Tanrı dağlarının Çatkal silsilesi, kuzeydoğuda Fergana dağları, güneyde Alay ve Türkistan sıradağları ile çevrelenmiştir. Bölgenin batısında 7 km. genişliğinde bir geçitle açlık steplerine bağlı büyük bir çöküntü alanı olan vadinin önemli bir bölümü tarım arazisi, orta kısımları ise çöldür. Fergana Vadisi'ni etraftaki dağlardan inen ırmaklar verimli toprakları sulamaktadır. Bölge yazları sıcak ve kışları soğuk geçen bir karasal iklime sahiptir. Özellikle batı tarafları yıllık metre kareye düşen yağmur çok az olduğu görülmektedir. Fergana Vadisi'ni sulayan en önemli akarsu kaynağı Sırderya'dır.⁴ Sırderya nehri zirai faaliyetlerin yapılmasına imkan vermektedir.

Fergana Vadisi, Batı Türkistan'ın en önemli tarımsal faaliyetin merkezlerindendir. Bu bölgede pamuk, pirinç, meyve ve ham ipek üretimi yapılmaktadır. Bunlarla birlikte zengin maden potansiyeline de sahiptir. Fergana Vadisi'nde kömür, petrol, civa, antimon, ozokerit gibi yer altı zenginlikleri işletilmektedir. Bölge Orta Asya'nın en yoğun nüfuslu yörelerinden biri olarak bilinmektedir. Başlıca şehirleri Fergana, Andican, Hokand, Merginan, Nemengan, Hikon, Kuvasay, Rişton, Hamza ve Yıpan'dan oluşmaktadır.⁵ Çinliler tarafından Fergana'ya demir işçiliği ile altından ve gümüşten eşya imali sanatı getirildiği iddia edilmektedir. Plinius'un *seriucum ferrum* diye bahsettiği bir çeşit demirin, Hirth'in farz ettiği gibi o zamanlar Fergana'dan ihraç edilmekte olması muhtemeldir. Buna

³Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *Baburname*, Kabalcı Yayınları, Çeviri: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, 2006, s.133.

⁴ Tahsin Yazıcı, "Fergana", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.12, Diyanet Yayını, İstanbul, 1995, s.375.

⁵Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.375.

karşılık Çinlilerde Fergana'dan üzüm yetiştiriciliği ve kaba yonca (hayvan yemi) yetiştiriciliğini öğrenmişlerdir.⁶

Bu bölgede madenlerin çıkarılması yerleşim yerlerinin ve uygarlık tarihinin ilk dönemlerine kadar uzantılarının olduğu görülmektedir. Fergana Vadisi coğrafi konumundan dolayı İpek Yolu'nun geçmesiyle kent ve pazarların oluşmasında büyük rolü bulunmaktadır.⁷ Fergana Vadisi bulunduğu yeri itibariyle üç ülkenin sınırları içerisinde kalması münasebetiyle stratejik bir konuma sahiptir. Bölgeyi önemli kılan diğer bir unsur da verimli tarım arazilerine sahip olmasıdır.

Fergana'nın çok küçük bir bölümü ekilebilir topraklardan oluşmaktadır. Bugün hala sadece 9000 km² lik bir alanda sulama yapılabilmektedir, geri kalan topraklar bozkır halindedir. Ancak vahalar bölgesi son derece verimlidir. Bu vahaların çevresindeki bölgelerde av hayvanı boldur ve dağlardan her türden değerli taşın yanı sıra çeşitli madenler çıkarılmaktadır. Arap coğrafyacı el-İstahri'ye göre, Samanoğulları döneminden beri (874-999) ısınmak için kullanılan kömür de bu dağlardan elde edildiği ifade edilmektedir. Bu bölgede ticaret yüzyıllardır canlı bir şekilde işlemektedir. Çin'i Akdeniz'e bağlayan İpek Yolu'nun başlıca önemli kollarından biri bu bölgeden geçmektedir.⁸

Fergana Vadisi'nin IX. ve X. yüzyıllardaki durumu İslam coğrafyacıları tarafından detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Arap fütuhatı ile ilgili yazılı kaynaklar Fergana Vadisi ile ilgili malumat verirken Kasan, Ahsikes, Urest ve Hocend gibi dört şehirle ilgili detaylı bilgi verilmektedir. Fergana vadisinde X. yüzyıl İslam coğrafyacıları 40 şehrin varlığından bahs etmişlerdir. Bahsedilen şehirlerden biri olan Hocend'de duvarlarla çevrili bir rabatın varlığından bahs edilmektedir.⁹ Müslümanlar tarafından Fergana IX. yüzyılda fethedilmesine rağmen, Ortaçağdaki İslam ziyaretgahları Andican bölgesinde gösterilmektedir. Fergana'da Hz.Eyüb'ün mezarı (Celalabad şehrinin 2,5 km dışında Hz. Eyyüp kaplıcaları) Kurort tarafında olduğu bilinmektedir. Cemal Karşi İspidbulan'da sahabe ve Tabiinden 2700 şehidin mezarlarından bahsetmektedir. Hz. Osman Muhammed b. Cerir'in kumandasında bir

⁶ Wilhelm Barthold, *a.g.m*, s.558.

⁷Levent Demirci, "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", *Savunma Bilimleri Dergisi*, C.11, S.2, Ankara, 2012, s.34.

⁸ Jean Paul Roux, *Babur Büyük Moğolların Tarihi*, Dergah Yayınları, Çeviri: Lale Arslan Özcan, İstanbul, 2018, s.128.

⁹ Gülnisa Aynakulova, "Fergana'da Yerleşim Yerleri", *Türkler*, C.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.377.

ordu gönderilmiş ve hepsi bu savaşta şehit düşmüşlerdir. Bu yer aynı isim altında hala varlığını devam ettirmektedir. Kasansay vadisinde bulunmaktadır.¹⁰

Günümüzde de Orta Asya halklarının kutsal mekanlara göstermiş oldukları saygı ve önemine bir örnek vermek gerekirse; Güney Kırgızistan'ın en büyük şehri Oş'taki Süleyman Dağı'nda bulunan ziyaretgâhı buradaki halk, buraya "İkinci Mekke" olarak bakmışlar ve buraya yapılan ziyaretlerin mükafatının Hacca gitmekle bir olduğuna inanmaktadırlar. Bu dağın farklı yerlerinde Hz. Süleyman, Babür Şah, Dört Halife'ye ait olduğu söylenen yerlerle beraber farklı pek çok kutsal kabul edilen yerlerden de bahsedilebilir. Süleyman Dağı, bölgede yaşayan Kırgız ve Özbeklerce yoğun olarak ziyaret edildiği görülmektedir. Bölge halkının sevdiği ve kutsallık attettiği dini ve tarihi şahsiyetlere ait türbe ve makamların sayısı bir veya birden fazla mekanda olabilmektedir. Hz. Ali'nin türbesini örnek olarak verecek olursak, Irak, Afganistan ve Fergana Vadisi'nde olmak üzere üç bölgede üç türbesinin bulunduğu görülmektedir. Yukarıdaki verilen bilgileri destekleyici nitelikte menkıbelerin geçtiği birçok yer bulunmaktadır. Hz. Ali'nin ayak izi Kırgızistan'ın Kademcay ilçesinde bulunduğu ile ilgili iddialar bunlardan birisidir.¹¹

XV. yüzyılın sonunda bu bölgede kaleme alınan kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Fergana'da 3000 ile 4000 asker beslenmektedir. Ama bu sayı özellikle bozkır göçebelerinin akınları sırasında yetersiz kalmaktadır. Bu tarihte Fergana dünyanın bir ucu, uygar dünyanın kuzey sınırındaydı. Bu sınırın ötesinde yavaş yavaş Maveräünnehir'den buraya kadar sürülen, hala Cengizhanlıların kibrine sahip kaba saba, vahşi topluluklar yaşamaktaydı. Bu topluluklar için Fergana ulaşılması zor bir av gibiydi, buraya saldırmaktan hiç yılmamışlardır¹².

Yakut Hamavi'ye göre Fergana bölgesi, doğuda Haytal tarafından başlayarak Türklerle sınır olan Semerkant'tan 50 fersahlık¹³ bir mesafede bulunmaktadır. İstahri ise halkının çok zengin olduğunu ve nüfusunun çok fazla olduğunu kaydetmiştir. O Fergana bölgesini çevreleyen dağlarda çok sayıda maden yataklarının varlığından

¹⁰ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Çeviri: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.174.

¹¹ Kadir Tuğ ve Yaşar Bedirhan, "Kırgızistan'ın Celal-Abad Şhrinde Mezarlık Ve Ziyaret Yerleri İle İlgili Halk İnançları", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.12, Bingöl, 2016, s.195.

¹² Jean Paul Roux, *a.g.e*, s.128.

¹³ Hurdadbih'e göre 53 fersaktır.

bahsetmektedir. Dağlardan çıkarılan madenler arasında altın, gümüş, bakır, firuze, civa, kömür ve nuşadır bulunmaktadır. Maveräünnehir’de nuşadır madeninin çıkarıldığı tek yer Fergana bölgesidir. Makdisi, Fergana’da büyüklü küçüklü yaklaşık 40 şehrin varlığından bahsetmiştir. Şehirler hakkında bilgi verirken, başkent hariç üç gruba ayırmış, bunlar 1- Miyan-Rudan Bölgesi; Doğu Fergana bölgesi Narin nehri ile Karaderya arasından oluşmaktadır. 2- Nesya Bölgesi; Güney Fergana bölgesi 3- Vagiz Bölgesi; Sırderya’nın kuzey bölgesindeki şehirlerden oluşan Kuzey Fergana bölgesidir.¹⁴

İslam Coğrafyacıları Fergana bölgesindeki şehirleri üç grupta toplamışlardır. Birinci grup, Nasrabad, Minare, Renced, Şikit, Zarkan, Hayrlam, Beşbeşan ve Özkent şehirleridir. İkinci grup, Oş, Kuba, Bereng, Marginan, Riştan, Vankes, Kend, Aval, Nevkat-Miskan, Uştikan ve Zenderamş şehirleridir. Üçüncü grup ise Bukend, Kasan, Bab, Çarek, Aşt, Tubkar, Dicerkerd, Bigan, Tishan, Cidgil ve Şavdan şehirlerinden oluşmaktaydı.¹⁵ Müellifin, birinci gruba Narin nehri ile Karaderya nehirlerinin arasındaki şehirleri, Fergana’nın güneyindeki şehirleri ikinci gruba, Seyhun’un kuzeyindeki şehirleri ise üçüncü gruba ayırdığı görülmektedir. Şehirleri gruplara dahil etmesinde yanılma payı olabilmektedir; örneğin birinci grupta Zenderamş ve Uştikan’ı, üçüncü grupta ise Miskan ve Aval’ı göstermiştir. Diğer coğrafyacılar isimleri bahs edilmeyen bazı şehirler hakkında az malumat verdikleri de olmuştur. İstahri ile İbn Havkal Seyhun kenarındaki Barab yahut Farab şehrinde de bahsetmişlerdir. Semani ile Yakut Yazuhkes şehrini zikrederlerse de pek fazla bir bilgi vermemişlerdir. Maveräünnehir bölgesinin hiçbir ilinde olan Fergana’daki köyler gibi geniş alanları olan köyler bulunmamaktadır. Öyle ki bazı köyler bir günlük yol kadar birbirinden uzak mesafede yer almışlardır.¹⁶

İbn Havkal, Yukarı Nesya, Aşağı Nesya, Asbara, Nukad, Miyan-Rudan, Cidgil, Urest, Besafar ve Aşt yerleşim yerlerini Fergana’nın alt bölgeleri arasında zikretmektedir. Yukarı Nesya, Hocend tarafından Fergana’ya girilen ilk alt bölgedir. Yukarı Nesya bölgesinin şehirleri arasında Suh, Vankes, Riştan ve Huvakand (Hokand)’ zikredebiliriz. Burası Aşağı Nesya’nın yanında yer almaktadır. Aşağı

¹⁴ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.377.

¹⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.377.

¹⁶ V.V. Barthold, *a.g.e*, s.178.

Nesya yerleşim yerleri ise Zenderamş, Marginan, Ustikan, Necrenk, Andukan (Andican) ve Hali'den ibarettir. İsmi geçen alt bölgeler ova ve çayırlardan ibaret olup aralarında doğal setlerin olmadığı söylenmektedir.¹⁷

Fergana'nın kuzey bölgesinde Necm, Kervan, Cidgil ve Erdlankes şehri zikredilmektedir. İslam coğrafyacılarından İbn Havkal'a göre Necm, kalık bir köyün ismi olarak geçmektedir. Bu köylere saldırmak isteyen düşmanlara karşı güvenliğini sağlayan askerler ve müdafiler bulunmaktadır. İstahri, Ahsikes'ten Kervan şehrine kadar mesafeyi, Kervan şehri sınırına kadar yaklaşık 40 km, Kervan şehrine kadar ise yaklaşık 51 km uzaklıkta, şehir sınırlarının geniş bir alana yayıldığını ve köylerinde ise eski ve bazı imar çalışmalarının olduğunu zikretmiştir. Bu şehrin adı Yakut'un eserinde Karavan olarak belirtilmiştir.¹⁸

Hududu'l-Alem'de Cidgil coğrafyası dağlar ve harabelerlerden oluşup Fergana'nın bir bölgesidir. Burası küçük çapta şehirler ile çok sayıdaki köylerden oluşmaktadır. Cidgil'deki halk hayvancılıkla uğraşmaktadır. Özellikle at ve koyun yetiştiriciliği yapılmaktadır. İbn Havkal, Erdlanket'i (Ardlankes) Cidgil'in bir şehri olarak göstermektedir. Kasan ile Erdlanket arasındaki uzaklık bir günlük yoldur. O dönemde Cidgil'in, Fergana Vadisi sınırları içinde yer aldığını ve Çatkal bölgesine denk geldiğini belirtmektedir.¹⁹

İbn Hurdadbih gibi Arap coğrafyacıları, Batı Asya'dan çıkan ana yol Hocend bölgesinde Sırderya'yı geçer, Ahsikes'e kadar sağ sahilde ilerler ve Ahsikes'ten sonra yeniden nehri aşarak Kuba, Oş ve Özkent'e ulaşmaktadır.²⁰

İstahri, Sırderya'nın güneyindeki bölgelerden geçen yolu ana yol kabul etmektedir. Şehirlerin bulunduğu yerleri öğrenmek için şehirlerin coğrafi olarak yer almalarına dikkat ederek bu şehirler arasındaki mesafeleri bulmak daha da kolaylaşmıştır. İstahri'ye göre vadi boyunca Güney Fergana'dan geçen Hocend-Özkent ana yolunu ifade ederken şu şehirleri saymaktadır: Hocend'den Kend'e kadar bir merhale (aşama aşama yol gitmek veya bir yolcunun sekiz saatte gidebileceği mesafedir), Kend'den Soh'a kadar bir merhale, Soh'tan Riştan'a kadar bir merhale,

¹⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.377.

¹⁸ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.380.

¹⁹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.381.

²⁰ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.378.

Zenderamş'tan Kuba'ya kadar bir merhale, Kuba'dan Oş'a kadar bir büyük merhale, Oş'tan Özkent'e kadar bir büyük merhaledir şeklinde ifade etmiştir.²¹

Asfara²², Aval ve Nekad şehirleri ana yolun güneyinde bulunmakta olup, dağlık bölgeleri de kapsamaktadır. Tamahuş ve Bamkahuş Asfara bölgesindeki yerleşim yerlerindendir. Bamkahuş ile Suh arası yaklaşık 30 km'dir. Bamkahuş'tan Tamahuş arası ise yaklaşık 1,5 km uzaklıktadır. Bölgenin bir kısmı ovada ve diğer bir kısmı da dağ tarafında yer almaktadır.²³ Asfara bölgesi dağlık ve ovalık kısımlardan oluştuğu görülmektedir.

Fergana'nın kuzey tarafına geçince ilk önce şehrin merkezi olan Ahsikes'e denk gelmektedir. Sırderya²⁴ nehrinin sağ tarafında kurulan bu şehir İslam coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre şehir kale ve rabattan meydana gelmektedir. İbn Havkal, kaleyi şehristanda, Makdisi'nin verdiği bilgilere göre rabattın içinde yer almaktadır. Kale içerisinde saray ile hapisane, kalenin yanında ise musalla taşı bulunmatadır. Şehristanda camii ve vardır. Sırderya kenarında bulunan şehristan ile rabat içinde çarşılar olup, şehristandaki çarşılar genişlikleriyle dikkati çekmektedir. Şehristana beş kapıdan girilmektedir. Dört kapının ismi Merdküşan Kapısı, Kasan kapısı, Cuma Camii kapısı ve Rihane kapısıdır. Bir kapının ismi kaynaklarda verilmemiştir. Şehristan, çeşitli su kanalları vasıtasıyla sulanmaktadır. Kanallar vasıtasıyla gelen sular duvarları tuğladan örülmüş, kireçle kireçlenmiş su depolarında toplanmaktadır. Binaların uzun ömürlü olması için pişmiş kerpiçten örülmektedir. Şehirdeki en önemli yapıları şehristan bölgesindedir. İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre şehrin Sırderya boyunca uzunluğu 20 km'den fazladır. Bu uzunluk şehir çevresinin uzunluğu da olabilir.²⁵

Fergana Vadisi'nin coğrafi durumu hakkında yukarıda da farklı dönemlerde ve farklı şahıslar tarafından bilgi verilen bir bölgedir. Müslümanların ilk olarak hangi dönemlerde Fergana hakkında bilgi sahibi oldukları ve Fergana'yı bu kadar önemli kılan nedenler yazılmıştır. Fergana ticari, tarım ve coğrafi konumuyla dikkat çekerek farklı dönemlerde farklı devletler tarafından çevrelenmiş bir bölgedir. Coğrafi

²¹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.378.

²² Bazı kaynaklarda İsfara olarak geçmektedir.

²³ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.378.

²⁴ Bu nehir Seyhun olarakta isimlendirilmektedir.

²⁵ V.V. Barthold, *a.g.e*, s.175.

konumu itibariyle sınırları içerisinde birçok şehirde bulunmaktadır. Bu şehirler önem durumuna göre farklılık arz etmektedir. Kimi şehirler tarihi dokusuyla, kimileri coğrafi konumuyla, kimisi ticari olarak dikkat çekmektedir.

2.Tarihi Coğrafyası

M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru Fergana bölgesi Çinlilerin en iyi bildiği bölgeler arasında yer almaktadır. Bu bölgede yetmiş civarında yerleşim yerinin bulunduğu ve nüfusunun ise 300.00 kadar olduğu ile ilgili bilgi verilmektedir. Çinlilerin tahminlere M.Ö. 104 ve 101 yıllarında Fergana'ya sefer yaptıkları biliniyorsa da net bir bilgi yoktur. Çinli seyyah Pei-şi M.S. V. yüzyıl Ferganası hakkında verdiği bilgiye bakılırsa 1,5 kilometrelik bir çevresi olan bir bölge olduğunu ve başşehir olarak Kasan'ı ise bir hükümdarı tasvir ederken de koç şeklindeki altından bir taht üzerinde oturan ve etrafında kalabalık bir ordusu olduğunu söylemiştir. III. yüzyıldan itibaren ülkeyi yöneten hanedanın son hükümdarı ise 649 yılında Göktürklerle yapılan bir mücadelede savaş esnasında öldürülmüştür. Hükümdarın vefat etmesinden sonra kardeşi ülkenin bir bölgesinde kısa bir süre daha hakimiyeti devam ettiysede topraklarının büyük bir kısmı Göktürk Devletinin eline geçmiştir.²⁶

Batı Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra M. 658 yılında ilk önce Çin'e bağlı bir eyaleti haline geldikten sonra ise bir Türk hükümdarının bölgeye hakim olmasıyla Fergana'ya ilk İslâm akınları H. 94 (712-713) yılında Emevilerin önemli komutanlarından Kuteybe b. Müslim kumandasındaki ordu sefere çıkmıştır. Müslümanlar Fergana'ya birkaç sefer düzenledilerse de başarıya ulaşamamışlardır. Birkaç seferden sonra son bir sefer daha düzenlemeyi düşünmüş ve sefer sırasında Hocend şehri civarında Türk kuvvetleriyle karşı karşıya gelen Kuteybe b. Müslim, kesin bir başarı elde edemeden geri çekilmek zorunda kalmıştır. H.96 (M.715) yılında Emevi Valisi Haccac-ı Zalim tarafından destek amaçlı kuvvetler gönderilerek İslam ordusuna takviye yapılmasıyla Kuteybe b. Müslim Fergana bölgesinde tekrar ilerleyerek bazı yerleri ele geçirebilmiştir; fakat daha sonra Kuteybe b. Müslim kendi askerleri tarafından öldürülmesiyle İslam ordusu bu bölgede sürekli bir hakimiyet kurmadan bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmelerden sonra başka bir rivayete göre İslam orduları Hz. Osman döneminde M. 644-656 tarihleri arasında

²⁶ Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.375.

Muhammed b. Cerir kumandasındaki ordu yaklaşık 2.700 sahabe ve tabiiniyle beraber Fergana'a bölgesine giderek Kasan şehri civarında bulunan Sefidbulan mevkiinde yaptıkları mücadelede savaşıarak şehit düşmüşlerdir. Bu olayın tarihi bir gerçekleği olmadığını ve bir efsane veya bir halk hikayesi olduğu tahmin edilmiştir.²⁷

Emeviler 739 yılında Fergana üzerine Nasr b. Seyyar'ı göndermiştir; fakat önemli bir başarı elde edilememiştir. Emevilerden sonra Abbasi Halifesi Mansur-Billah döneminde M. 754-775 yılları arasında Fergana hükümdarı ile bir mücadele yapılmış ve Fergana hükümdarı kaçarak Kaşgar'a sığınmak zorunda kalmıştır ve Abbasilerin ciddi ilerlemeleri karşısında ise barış isteyerek vergi vermeyi kabul etmiştir. Mehdi-Billah devrinde M. 775-785 Ahmed b. Es'ad kumandasında gönderilen ordu bölgenin başşehri Kasan'ı ele geçirmiştir. Harun Reşid döneminde bölgeye sefer düzenlemesi durumunda Kaşgar Valisi Gıtrif b. Ata'ya karşı Amr b. Cemil kumandasında ki orduyu Karluk yabgusuna karşı Fergana üzerine yollamıştır. Bu ordu burada istediği başarıyı alamamış ve bölgede isyanlar devam edince diğer bir Abbasi Halifesi Me'mun döneminde M. 813-833 gönderilen ordu isyanları bastırdıktan sonra Maverünnehir'in çeşitli bölgeleriyle birlikte Fergana'nın da yönetimi ele alan Vali Gassan b. Abbad M. 819-820 yıllarında bölgenin kontrolünü Samanile bırakmıştır. Samani Valisi Nuh b. Esed 842 yılında bölgeye tamamen hakim olmak için yerli halkın dine karşı isyan etmiş olduğu ifadelerinden sonra bölgenin tekrar İslam devleti tarafından fethedilerek Fergana bölgesi İslam hakimiyetine girmiştir.²⁸

Samaniler döneminde ise Fergana bölgesi ile ilgili verilen bilgileri Arap coğrafyacıları oldukça ayrıntılı bir şekilde bilgi vermektedirler. Verilen bilgilere baktığımızda, Batı Asya'dan halifeliğin doğu sınırına kadar giden Sırderya'nın güneyindeki özellikle ekonomik değeri olan yolun stratejisine göre Fergana bölgesinin güneyine inilmiştir. Fergana bölgesinde Türklük özelliğini kaybedenlerin buradan uzaklaştırılmalarıyla sınır bölgesi konumuna da geçmiştir ve daha sonra Oş şehri ve civar yerlerde bu Türklerin saldırılarına karşısağlam surlar ve gözetleme kuleleride yapılmıştır. X. yüzyılda merkezi Ahsikes olan Fergana bölgesi üç eyaletle birlikte birkaç idari bölgeye ayrılmıştır. Bu şekilde ayrılan bölgeyi Arap

²⁷ Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.375.

²⁸ Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.376.

coğrafyacıları şehir ve kasabalarının isimlerini söyleyerek bu yerleşim yerlerinin özellikle mahallelerinin büyük olduklarında ifade etmişlerdir. Maveranünnehir bölgesini gezen seyyahlar özellikle Fergana'da bulunan köyler kadar büyük köylerin olmadıklarını ve çok geniş arazilere sahip olmalarından dolayı bazı yerlerde arazi arası mesafe birgünlük yol ile geçilebilmektedir. Samaniler dönemine baktığımızda ise elverişli tarım alanları ve ticaret yolları güzergahında bulunmaları nedeniyle halkın refah içinde olduğu tahmin edilmektedir.²⁹

Maveraünnehir'in bölgesinin büyük çoğunluğuna sahip olan Karahanlılar, Fergana üzerinde ki hakimiyetlerini X. yüzyılın sonlarına doğru tamamlamışlardır. Karahan beyleri özellikle Özkent şehrinde ve ardından sırasıyla Ahsikes, Kasan ve Marginan'da para bastırmışlardır. Bu paralarda Samaniler dönemindeki paralarda olduğu gibi parayı basanın isminin yerine ülkesinin adı bulunmaktadır. Para basma işlemi bu şekilde olmasıda gösteriyor ki Fergana'ya bölgesinde hükümdar olmadığı dönemlerde çevresinde yakın bulunan Maveranünnehir'e veya Kaşgar'a bağlanmıştır.³⁰ Karahanlı Hükümdarı İlig Han Nasr'ın Ekim 999'da Buhara'ya sefer düzenleyerek burayı aldıktan sonra burada bulunan Samani Hükümdarı Abdülmelik'i Özkent'e sürgün ettikten sonra Fergana Karahanlıların eline geçerek merkezi idarelerini Özkent yapmışlardır. Fergana'nın farklı milletlerin hakimiyetine girmesiyle Fergana'da para basılan şehirlerden birisi olmuştur. Karahanlıların hakimiyetinden sonra 1141 senesinde Fergana'ya Karahitaylar hakim olmuştur. XII. yüzyıla gelindiğinde Fergana Vadisi'nin idari merkezinin Andican olmasıyla buraya yakın olan diğer şehirler önem kazanmış ve bunlar arasında önemi daha da artan şehir Merginan olmuştur. Fergana bölgesi 1212 yılından 1217 yılına kadar Harzemşah Hükümdarı Alaaddin Muhammed ile Karahitay topraklarına sahip olan Nayman Hükümdarı Küçlüğ Han arasında ki mücadele alanı olmuştur. Bu mücadelenin sonunda Küçlüğ Han'ın dahada güçlü olmasından dolayı Alaaddin Muhammed; Şaş, İsficab, Fergana ve Maveranünnehir'in bir kısmını koruyamaması üzerine bu bölgedeki halk yurtlarını terk ederek diğer İslam devletlerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Bölge Naymanlar'ın eline geçmesin diye bu bölgeyi tahrip etmişlerdir. Bölgenin dağılmasıyla Ahsikes ve Kasan emirleri Moğollar'a bağlı olmayı kabul ederek hakimiyet alanlarını Moğollara bırakmışlardır. Moğollar adına

²⁹ Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.376.

³⁰ Wilhelm Barthold, *a.g.e*, s.562.

bu bölgeleri XIII. Yüzyıldan itibaren uzun süre Mahmud ve onun oğlu Mesut Yalvaç tarafından yönetilmiştir. Çağatay ulusu bu bölgede istikrarı devam ettirememeleri üzerine XIV. yüzyılda doğu ve batı olarak ikiye bölünmeyi kabul etmişlersede bölgeyi paylaşamamalarından dolayı bölge adeta bir çekişme ve savaş alanı haline gelmiştir. Bu çekişme Timurluların bölgeye gelmesine kadar devam etmiştir.³¹

Timurlular döneminde Fergana bölgesi Şahruh ve oğlu Uluğ Bey'in hâkimiyet alanı olan Horasan bölgesine kadar ki alana hakimiyet kurmuşlardır. 1469-1494 yılları arasında Timur'un torunlarından Ömer Şeyh'in yönetimi altına girmiştir. Ömer Şeyh'in oğlu ve kendisinden sonra devletin başına geçecek kişi olan Babür, Özbek Hükümdarı Muhammed Şeybani Han ile yaptığı birçok savaştan sonra bazılarında yenilgi de olsa ve başarılı da olsa 1504 yılında bölgeyi Özbekler'e bırakarak Kabil'e çekilmek zorunda kalmıştır. Şeybaniler'in 1599 yılına kadar devam eden yaklaşık yüzyıllık hükümdarlıklarına rağmen Fergana bölgesinde nüfuzlarını kaybetmeleriyle burada bulunan güçlü ailelere sahip olan ve halkıda yanına alabilen hoca ailesi olarak da bilinenler toprakları bölüştürerek bölgeyi Buhara'ya³² bağlanmışlardır. XVII. yüzyılda ise vadiyi çevreleyen dağlardan Kazak ve Kırgız akınları neticesinde bölgenin bir kısmı Kırgızların hakimiyetine girmiştir. Kırgız ve Kazak saldırıları sonucunda Fergan'a bölgesi hoca aileleri arasında paylaştırılmışsa da kısa bir süre içerisinde Özbeklerin Ming kabilesine mensup Şahruh 1710 yılında Hocaların hakimiyetine son vererek bağımsız bir Hokand Hanlığı adında Özbek Hanlığı kurmuştur. Kurulan bu hanlık merkezi olarak

³¹ Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.376.

³² Buhara, Maveraünnehir bölgesinde bulunan tarihi bir şehirdir. Günümüzde Özbekistan Devletinin sınırları içerisinde bulunmaktadır. Buhara'nın ilk ismi Çinli Seyyah Hüang- Tsang tarafından 630 yılında Pu-ha şeklinde kullanılmıştır. Müslümanlar bu bölgeye geldiklerinde şehrin hükümdarına "Buhar-Hudat" şeklinde ünvanlar ile hitap etmişlerdir. Buhara'nın aydınlanması Müslümanların buraya gelmesiyle olmuştur. Muaviye'nin Horasan Valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından 674 yılında Buhara fethedilmiştir. Daha sonra Horasan valisi olan Kuteybe b. Müslim (706-709) Buhara halkıyla o yörede bulunan Türklerin ittifakını kırarak bir Arap garnizosunu yerleştirmiştir. Bu sebeple Buhara ve çevresinde Türk nüfusu bulunmaktadır. Emeviler devrinde ve Abbasiler'in ilk zamanlarında Buhara'da yerli hükümdarlardan başka Merv'deki Horasan valisi tarafından tayin edilen emirler de bulunuyordu. IX. yüzyılda Buhara, Horasan'daki Tahiriler'e bağlı bir valinin idaresinde kalmıştır. Buhara Emiri Yakub, Tahiriler'i ortadan kaldırarak Buhara'da Horasan hükümdarı olduğunu ilan etmiştir. Kısa bir süre sonra halk Samanilerden Semerkant hakimi Nasr b. Ahmed'e başvurarak şehri teslim etmişler. Nasr'da küçük kardeşi İsmail'i Buhara'ya vali tayin etmiştir. Böylece Buhara 999 yılına kadar Samaniler tarafından idare edilmektedir. Buhara tarihi boyunca genişlemiş ve küçülmüş fakat asla yerini değiştirmemiştir. Diğer Maveraünnehir şehirleri gibi defalarca yıkılıp yıkılmıştır. IX. yüzyılda tekrar inşa edilerek bölgedeki mimarisine uygun yapılmıştır. Şehire kale, şehristan ve dış mahalleler kurulmuştur. (Ramazan Şeşen, "Buhara", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.39, Diyanet Yayını, İstanbul, 2010, s.363).

Hokand'ı seçtiği için Hokand Hanlığı ismiyle de bilinmektedir. Özbek Hanlığı 1876 yılına kadar bölgeye sahip olmuş ve bu yılda Rusların hakimiyetine girmiştir. Ruslar da bu bölgede Yeni Merginan isminde askeri bir merkez kurarak buradan Özbek Hanlığını yönetmiştir. Rusya 1917'den 1922'ye kadar Fergana bölgesindeki Türklere baskı uygulamalarıyla Türklere buna karşı olarak Türk Basmacılarla³³ Rus hükümet kuvvetleri ve Bolşevikler arasında mücadeleler başlamıştır. Rusya da çıkan Bolşevik İhtilalinden (Ekim 1917) sonra Fergana bölgesini orta ve doğu bölgelerini nüfusunun büyük kısmını oluşturan Özbeklerden dolayı bu bölge Özbekistan'a, batı tarafı Tacikistan'a ve çevresindeki dağların çoğu da Kırgızistan'a verilmiştir.³⁴

Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan 7.100 km² genişliğindeki topraklar üzerinde 1938 yılında Fergana idari birimi Ruslar tarafından kurulmuştur. Bu bölgede nüfus Özbekler, Ruslar, Tacikler, Tatarlar ve Kırgızlar'dan oluşan ahalinin çoğu köylerde yaşamlarını devam ettirmektedirler. 1910-1924 yılları arasında Rusya'nın hakimiyetine giren bu bölge Ruslar tarafında Skobelev ismiyle bilinen bu şehir 1918 yılında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 1924'te de ise Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kalmış ve aynı yıl Fergana ismini almıştır. Fergana idari biriminin merkezi olmasının yanı sıra Özbekistan Cumhuriyeti'nin önemli kültürel ve ekonomik merkezlerinden de biri

³³ Sovyet yönetimi kurulduktan sonra Türkistan'da yeni düzene karşı yerli halkın mücadelesi ortaya çıkmıştır ve bu oluşum Basmacı Hareketi ismini almıştır. Bu hareketin çıkışıyla ilgili farklı fikirler ortaya atılmıştır. Bazı araştırmacılar bu hareketin 1916 yılında Rus Çarlığı yönetimine karşı yapılmış büyük bir isyanın devamı olduğunu söylemişler. Çoğunluk ise 1918 Türkistan Muhtariyetinin yıkılmasından sonra başlayan olaylara bağlamaktadır. Kasım 1917'de Hokand şehrinde olağanüstü IV. Müslümanlar Kongresinde Türkistan Özerk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Şubat 1918'de Türkistan Özerk Cumhuriyetinin Kızıl Ordu tarafından ortadan kaldırılmasıyla basmacı hareketiyle milli bir şuur oluştu. Ayaklanma kısa süre içerisinde Fergana bölgesine yayılmış. Sebep olarak da Sovyetlerin eski Rus Çarlığı'nın askeri, sosyal ve ekonomik gibi sebepleri devam ettirmek istemesidir. (Zuhra Altımuşova, "Kırgızistan'da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)", *Bilig*, S.82, Bışkek, 2017, s.91).

Basmacı hareketi 1918'de Korbaşı Ergaş'ın önderliğinde Hokand şehrinde başlayarak diğer şehirlere yayılmıştır. Ruslar kısa süre içinde bölgede birçok Türkistanlıyı öldürerek Ermenilerle birlikte hareket etmişlerdir. Basmacılarla Kızıl Ordu arasında çok kanlı savaşlar olmuştur. Bölgenin lideri Mehmet Emin Beg 1919'da geçici bir Fergana hükümeti kurduysa da başarılı olamamış ve Ruslara teslim olmuştur. Basmacı Hareketin de Kızıl Ordu'ya karşı korbaşı denilen Türkistanlı liderlerin kendi aralarında düzenli bir birlik kuramamaları ve Rusların tank, füze gibi ağır silahlarına karşı Türkistanlıların da makineli tüfeklerin bile çok az olmasıyla başarılı olamamışlardır. Ruslar Basmacı Hareketine 1935'de son vermişlerdir. (Abdulkadir Donuk, "Basmacı Hareketi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.107-108).

³⁴ Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.376-377.

haline gelmiş ve Fergana şehrinde tekstil, kimya, iplik, gıda, petrol ve gübre fabrikalarından oluşan güçlü bir sanayisi gelişmiştir.³⁵

³⁵Tahsin Yazıcı, *a.g.m*, s.376-377.

I.BÖLÜM

BABÜR'ÜN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Babür'ün Ailesi

Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza³⁶ 860 (1456) da Semerkant'ta doğmuştur. Sultan Ebu Said Mirza'nın dördüncü oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Büyük kardeşleri Sultan Ahmed Mirza, Sultan Muhammed Mirza ve Sultan Mahmud Mirza'dır. Sultan Ebu Said Mirza'nın şeceresi şöyle: Timur Bey'in oğlu Miranşah Mirza, onun oğlu Sultan Muhammed, onun oğlu Ebu Said'dir. Miranşah Mirza'nın abileri Ömer Şeyh ve Cihangir Mirza'dır. Şahruh Mirza ise Miranşah Mirza'dan küçüktür.³⁷

Sultan Ebu Said Mirza önce Kabil'i oğlu Ömer Şeyh Mirza'ya vermiş ve ardından Kabil şehrine bey-ateke³⁸ tayin edip oraya göndermiştir. Fakat mirzaların sünnet düğünü münasebetiyle Dere-i Gez'den döndürerek Semerkant'a getirmiştir. Düğünden sonra, Timur Bey büyük oğlu Ömer Şeyh Mirza'ya Fergana vilayetini verdiği için, o da (kendi oğlu Ömer Şeyh Mirza'ya) Andican vilayetini vermiştir, Huday Birdi Tuğçı Timurtaş'ı bey-ateke tayin ederek oraya göndermiştir.³⁹

Ömer Şeyh Mirza'dan üç oğul ile beş kız dünyaya gelmiştir. Zahireddin Muhammed Babür erkek çocukların içinde yaşı en büyük oğluydu. Babür'ün annesi

³⁶ Babür'ün babası kısa boylu, yuvarlağımsı sakalı olan, dolgun yüzlü ve tombul bir adamdır. Elbiseyi dar giydiği yönünde söylentiler bulunmaktadır. Kuşak bağlama esnasında, karnını çekermiş, kuşak bağlanmasıyla birlikte karnını bırakınca biden fazla kuşağın koptuğu vaki olmuştur. Giyim-kuşam ve yeme ile ilgili çok hassas davranır varmış. Başına sarığı sade sarıp, arkadan bir miktarını sarmaz arkaya sallarmış. Yaz aylarında divana katılmadığı zamanlar, genellikle Moğol usulünce börk giydiği görülürmüş. İtikadi yönden hanefî mezhebinin usullerini uygular, itikadı güçlü bir kişiliğe sahipmiş. Namazlarını kılmaya dikkat edermiş. Kur an'ı Kerim okurken yüksek sesle okumayı tercih edermiş. Hoca Ubeydullah hazretlerinin ilminden istifade ederek ona müridlik yapmıştır. Hoca Ubeydullah da ona “oğlum” diye hitap etmiştir. Okuma yazmayı iyi öğrenmiş ve Hamseteyn, Mesnevi ve tarih kitaplarını iyi hatmetmiş ve genellikle Şehname okumuştur. Şiire ilgisi olmuşsa da çok önem vermemiştir. Adaletli olmaya özen göstermiş ve bir hadise de adaletli yönünü ortaya çıkarmıştır; Andican tarafındaki dağların eteğinde yolculuk yapan, Hitay kervanı üzerine çığ düşmüş sadece iki kişi kurtulabilmiş. Bu olaydan haberdar olunca, kendi adamlarını görevlendirip, kervanın bütün mallarını kayıt ettirerek koruma altına aldirtmiştir. Kendi ihtiyacı olmasına rağmen kervanın mallarına dokunmamıştır. Sonraki yıllarda, Semerkant ile Horasan bölgesinden vârislerini tespit ettirerek, mallarını eksiksiz iade etmiştir. Kişilik bakımında cömert ve iyi huylu bir insan olduğu görülmüştür. (Gazi Zaireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.139-140).

³⁷ Gazi Zaireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.138.

³⁸ Bey-atake; aslında ata “baba ve eke” büyük kardeş sözlerinden birleşip türemiş bir kelimedir. Genç şehzadelerin yetiştirilmesi ve şehzadelerin yetiştirilmeleri için görevlendirildikleri şehirlere onlarla beraber gidip orada idarecilik yapmalarına yardımcı olan devlet görevlilerine verilen unvandır. Babürnamede bey-atake yerine “eşik ihtiyarı” kelimesi de kullanılmıştır. (Gazi Zaireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.138).

³⁹ Gazi Zaireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.138.

Kutluk-Nigar Hanımdır. Cihangir Mirza, abisi Babür'den iki yaş küçük idi. Annesi Fatma Sultan, Moğolların tümen beylerinin birinin kızlarından. Nasır Mirza ise en küçük oğlan çocuğudur. Babür'den dört yaş küçüktür. Onun annesi ise Andican'dan getirilen bir cariyeden dünyaya gelmiştir. Büyük kızı Hanzade Begim, Babür ile aynı anneden dünyaya gelmiştir. Hanzade Begüm Babür'den beş yaş büyüktür. Babür, Semerkant'ı tekrar aldığı zaman, Serpul Savaşı'nda yenilmesine rağmen, gelip beş ay boyunca kaleyi savunmuştur. Babür, Semerkant civarındaki beyler ve idarecilerde destek alamadığından dolayı burayı bırakıp gitmiştir. Bu savaşta Hanzade Begim, Muhammed Şibani Han'ın eline düşmüştür. Şibani Han, Babür'ün kız kardeşiyle evlenmiştir. Ondan Hurrem Şah adlı bir oğlu olmuştur. Şibani Han, Belh vilayetini oğluna vermiştir. Babasının vefatından iki yıl sonra kendisinde vefat etmiştir. Safevi idarecisi Şah İsmail, Şeybani idarecisi Şeybani Han'ı Merv kalesinde mağlup ettiğinde, Hanzade Begim'de orada bulunmaktaydı. Babür'ün kız kardeşi olduğu için hürmet edilmiş ve Babür'e yollamıştır. Babür ve kardeşi Kunduz'da bir araya gelmişlerdir. Babür ve kardeşi yaklaşık on yıl kadar birbirlerini görmemişlerdi. Babür onları görmeye Muhammedi Kökeltaş ile birlikte gitmişlerdir. Babür'ün kardeşi Begim'in yanında bulunanlar Babür'ü tanımamışlardır.⁴⁰

Ömer Şeyh Mirza'nın kızlarından biri de Nasır Mirza'nın öz kardeşi Şehr-Banu Begim'dir. Kızlarından biri de Yadigar Sultan Begim'dir. Onun Annesi Ağa Sultan adında cariyedir. Kızlarından bir diğeri ise Karagöz Begim lakaplı, Rukiye Sultan Begim'dir. Onun annesinin adı ise Mahdum Sultan Begim' dir. Bu kızlar Nasır Mirza vefat ettikten sonra doğmuşlardır. Yadigar Sultan Begim, Babür'ün ninesi İsen Devlet Begim tarafından büyütülmüştür. Muhammed Şeybani Han, Andican ve Ahsi bölgesine sefer düzenlediği zaman Yadigar Sultan Begim, Hamza Sultan'ın oğlu Abdullatif'in eline düşmüştür. Babür, Hamza Sultan'ın idaresi altındaki sultanları Hutlan bölgesinde yenilgiye uğratmıştır. Hisar şehrini aldığı zaman (1511-1512) Yadigar Sultan Begim'i de yanına almıştır. Bu duraklama döneminde Cani Bek Sultan, Rukiye Sultan Begim'i ele geçirmiş ve onunla evlilik yaparak iki oğlu olmuş; fakat küçük yaşta vefat etmişlerdir.⁴¹

⁴⁰ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.140-141.

⁴¹ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.141-142.

Ömer Şeyh Mirza'ya babası Fergana Vadisi'nin idaresini vermiştir. Büyük kardeşi Sultan Ahmed Mirza Taşkent ve Sayram şehirlerinin de idaresini ona vermiştir. Şahruhiye, şehri hile yaparak ele geçirmiş ve bir süre burayı idare etmiştir. Daha sonraları Taşkent ve Şahruhiye şehirlerini kaybetmiştir. Sultan Ahmed Mirza, Moğollar ordusu üzerine ordu sevk etmiş, fakat askerleri Taşkent dolaylarındaki Çir suyu bölgesinde ağır bir yenilgiye uğramıştır. Diğer taraftan Urtepe şehrini Hafız Bey Dulday idare etmekteydi. Bu bölgeyi Ömer Şeyh Mirza'ya vermiş, verildiği tarihten itibaren Uşrusana'yı idare etmiştir.⁴²

Ömer Şeyh Mirza, gayretli ve vizyonu geniş olan bir idareci olduğundan, her zaman ülke sınırlarını genişletmek için gayret göstermiştir. Semerkant üzerine çok defa orduyla sefer düzenlemiş, bazen mağlup olmuş; bazen de hedefine ulaşmadan geri dönmek zorunda kalmıştır. Ömer Şeyh Mirza'nın, daveti üzerine kayınpederi bazen Fergana'ya gelirmiş ve her gelişinde hediyelerle ağırlayarak hürmette bulunmuş. Fakat Ömer Şeyh Mirza'nın bu davranışı pek fayda vermemiş ve kayınpederi burada Ömer Şeyh Mirza'nın hareketlerinden ve Moğol ulusunun muhalefeti yüzünden burada tutunamayarak Moğol topraklarına geri dönmüştür. Ömer Şeyh Mirza kayın pederine kendi hakimiyetinde olan Taşkent şehrini vermiştir. Taşkent bazı kaynaklarda Şaş, bazılarının da ise Çaç olarakta geçmektedir. Taşkent ve Şahruhiye şehirleri 1503 yılına kadar Çağatay hanlığının hakimiyeti altında kalmıştır. Bu dönemde Moğolistan hanlığının idaresinde Babür'ün dayısı Sultan Mahmud Han-annesinin büyük kardeşi bulunmaktaydı.⁴³

Ömer Şeyh Mirza üç büyük savaş yapmıştır. Birinci savaşı Andican'ın kuzey yakasında kayınpederi Yunus Han ile savaşmıştır. Burası Sırderya nehrinin kenarında, Teke- Sekritgü olarak isimlendirilen bir yerdir. Rivayetlere göre buradan bir teke atladığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu savaşta Ömer Şeyh Mirza mağlup olmuş ve esir düşmüştür. Yunus Han insafa gelip topraklarına geri dönmesine izin vermiştir. Bu çetin savaş Teke-Sekritgü adlı yerde gerçekleştiği için tarihe bu şekilde geçmiştir. İkinci mücadele Batı Türkistan bölgesinde Aras (Urs) nehri kıyısında Semerkant civarını yağmalayan Özbekler ile yapılan mücadeledir. Kışın buzlu olan Aras nehrinin üzerinden geçerek düşmana saldırmış ağır bir

⁴² Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.140.

⁴³ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.137-138.

mağlubiye uğratmıştır. Esir olarak alınan tebası ile yağma edilen mallarını kurtarıp bunları sahiplerine vermiştir. Gerçekleştirdiği üçüncü savaş ise Şahruhiye ile Ura-Tepe arasındaki Hasköyde Sultan Ahmed Mirza ile yaptığı mücadelede ağır mağlubiye uğramıştır.⁴⁴

Ömer Şeyh Mirza'nın abisi Sultan Ahmed Mirza ve Semerkant idarecisi ile Moğolistan idarecisi Sultan Mahmud Ömer Şeyh Mirza'ya karşı ittifak etmişlerdir. Ömer Şeyh Mirza'nın üzerine, Sultan Ahmed Mirza Hocend nehrinin güney tarafından, Sultan Mahmud Han ise kuzey tarafından saldırıya geçmişlerdir. Bu sırada Ömer Şeyh Mirza Ahsi hisarında güvercinlerin bakımını yaparken, güvercinhaneden uçuruma düşerek otuz dokuz yaşında vefat etmiştir.⁴⁵

1.2. Babür'ün Hayatı ve Eserleri

Babür, 14 Şubat 1483 yılında Fergana vadisinde doğmuştur. Babür'ün babası Fergana idarecisi Timur'un torunlarından Ömer Şeyh Mirza'dır. Annesi ise Cengiz Han soyundan gelen Yunus Han kızı Kutluğ Nigar Hanım'dır. Babür'ün çocukluk hayatıyla ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Babür, Andican şehrinde annesi ile birlikte hayatını devam ettirirken, babası Ahsikent şehrinde bir kaza sonucu 5 Ramazan 899'da (9 Haziran 1494) vefat etmiştir. Babası vefat ettiği esnada henüz on iki yaşlarında Fergana da tahta oturmuştur.⁴⁶ Babür daha saltanatının ilk günlerinde bir taraftan amcası Sultan Ahmet'in diğer taraftan dayısı Mahmud Han'ın saldırılarına uğramasına rağmen tahtını korumayı başarmıştır. Her ne kadar baba toprağında tahta oturmuş ise de çok sıkıntılı günler geçirmiş sonunda babasından miras olarak kalan topraklardan ayrılarak çok uzak bir sahaya taşımıştır.⁴⁷

Çağatay Hanlığı topraklarında yaşayanlar, Zahirüddin Muhammed isminin söylenişinin zorluğundan dolayı Babür adını vermişlerdir. Buna rağmen hutbe ve meclislerde Zahirüddin Muhammed diye zikredilmiştir. Genel olarak Türkistan coğrafyasında Babür ismiyle tanınmıştır.⁴⁸ Babür isminin manasıyla ilgili bazı görüşler ortaya atılmıştır. Türkistan'daki halk küçük kaplan ile parsa günümüzde de

⁴⁴ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.140.

⁴⁵ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.138.

⁴⁶ Enver Konukçu, "Babür", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.395.

⁴⁷ Mehmet Fuat Köprülü, "Babür", *İslam Ansiklopedisi*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.180.

⁴⁸ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Selenge Yayınları, Çeviri: Osman Karatay, İstanbul, 2006, s.343.

Babür demektedirler. Hindistan'ın bazı yerlerinde aslana, Bengale bölgesinde yaşayan yüksek yapılı kaplana “Şir Babur” olarak isimlendirildiği görülmektedir.⁴⁹ Kuzey Hindistan ve Türkistan coğrafyası çeşitli sebeplerden dolayı kültürel olarak bir birlerini etkilediklerinden dolayı yırtıcı kedilere babür dendiği görülmektedir. Babür'ün devlet kurma hususunda mücadeleciliğini yırtıcı kedilere benzeterek “Babür” lakabını verdikleri anlaşılmaktadır.

Babür'ün şeceresi hem anne hem de baba tarafından da asil bir soya dayandığı görülmektedir. Bu asaletini giriştiği taht mücadelelerinde kendi lehine çevirmeyi başarabilmiş bir idarecidir. Babür, eserinde hem anne hem de baba tarafından geldiği soyla ilgili şecereye yer vermiştir. Onun verdiği bilgiye göre Babür'ün şeceresi şöyledir: baba tarafı, Timur'un oğlu Miranşah Mirza, onun oğlu Sultan Muhammed Mirza, onun oğlu Sultan Ebu Said Mirza, onun oğlu Ömer Şeyh Mirza, onun oğlu da Babür'dür. Anne tarafından ise, Cengizhan'ın oğlu Çağatay, onun oğlu Mötügen, onun oğlu Yisun Teve, onun oğlu Barak, onun oğlu Duva, onun oğlu Esenboğa, onun oğlu Tuğluk Timur, onun oğlu Hızır Hoca, onun oğlu Muhammed, onun oğlu Muhammed, onun oğlu Şir Ali Oğlan, onun oğlu Veys, onun oğlu Yunus Han, onun kızı ise Kutluğ Nigar, onun oğlu Babür'dür.⁵⁰ Babür'ün soyu bu şecereye göre Cengiz Han'a dayanmaktadır. Bu dönemde Türkistan coğrafyasında Cengiz Han soyundan gelmek meşruiyet kazanmak bakımından önem arz etmektedir.

Babür'ün babası vefat ettiği zaman üç kardeşi bulunmaktaydı. Babür bu süreçte Andican da, kardeşi Cihangir ise Ahsi şehrini idare etmekteydi. Küçük kardeşi Nasır ise Kasan şehrinde idarecilik yapmaktaydı. Fergana toprakları bu üç kardeşe kalmış fakat yaşları küçük diye amcaları Sultan Ahmet Mirza ve dayıları Sultan Mahmud Han bu üç şehzadeden toprakları almak istemişlerse de birkaç sefer düzenlemelerine rağmen başarılı olamamışlardır.⁵¹

Babür Şah ile ilgili detaylı bilgi vermeden önce tarihteki ve o dönemdeki hanedan üyeleri arasındaki evliliklere bir bakılması gerekmektedir. Tarihte ve bu dönemde yapılan hanedan evlilikleri genel itibarıyla diplomatik bir karakter sergilemektedir. İki hanedan üyesi kendi güçlerini bir kişide toplayıp arttırmak

⁴⁹ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.13.

⁵⁰ İsmail Pırlanta, “Babür Şah'ın Hayatı ve Kişiliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.10, Yozgat, 2016, s.218.

⁵¹ Canan Kuş Büyüktaş, *Kalem, Kelam ve Kılıç: Babür Şah*, Erdem Yayınları, İstanbul, 2018, s.23-24.

amacıyla evliliklere başvurmuşlardır. Bu durumu açıklayıcı örnek olarak Şeybani hanlarından Muhammed Şeybani gösterilebilir. Muhammed Şeybani evlilikleri kendi pozisyonunu kuvvetlendirmek amacıyla yaptığı görülmektedir. Timurilerin askeri açıdan desteğini alabilmek amacıyla Babür Şah'ın kızkardeşi Hanzade Begüm ile evlenmiştir. Türkistan coğrafyasındaki bu dönemdeki yapılan evlilikleri genel itibariyle on dört bazen de erken yaşlarda yapıldığı görülmektedir. Moğol Devleti'ni kuran Timuçin, on dört yaşında evlenmiştir. Aile ata erkil bir yapıda olduğu için ailenin devamı genel itibariyle erkeğe bağlıdır.⁵² Babür döneminde devletlerarasındaki evlilikler de dönemin günlük politikalarına bağlı olarak hareket edilmiştir.

Babür'ün ailevi yaşantısını yukarıda bahsedilen kültür içinde ister istemez etkilemiştir. Amcası Ahmet Mirza'nın kızı Ayşe Begüm ile 12 yıl nişanlan kalmış ve 17 yaşında iken evlenmiştir. Bu akraba evliliği dolayısıyla hanımına karşı hislerini şu şekilde, "Eğer önceleri ona karşı bir sevgim var idiyse bu asla bir kocanın karısına duyduğu sevgi gibi olmamıştır." ifade etmektedir. Babür, bu hanımı akraba olması dolayı bir karı koça ilişkisi gibi bir evlilik hayatı olmadığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen evlilikten bir kız çocuğu dünyaya gelmişse de bir ay sonra vefat etmiştir. Bu evliliği istemeyerekte olsa beş yıl devam ettirmiştir. Babür daha sonra sevdiği bir eşle evlenerek hayatı boyunca onunla hayatını devam ettirmiştir.⁵³

Babür, Ayşe Sultan Begüm⁵⁴ ile birlikte dokuz evlilik yapmıştır. Gülbeden Begüm'ün Hümayunname'de vermiş olduğu bilgilerde: Ayşe Sultan Begüm, Zeynep Sultan Begüm, Mahım Begüm⁵⁵, Masume Sultan Begüm, Gül Ruh Begüm, Dildar Begüm, Afgan şeyhinin kızı olan Bibi⁵⁶ Mübareke, Gül Nar Ağaç ve Nurgel Ağaç

⁵² İsmail Pırlanta, *a.g.m.*, s.220.

⁵³ Fernard Grenard, *Babur*, Milli Eğitim Basımevi, Çeviri: Orhan Yüksel, İstanbul, 1971, s.27.

⁵⁴ Begüm: Türkçe bayanlar için "bey" in yerine kullanılan bir kelimedir. Bu kelime begim (beg+i+ m) bigim, begüm ve begam şeklinde de kullanılmaktadır. Hindistan bölgesinde 1526 yılına kadar kullanıla gelmiştir. Begüm, Timurilerde de kullanıla gelmiştir. Gülbeden Begüm *Hümayunnamesi*'nde şecereleri, Babür ve Hümayun Şah'ın siyasi faaliyetleri hakkında ayrıntılı maluat verilmiştir. Halen Pakistan'da, evlenen bayanlar "hanım" manasına gelen bu kelime kullanılmaktadır. Halen Pakistan ve Hindistan bölgesinde kocalar eşlerine begüm diye hitap ettiği görülmektedir. Günümüzde az kullanılmakla birlikte bu kelime yeni doğan kız çocuklarına isim olarak verilmektedir. (Enver Konukçu, "Begüm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.344).

⁵⁵ Mah'ım Begüm, Hümayunnâme'de "Akem Begüm" diye geçmektedir (İsmail Pırlanta, *a.g.m.*, s.222).

⁵⁶ Eski Türkçe'de aslı "hanım" manasına gelen **bübi** veya Farsça "dul kadın" anlamında kullanılan **bive** kelimesi çeşitli dillerde farklı şekillerde ifade edilmektedir. Eski Farsça'da ev hanımı manasında kullanıldığı görülmektedir. Doğu Türkçesi'nde asil bayanlar için bu şekilde ifade edildiği, günlük

olmak üzere dokuz eşi zikredilmiştir. Safevi Şah'ı Tahmasp tarafından Gülnar Ağaç ve Nurgel Ağaç Babür'e hediye olarak gönderilmiştir. Safevilerle siyasi ilişkilerin bozulmaması için siyaseten evlilik yapmıştır. Babür, Mahım Begüm'e, çok önem vermiş ve uzun süre onunla evli kalmıştır. Mahım Begüm'ün Hindistan'a gelişinde Babür onu karşılamak için yaya olarak uzun süre yürümüştür. Babür vefatına kadar bu hanımını hep yanında bulundurmuş ve onun fikirlerinden faydalanmıştır. Babür'ün bu eşlerinden on yedi çocuk dünyaya gelmiştir. Bu çocuklar sekizi kız, dokuzu erkek'tir.⁵⁷

Kaynaklarda Babür'ün erkek çocuklarının isimleriyle ilgili, Barbol Mirza, Hümayun, Faruk Mirza, Askerî Mirza, Kamran Mirza, Şahruh Mirza, Sultan Ahmet Mirza, Alur Mirza ve Hindal Mirza olmak üzere dokuz çocuğunun ismi zikredilmektedir. Kız çocukları ise, Fahrünnisa Begüm, Mihricihan Begüm, İşan Devlet Begüm, Masume Sultan Begüm, Gülizar Begüm, Gülteng Begüm, Gülçehre Begüm ve Gülbenden Begüm olmak üzere sekiz isim kaynaklara yansımıştır. Ayşe Sultan Begüm'den Gülbenden Begüm ve Fahrünnisa Begüm doğmuştur. Mahım Begüm'den Hümayun, Barbol Mirza, Mihricihan Begüm, İşan Devlet Begüm ve Faruk Mirza dünyaya gelmişlerdir. Masume Sultan Begüm'den Masume Sultan Begüm dünyaya gelmiş, doğum esnasında anne vefat ettiği için annesinin ismi verilmiştir. Gülteng Begüm'den Gülizar Begüm, Kamran Mirza, Askerî Mirza, Şahruh Mirza ve Sultan Ahmet Mirza ise Kâbil'de dünyaya gelmişlerdir. Dildar Begüm'den Gülteng Begüm, Hindal Mirza, Gülbenden Begüm⁵⁸ ve Alur Mirza doğmuşlardır.⁵⁹

kullanımında ise “ büyük anne, hanım” manasına gelmektedir. Kelime, Anadolu'da “hala, teyze” manalarında kullanılmıştır. Bu kelime 1815 yıllarında küçük kadın şapkası anlamını ifade ettiği görülmektedir. (Abdülkadir Özcan, “Bibi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.6, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.125).

⁵⁷ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.222.

⁵⁸ Gülbenden Begüm, 1523 yılında Afganistan'daki Kabil şehrinde dünyaya gelmiştir. Onun annesi Türkistan coğrafyasındaki tarikat pirllerinden Zinde Pil lakabıyla meşhur olan Ahmed-i Câmî'nin nesbinden gelen Dildâr Begüm'dür. Gülbenden Begüm de Babürname'ye benzer bir hatırat kaleme almıştır. Bu eserin ismini Hümayüname koymuştur. Gülbenden Begüm, Türkçe ve Farsça nazma hakim, hat sanatında da yetenekli bir kişiliktir. Farsça şiirlerde kaleme almıştır. Günümüzde tarihçiler ve edebiyatçılar açısından kaynak niteliği taşıyan değerli bir eser bırakmıştır. Gülbenden Begüm, Babürlüler devletinde kendi dönemini bayan bakış açısıyla çok güzel bir anı şeklinde izah etmiştir. (Hilal Şahin, “Babürlü Sultanı Gülbenden Begüm”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2016, S.3. s.8).

⁵⁹ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.222-223.

Ortaçağda şehzadeler çocukluklarını yaşamak diye bir lüksleri bulunmamaktaydı. Çünkü onlar idari işlerle meşgul olmaya başlamaktaydılar. Kendi idarelerine verilen vilayetlerde atabeklerinin danışmanlığında idareci olarak görev alarak hem şahsiyetleri olgunlaşır çocukluk evresinden çıkarlar hem de devlet işlerinde tecrübeli hale gelmekteydiler. Bu geleneğe göre babası çocuk yaşta Babür'e Andican'ın idaresini vermiştir. Andican'da atabeği tarafından bir taraftan idari işlerde eğitilirken, bir taraftan da eğitim öğretim hayatına devam etmiştir. Babürname'de, eğitim hayatı ile ilgili detaylı malumat bulunmamaktadır. Fakat Babürname gibi bir eseri kaleme almış olması ciddi bir eğitim aldığını bize göstermektedir.⁶⁰

1.2.1. Babür'ün Kabil Hayatı

Kabil⁶¹ vilayeti, sert bir bozkır ikliminin etkisinde olduğu bilinmektedir. Yazları sıcak ve günler uzun geçerken kışları ise şiddetli soğukların yaşandığı bir iklimin etkisindedir. Kabil'in doğu tarafında Lemganat, Peşaver, Heşnegar ve bazı Hindistan şehirleri bulunmaktadır. Batısı ise dağlık bir bölgede olan Geryu (Kernud) ile Gur şehirlerinden oluşmaktadır. Günümüzde buralar Hezara ile Nekderi boylarının hayatlarını idame ettirdiği bölgedir. Kabil'in kuzey tarafında ise Kunduz ile Enderab şehiri bulunmaktadır. Hindukuş dağları, Kabil ile bu şehirlerin ortasında yer almaktadır. Güney bölgesi Fermül, Negar, Bennu ve Afganistan'ı içine almaktadır. Doğu batı istikametinde uzanan küçük bir vilayettir. Etrafı ve civarı tamamen dağlıktır. Kalesi dağa bitişik olarak inşaa edilmiştir. Kalenin güney batısında yükseltisi fazla olmayan bir dağ bulunmaktadır. Bu dağın başında Şah Kabil bir saray inşaa ettirmiş, bundan dolayı da buraya Şah-Kabil ismini vermişlerdir. Şah-Kabil dağı Divrin boğaz bölgesinden başlayıp Dih-Yakub boğaz

⁶⁰ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.218.

⁶¹ Kabil nehrinin kıyısında ve Hindukuş dağ silsilesinin güney bölgesinden Hindistan ile Afganistan'ı bağlayan yol güzargahında kurulmuştur. M.Ö 1500'lerden beri kullanılan bir yol olarak bilinmektedir. Kabil şehrinin rakımı 1798 metredir. Kabil'in 160 km. doğusundaki Hayber Geçid bölgesine hakim olma noktasından dolayı bölgenin stratejik bakımdan önemi birkat daha artmaktadır. Türkçe'de "Kabil" olarak telaffuz edilen şehrin asıl adı "Kâbül" dür. Hinlilerin kutsal olarak gördükleri Rig-Veda kitabında "Kubha" olarak geçmektedir. Batlamyus tarafından kaleme alınan Kitabül-Coğrafya adlı eserinde "Kophen nehri kenarında Kabolitler'in Kaboura şehri" olarak ifade edilmiştir. Çin seyahatlerinin eserlerinde "Kaofu" olarak kayda geçmiştir. Arapça eserlerde ilk olarak Cahiliye dönemi şiirlerde Türklerle özdeşleştirip (Türk ve Kabul) "dünyanın en kuzeyindeki ülke" manasında kullanılmıştır. (Ahmet Kavas, "Kabil", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.24, Diyanet Yayını, İstanbul, 2001, s.28).

bölgesinde son bulmaktadır. Bu dağın etteğindeki iki şer'i⁶² kadar yerinde tarımsal faaliyet yapılabilinmektedir. Bu bölgenin hepsi de bahçelerden oluşmaktadır. Uluğ Bey döneminde, onun atekesi (lalası) Veys Ateke Şah-Kabil dağının eteğine sulama arığı kazdırmıştır. Dağın aşağı kısmındaki bütün bahçeler kazdırılan arıklarla sulanmaktadır. Kalenin güneyinde ve Şah-Kabil dağının doğu tarafında göl bulunmaktadır. Şah-Kabil dağı ile Kabil arasında üç tane kaynak suyu çıkmaktadır. Külkine bölgesinde çıkan çeşmelerin birinin yanında Hoca Şemu (Hoca Ahmed Şemseddin Cambaz) adında büyük bir zatın mezarı bulunmaktadır. Diğer çeşmede Hızır(as) kademgahı (ayak izi) bulunmaktadır. Bu su kaynaklarının bulunduğu yerler Kabil halkının ziyaretgahı haline gelmiştir. Son çeşme ise Hoca Ruşenai olarak isimlendirdikleri, Hoca Abdussamet bölgesinin karşısında yer almaktadır. Burası Şah-Kabil dağ bölgesinden, Uka-beyn olarak isimlendirdikleri çıkıntı ayrılmaktadır. Ukabeyn'nin dışında küçük tepeciğe benzer dağın varlığından bahsedilebilir. Kabil şehrindeki kalenin idari merkezi (erki⁶³) bu dağın üzerinde bulunmaktadır. Bu idari merkez göl ile Siyah-Seng, Song-Kurgan ve Çalak adında üç nehrin yakınındadır. Çayırılar, bahar aylarında fevkalade bir görüntüye sahip olmaktadır.⁶⁴

Kabil şehrinde farklı kavimler bulunmaktadır. Türkler dereler ve ovalar bölgesinde yarı göçebe hayat sürmektedirler. Araplar bazı bölgelerde, Sartlar ise şehirlerde ve bir kısım köy yerlerinde yaşamaktadırlar. Afganlar, Peşailer, Tacikler, Peraciler ve Berekiler bazı köy ve şehirlerinde varlıklarını sürdürmektedir. Hezara ve Nekdariler Gazne'nin dağlık bölgelerinde oturmaktaydılar. Hezara ve Nekdariler aralarındaki bazı boylar iletişimi Moğolca sağlamaktaydılar. Kabil'de on bir on iki dil konuşulmaktadır. Bu dillerden bahsedecek olursak, bunlar Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Hintce, Afganca, Peşaice, Peracice, Geberice, Berekice ve Lemganca'dır. Hiçbir eyalette bu kadar çeşitli kavmin varlığı, bu denli çeşit dil ile iletişim sağlandığı görülmemiştir.⁶⁵ Bu çeşitlilik Afganistan bölgesinde birçok

⁶² Şer'i: Bir uzunluk ölçü birimidir, 1 şer'i =2 mil. Ayrıca şeriata uygun anlamında kullanılan bir terimdir. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.716).

⁶³ Erk: Etrafı surlarla çevrili bir mevkinin içinde çoğunlukla yüksek ve tekrar surlarla çevrilmiş müstahkem bir kale olup hükümdarın veya yüksek rütbeli devlet adamlarının bulunduğu sarayın bir kısmının mihafaza eden birliklerin dahil olduğu yeri ifade eder. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.662).

⁶⁴ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.284-286.

⁶⁵ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.289.

kavmin yaşadığını, aynı zamanda çevresindeki siyasi cereyanlardan dolayı göç aldığını göstermektedir.

Hint Yarımadası'nı Horasan bölgesine bağlayan ticari yol üzerinde Kabil ve Kandahar olmak üzere iki ticaret merkezi bulunmaktadır. Batı Türkistan bölgesindeki Fergana Vadisi, Hisar, Semerkant, Buhara, Belh, ve Bedaşan şehirlerinden ticaret kervanları Kabil şehrine gelmektedir. Diğer taraftan Horasan bölgesinden de Kandahar şehrine ulaşmaktadır. Hint Yarımadası ile Horasan'ı birbirine bağlayan ticaret yolu Kandahar şehirden geçmektedir. Babür bu ticaret yolunu kullanan tacirlerin çok iyi kar yaptığını kaydetmektedir. En önemli ticaret yerleri olan Çin ve Roma'da bile ancak bu kadar ticaret yapabildikleri nakledilmektedir. Kabil pazarına her yıl 7 bin ile 10 bin arasında at getirilir, Hindistan bölgesinden de 10 bin ile 10 bin arasında ticaret kervanı gelmektedir. Hindistan coğrafyasından ham şeker, şeker ve baharat ürünleri getirilmektedir. Kabil pazarı, Hindistan ile diğer bölgeleri biri birine bağlayan merkezi pazar görevini görmektedir.⁶⁶

Kabil'in dini durumuna bakacak olursak, Arapların Kabil bölgesine gelmelerinden sonra hemen hemen iki asırlık bir zaman içerisinde Budist inanç sisteminin yerini Hint asıllı hanedanların bölgeye hakim olmaları münasebetiyle Hinduizm'e bıraktığı görülmektedir. Gazneli devleti ilk döneminde Kabil şehrinde Müslüman gruplarla Hindu gruplar iç içe yaşadıkları görülmektedir.⁶⁷

Kabil şehri Moğol saldırıları neticesinde harabeye dönmüştür. İbn Battuta 1368-1369 yılları arasındaki seyahati esnasında eski fonksiyonunu kaybettiğini, bir kasaba görünümünde olduğunu zikretmektedir. Timur, Hint seferi esnasında Kabil şehrinin çevresindeki tarım için uygun olan alanlarda hayatlarını idame ettiren köylü halk için su kanalı açtırmıştır. Timur'un torunlarından Pir Muhammed uzun süre Kabil şehrinde idari görev yapmıştır. 1461-1502 tarihleri aralığında Ebu Said Mirza Han oğlu Uluğ Bey de bağ-bahçeleri sulamak için su kanalları açtırmış ve çeşmeler

⁶⁶ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.286.

⁶⁷ Ahmet Kavas, "Kabil" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.24, Diyanet Yayını, 2001, İstanbul, s.28.

yaptırmıştır. Uluğ Bey'in vefat etmesiyle birlikte Kabil şehri Argun hanedanı Muhammed Mukim Han'dan sonra 1504'te Babür'ün eline geçmiştir.⁶⁸

Babür Kabil'e yaklaşırken yapılacak şeyler hakkında bir meclis toplanmıştır. Tabii vaziyeti uzun sürecek bir muhasaraya karşı koymasına imkan veren şehrin; kuşatılmasında nereden başlanmalıydı? Mevsimlerden sonbahar aylardan da eylül idi; kışlık karargahını nerede kuracakları ile ilgili sorular sorulmuştur.⁶⁹ Babür, Hüsrev Şah'ı Şirin Tagayi'nin refakatinde Horasan'a gönderdikten sonra Kabil'e gitmek niyetiyle harekete geçmiştir. Bu amaçla önce Hoca-Zeyd'den sonra Gûr-Bend'de ve daha sonra da Ak-saray çayırında konaklamışlardır. Burada iken Kabil üzerine hemen gidip gitmemek ile ilgili devlet adamlarıyla istişare yapmıştır. Seyyid Yusuf ve diğer bazılarının fikri ise: "Kış mevsiminin yaklaşmış olduğunu hemen oradan Lemgan'a gidilmesi gerektiğini ve orada oturup kararlarının ne olduğuna bakarak ona göre hareket etmek gerektiğini ifade etmişlerdir. Baki Çağanyani ve diğerleri Kabil üzerine yürümeyi uygun görmüşlerdir. Nihayet bu sonuncusuna karar verildi ve buradan kalkıp Aba (Aya) korusuna inilmiştir".⁷⁰

Babür, mühim bir konuda karar vermesi gerektiği vakit etrafındaki önemli devlet adamlarıyla müzakere etmeyi adet haline getirmiştir. Devlet adamlarıyla yapılan istişarenin neticesinde ilerlemeye karar verilmiştir. Kendisinin ve beraberindekilerin Hecir kalesinde bıraktıkları aileleri kendilerine yetiştirdiği zaman, artık Kabil görülmeye başlamıştır. Yeni gelenler Türkistan'da olduğundan daha zorlu şartlar altında yolculuk etmişlerdir; yolculuk esnasında onlar her türlü sıkıntıyı çekmişlerdir, dağlı kabileler arada bir hücum edip eşyalarını almış ve muhafızlardan birini de esir etmişlerdir.⁷¹

Babür ve beraberindekiler Aba korusunda iken Kahmerd'de kalan akrabaları da kendisinin yanına gelerek onlara destek oldular. Buradan hareket edilerek Kabil'i idaresi altına almak niyetiyle Babür ile kardeşleri harekete geçmişlerdir. Babür ordusunun bu hareketini şöyle ifade etmiş: "Kendisinin de bulunmasıyla beraber bütün merkez adamlarıyla birlikte Haydar Taki'nin bahçesi ile Kul-Beyazıt Bekavul'un mezarının arasında olduğunu; Cihangir Mirza, sağ kol adamları ile

⁶⁸ Ahmet Kavas, "Kabil" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.24, Diyanet Yayını, 2001, İstanbul, s.28.

⁶⁹ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.57.

⁷⁰ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.281-282.

⁷¹ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.57.

büyük çarbağa gittiğini; Nasır Mirza da sol kol adamlarıyla birlikte Kutluk-Kadem'in mezarının arkasındaki çayıra inmiş olduklarını söylemiştir.”⁷²

Babürname'de Kabil kuşatması “Ordusunu merkez, sağ ve sol kollarını asker ve atlarına zırhla donatıp, silahlandırıp halka korku vermek amacıyla şehre yaklaşımları hususunda emir vermiştir. Cihangir Mirza, sağ kol askerlerinin karşısında yer alarak Küçe-Bağ yoluna doğru ilerlemiştir. Merkezin kuvvetlerin ön tarafında su olduğundan dolayı merkez kuvvetleriyle birlikte Babür, Kutluk-Kadem Mezarı bölgesinden gelerek ikinci tepe bölgesine konuşlanmışlardır. Öncü kuvvetler Kutluk-kadem bölgesine gelerek konumlanmışlardır. Tecrübeli askerler stratejik davranıp Cermgerler kapısının bulunduğu yere kadar ilerlemişlerdir. Kale içerisinden kaçan halkın bazıları mücadeleye girişmeden, kaleye sığınmışlardır. Erkin kale duvar bölgesi yüksek yapıldığı için Kabil'de yaşayan halk, mücadelenin seyrini merak ettiklerinden dolayı etmek için oraya çıkarak seyretmişlerdir. Düşman askerlerinin kaçmasıyla birlikte halk kaleden geri dönmüşlerdir. Sağ kol askerlerinin içinden birkaç kahraman Küçe-Bağ arasında, kaleden çıkanlar ile kılıçla mücadele etmişlerdir. Bu askerlere savaşmak için emir verilmediğinden dolayı bu kadarıyla yetinerek dönmüşlerdir.”⁷³

Babür, Hindikuşla Kabil arasındaki bölgeyi kesen sert vadilerden hızla inerek geçitleri korumak için gönderilen birlikleri kolayca bozguna uğratarak, birçok Türk ve Moğol boyunun desteğini almıştır. Destek veren Türk ve Moğol boyları Hüsrev zamanında ordusunda görev alan kimselerdi ve onun Kunduz'u terk etmesiyle dağılmışlardır. Hüsrev'in ordusu o zamanda muazzam bir kuvvete sahiptir ki; Muhammed Haydar sayısını 20.000 olarak tahmin etmiştir. Bu sayı ilk bakışta abartılı görünebilir; ama o devirde o bölgede yapılan askeri hareketler, kalabalık birliklere nadiren ihtiyaç duyulmaktadır. Babür, disiplinsizliği ve farklı ordulardan kaçan askerler arasındaki yağma düşkünlüğünü ortadan kaldırmakta epeyce zorluk çekmiştir.”⁷⁴

Babür, savaş hazırlığını yaparak mevzilenmiştir. Babür, bu işi başarmak için silahları olduğu kadar politikayı da hesaba katmaktadır. Bunun için elinde gerekli bir

⁷² Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.283.

⁷³ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.283.

⁷⁴ Fernand Grenard, *a.g.e*, s.56.

sebebi vardır; zira burası kardeş çocukları olduğu kuzenine verasetle verilmiş bir araziydi ve mahalli bir asilzade olan Mukim Argun tarafından zorla ele geçirilmiştir. Hemen onunla müzakereye girişmiş; ayrıca işi uzatması ihtimalini ortadan kaldırmak için askeri tedbirlerini arttırmıştır. Birliklerini yaymış, rüzgara karşı dalgalanan sancaklar, davul, zurnay ve kerney sesleri eşliğinde kalenin karşısında resmi geçit yaptırmıştır. Şehirliler bu askeri geçit törenini büyük hayranlıkla seyretmişlerdir. Mukim ailesiyle birlikte, varını yoğunu alarak şehri terk etmiş. Babür, onun kazasız belasız gitmesine bizzat nezaret etmiştir. Bütün bu önlemler, şehri işgal ederken yağmalama esnasında öldürülen, beş altı kişiden başka can kaybına yol açmamıştır.⁷⁵ Kabil'in idarecisi olan Mukim, beylerini aracı yaparak Baki Çağanyani'nin aracılığıyla bağlılığını bildirmiştir. Bundan sonra Mukim ve Mukim'in yakın adamları mallarıyla beraber Kabil şehrinde çıkabilmeleri için Cihangir Mirza, Nasır Mirza ve bazı beyler tayin edilmiştir. Mukim ise kendine yurt olarak verilen Tibe'ye vararak yerleşmiştir. Diğer gün ise mirzalar ile beyler kapılara ulaştığında, halktaki huzursuzluğu gördükleri için Babür'e: "Siz gelmeden, bu halkı hiç kimse engelleyemez" diye haber göndermişler. Bu durum karşısında Babür kendisi gitmiştir. Giderken de önüne çıkan dört beş adamı öldürmüştü ve böylece çıkan kavga bastırılmıştır. Daha sonra alınan haberlere göre Mukim, adamlarıyla birlikte sağ salim gidip Tibe'ye varmıştır. Eylül ayının sonlarına doğru da Kabil ve Gazne vilayetlerinin fethi gerçekleştirilmiştir.⁷⁶

Babür, Kabil'i aldıktan sonra devletinin başkenti haline getirmişti. Bugünkü Afganistan'ın başkenti olan Kabil o dönemde de Türkistan ile Hindistan arasında coğrafi konumu itibariyle köprü görevini görmekteydi. Kabil ticari konumu itibariyle Hindistan'ın batıya açılan kapısı konumundaydı. Kabil'in alınmasıyla Hindistan ile Türkistan arasında yapılan ticarete bir merkez haline gelmiştir.

Kabil bölgesinde Akhunlar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Timurlular gibi Türk devletleri burada hakimiyet kurmasından dolayı Türk kültür çevresi haline gelmiştir. Dolayısıyla Babür döneminde buraya gelen Türkler burada yabancılık çekmemişler, yeni gelen göçlerle birlikte Türk nüfusu artmıştır.

⁷⁵ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s. 57-58.

⁷⁶ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.284.

Babür'ün bu başarılarından sonra Hindukuş bölgesinden Gazne şehrine kadar uzanan 250 km'lik hat boyunca uzanan bir coğrafyanın hükümdarı olmuştur. Kendisine miras kalan ülkesini, sebepsiz halde terk etmesinden dört ay sonra ailesini ve bütün varlığını dokuz yüz elli kilometre uzağa bozkır ikliminden kopararak, Hint Okyanusuna bakan yamaçlara getirerek yerleşmiştir.⁷⁷ Babür, Kabil'i yönetirken bazı bölgelere baskılar kurmuştur. Bu bölgeler dağ geçitleri, İndus Nehri kolları etrafında bulunan verimli tarım arazilerini ve Pencap bölgesinin zengin olan şehirlerine yaptığı baskılar olmuştur. 1505'te Hindistan'ın kuzeybatısına ilk baskınını gerçekleştirirken yaşadığı hayretini ve şaşkınlığını şu şekilde ifade etmiştir: “Daha önce bu kadar sıcak iklime ait bir yer görmediğini, karşısında yeni bir dünya gördüğünü ve farklı bitkiler, farklı ağaçlar, farklı hayvanlar, çeşitli kavimler ile beraber çok farklı bir kültürleri olduğunu görüp dikkatlerini çekmiştir”.⁷⁸

1469'da Babür'ün büyükbabası Ebussaid'in veraseti sırasında Kabil tam hükümrانlıkla oğlu Uluğ Bey'e geçmiş, o da 1501'de ölünce burayı kendi oğluna bırakmıştır ve daha sonra zayıflayan Uluğ Bey'in oğlundan sonra Mukim buraya el koymuştur. Mukim, Türk-Moğol Argun ailesine mensuptur. Bu aile çok kudretli bir ailedir; ama bir kraliyet ailesi değildir. Ancak kendilerini Cengiz Han'ın soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir. Babür yaptığı bir müdahale ile meşruiyeti kendi menfaatine göre düzenlemiştir. Çünkü idari hakları elinden alınan varis, eğer hakkını silah zoruyla alamıyorsa hiçbir iddiada bulunamamaktadır. Zaten Mukim de kısa bir süreden sonra tabiiyetini bildirmiş ve Babür onun bu hareketinden dolayı bir gelirle mükafat vermiştir.⁷⁹

Babür, bundan böyle kendi yerinin çok uzaklarında eline geçirdiği bu prensliği bırakmak istemeyecektir. Buradaki halkın şehirlisi de köylüsü de fakirdir; yıllık vergi gelirleri satın alma kabiliyetindeki büyük farkı hesaba katmadan Babür'ün gelirinin dört milyonu kadardır; ama askeri mevki olarak çok mühim bir yeri vardır. Burası Babür'ün gerçek hareket noktasıdır ve severek oturduğu yer en güzel yıllarını geçirdiği coğrafya olacaktır. Kabil, İran yaylasının doğu ucu yakınlarında kurulmuştur; arazi, bundan sonra art arda uzanan taraçalar halinde Hindistan'ın kızgın ovalarına inmektedir. Coğrafyası çok çetindir. Ülke zorla

⁷⁷ Fernand Grenard, *a.g.e*, s.58.

⁷⁸ Michael H. Fisher, *Babürlüler Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, Kronik Yayıncılık, Çeviri: M.Fatih Çalışır, İstanbul, 2020, s.61.

⁷⁹ Fernand Grenard, *a.g.e*, s.58.

alınamayacak bir kale konumundadır. Doğuda birçok sahanlıklar halinde alçalır; bu kısım dar, sarp, geçilmesi son derece güç birçok boğazla bölünmüştür. Geride muazzam bir dağ ancak çok nadir, sarp boyunlardan aşılabilmektedir.⁸⁰

Kabil şehri ele geçirildikten sonra Mukim, Kandahar'a gitmek üzere izin alarak yola çıkmıştır. Kabil şehri ise mirzalar ve katkı sağlayan beyler arasında paylaştırılmış. Cihangir Mirza'ya, Gazne ve civarı verilmiştir. Nasır Mirza'ya, Nigenhar (Nengenhar) tümeni Mendraver, Dere-i Nur, Nurgil ve Çagansaray bölgeleri tahsis edilmiştir. Kazaklıklarda⁸¹ Babür ile beraber gelen beylere ile yiğitlere köy ve araziler tahsis edilmiştir. Semerkant, Hisar ve Kunduz şehirlerinden kalabalık heyet Kabil şehrini ziyarete gelmiştir. Onun için: "Kabil küçük bir yerdir; kalemden ziyade kılıçla idare edilir. Bütün halka da tahsisat yetiştirmek imkansızdır. Bu halkın ailelerine bir miktar yiyecek temin edilerek, asker akına çıkmalıdır" fikri uygun görülmüştür. Buna karar verip Kabil ve Gazne şehirleri civarına, otuz bin eşek yükü kadar zahire, vergi kesilmiştir. Kabil şehrinin gelirinin ne kadar olduğundan habersiz vergi tahsil edilmesi münasebetiyle şehir vergi yükünün altında ezilmiştir.⁸² Tahsildarların kağıt üzerindeki hesabı gerekli miktarı toplamaya yetmeyince vergileri almak için askeri güç kullanmıştır. Kabil ve Gazne şehirlerinin dışındaki vergi verenler hükümdarlarının mücadeleye koparabildiğinden başka bir şey vermiyorlarmış. Bu bazen kendilerine nefes aldırın, bazen da büsbütün vergi ödemekten kurtaran bir adet haline gelmiştir. Babür bizzat bu işi takip etmiş ise de bir neticesi elde edememiştir.⁸³ Birkaç gün sonra askerlik için seferberlik ilan edilmiş ve civarı bilen adamlar davet edilerek incelemelerde bulunulmuştur. Bir kısım idareciler Deşt üzerine seferi önermişler; bir kısmı Bengiş üzerine yürümeyi uygun görmüşler, bir kısmı da Hindistan'a seferi yapmayı uygun bulmuşlardır. Sonuç olarak Hindistan üzerine sefer yapmaya karar verilmiştir. Şaban ayında güneş Delv burcundayken Kabil'den, Hindistan'a gitmek niyetiyle yola çıkılmıştır. Badem-Çeşme ve Çiğdelik yolu ile altı konaktan sonra Adinapur'a gelinmiştir.⁸⁴

⁸⁰ Fernand Grenard, *a.g.e*, s.59.

⁸¹ Kazak veya kazaklık seferdeki askerin içerisinde bulunduğu hali ifade eder. Babür, bu tabirle fetret devresini yani hükümdarın hakim bulunduğu yeri ve şu veya bu sebepten terk etmesiyle eski konumunu bulması için geçen zamanı ifade etmektedir. (Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.676).

⁸² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.307.

⁸³ Fernand Grenard, *a.g.e*, s.59.

⁸⁴ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.307-308.

Ordusunu kuvvetli bir intizam altında bulundurması, askeri taraftan yerli halka karşı yapılan en küçük bir haksızlığı dahi ölüm ile cezalandırması, başarılı olmasında büyük etkisi olmuştur. Hindukuş ile Gazne arasında ele geçirdiği coğrafyayı, kendisi ile beraber gelen askerlere ve kumandanlara bölüştürmüştür. Özbek istilasına karşısında Semerkant, Hisar ve Fergana'dan kaçanları da bu yeni sahaya yerleştirmiştir. Babür, bu suretle Hint İmparatorluğu'nun ilk temelini, coğrafi durumu çok müsait olan Kabil'de kurmuştur.⁸⁵ Kabil'i Hindistan fethinde bir üst olarak kullanmıştır.

Tahsildarların kağıt üzerindeki hesabı gerekli miktarı toplamaya yetmeyince vergileri almak için askeri güç kullanmıştır. Kabil ve Gazne şehirlerinin dışındaki vergi verenler hükümdarlarının mücadeleye koparabildiğinden başka bir şey vermiyorlarmış. Bu bazen kendilerine nefes aldırır, bazen de büsbütün vergi ödemekten kurtaran bir adet haline gelmiştir. Babür bizzat bu işi takip etmiş ise de bir neticesi elde edememiştir.⁸⁶

Babür'ün toprakları çok verimli değildi; ama Hindistan'ın kapısı hükmünde olması münasebetiyle stratejik bir konuma sahiptir. Bütün seferler Hint yarımadasına bu yoldan yapılmıştır: bu yolu kullanan kavimler Büyük İskender, Selevkoslu Antiochus, Greko-Baktrien Menandr, Çin bölgesinden gelen Yue-Çiler, Akhunlar (Eftalitler), Gazneli Mahmud, Gurlu Muhammed ve Timur'u zikredebiliriz. Tarihte olduğu gibi coğrafyada onu bu hedefe itmiştir. Girişi ve yolu tutmuş, atası Timur'un haklarını savunmuş ve Türk ırkının gelenek ve göreneklerine sahip çıkmıştır. Babür, o tarafa oynayabilmek için tereddüt etmiş; neticede daha iyisini bulamayınca bu yolu seçerek ve kaderin sevgiyle Hindistan İmparatoru olmuştur. Gayesi kendi hanedanları arasında parlamak kendi hanedanının idaresi altında bulunan şehirlerden Herat⁸⁷ ve Semerkant'ta kadar hüküm sürmek olmuştur.⁸⁸

⁸⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s.181.

⁸⁶ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.59.

⁸⁷ Herat, Afganistan'ın batı bölgesindeki Herirud ırmağının kenarında tarihi bir şehirdir. Büyük İskender'in vefatıyla beraber İskenderiye ismi verilmiştir. İslam fetihlerinden evvel Herat Akhunlar'ın hakimiyeti altında kalmıştır. Hz. Osman, 652 yılında Horasan'ı fethedince Herat sulh yoluyla Müslümanların eline geçmiştir. Daha sonra buraya Emeviler ve Abbasiler'de hakim olmuşlardır. Sasaniler devrinde dihan ve merzuban gruplarının idari bakımdan sık sık el değiştirmiştir. Herat 1507'de Özbekler, 1510'da Safevi Hükümdarı Şah İsmail tarafından alınmıştır. Şah İsmail'in vefatından sonra Herat 1526'da Babür'ün hakimiyetine girmiştir. XI. Yüzyılda Akdeniz'den Hindistan'a buradan da Çin'e ulaşan yol güzergahında olması münasebetiyle önemli ticaret merkezi

Babür, Hindistan’a yabancıydı, ona bir sürgün yeri bir koloni gibi görünmektedir. Bununla beraber Kabil’e yerleştikten sonra ilk seferini bu bölgeye yapmıştır. Ancak gelecek hakkında hiçbir niyeti olmamıştır. Bu bölgeye gelmeye niyetlenirken sadece etrafı tanımak yeni kaynaklar temin etmek istemiştir. Bu kaynaklar paradan ziyade mal temin etmek için mücadele vermiştir. Bunlar hububat, hayvanlar, kumaşlar ve çeşitli mamul ürünleridir. Böylece 1505’te harp pozisyonundaki ordusuyla Peşaver yolundan harekete geçmiştir. İlk tepeleri aştıktan sonra karşılaştığı manzara dünyanın değişikliği onu derinden şaşırtmıştır. Çünkü Anadolu ve İran yaylaları bir bakıma Avrupa’ya benzeyen mutedil Asya yerine bir anda yerini sıcak ve rutubetli muson Asya’sına bırakmıştır. Elli kilometre uzunluğunda dar bir koridor olan meşhur Hayber Geçidi’nden hareket eden birliklerini İndus ovasına çıkarmıştır. Babür, nehri geçmek istemiştir. Babür’ün kumandanları arasında en fazla söz sahibi olan Baki Çaganyani, onu sağ sahildeki tepeler hizasından ve düz ülkenin tam sınırından güneye çevirmiştir.⁸⁹

1.2.2. Babür’ün Hindistan Hayatı

Farsça’da “Hint ülkesi” manasına gelen Hindistan⁹⁰ (Hindusitan) ismi, Eskiçağ’larda Kuzey Hindistan bölgesinde Ari halkının yaşadığı bölgeyi ifade etmektedir. Fars dilinde Hindu kelimesi Ari topluluğunun yaşadığı bölgenin yanından geçen nehrin Sanskrit dilindeki “nehir, ırmak” anlamına gelen Sindhu kelimesinden almıştır. Grekçe ve Latince ile bazı Batıdaki dillere geçen Sindon⁹¹ kelimesi de “Hint kumaşı, Doğu menşeli kumaş” anlamında kullanılmaktadır. Persler’in İndus nehri kıyısındaki topraklarına da Hinduş Satraplığı denilmektedir. Arap seyyahları, büyük ihtimal Persler’in etkisiyle Hindistan coğrafyasını Hind ve

haline gelmiştir. Özellikle Abbasiler zamanında el dokumacılığında ün kazanmıştır. Kültür ve sanat açısından bakıldığında Herat en parlak dönemi Timurlular devrinde yaşamıştır. (Recep Uslu, “Herat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.215-216).

⁸⁸ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.63-64.

⁸⁹ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.64-65.

⁹⁰ Hindistan ile ilgili detaylı bilgi veren yazar Biruni’dir. Ona göre Hindistan üç tarafı kuzey ve batı, doğu tarafları yüksek dağ silsileriyle çevrili geniş bir düzlüktür. Bu coğrafyada dağların güneye bakan yamaçlarından doğan sular Hint ovasına doğru akmaktadır. Hindistan bölgesinde bol yağan yağmurlar Arap seyyahlarının özellikle dikkatini çekmiştir. Bunlar Hint toprağını da övmeye değer bulmuşlardır. (Sayyid Maqbul Ahmad, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.73).

⁹¹ Sidon, sık dokunmuş ince pamuklu kumaş, muslin’dir.

Sind ismiyle ikiye ayırmışlardır. Bugünkü Hindistan ülkesine Sanskritçe de eski dönemlerde kullanıldığı gibi Bharat Varşa denilmektedir.⁹²

Delhi Sultanlığı idarecilerinden İltutmış 1236 tarihinde vefat etmesiyle birlikte siyasi mücadeleler başlamıştır. Gıyaseddin Balaban Han 1266 yılında tahta oturmasına kadar devam ettirmiştir. Komutanlardan Celaleddin Firuz Şah Halaci, Muizzüddin Keykubat'ı ortadan kaldırarak tahtı ele geçirmiştir. Böylece 1290 tarihinde Delhi'de Halacileri⁹³ dönemini başlatmıştır. Alaeddin'in 1316 tarihinde vefat etmesiyle birlikte, iç karışıklardan sonra Kutbüddin Mübarek Halaci tahta çıkarılmıştır. O da bir darbeye tahttan indirilmesiyle birlikte 1320'de iç mücadelelerden faydalanan komutan Gıyaseddin Tuğluk Delhi Sultanlığı tahtına oturarak Tuğluklular⁹⁴ dönemini başlatmıştır. İdarecilerden Firuz Şah Tuğluk döneminde taht kavgaları başlamıştır. Diğer taraftan 1398 yılında Malva, Gucerat ve Cavnpur idarecileri kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bununla birlikte Delhi bölgesini Timur kendi hakimiyetine almıştır. Timur'un bölgeyi ele geçirmesiyle birlikte Tuğluk hanedanının idaresi son bulmuştur. Mülta Valisi Seyyid Hızır Han Delhi şehrini alarak 1414-1451 tarihleri arasında Seyyidler hanedanı dönemini başlatmıştır. 1451 tarihinde Sirhind Valisi Behlul-i Ludi'nin (1451-1489) burayı ele geçirmesiyle Ludiler hanedanı dönemini başlatmıştır⁹⁵. 1526 tarihinde Babür'ün son

⁹²Sayyid Maqbul Ahmad, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.73.

⁹³ Halaciler: Halaç Türkleri tarafından kurulan ve 1202 ile 1531 yılları arasında Leknevi, Delhi ve Malva'da hüküm süren üç İslam hanedanıdır. **Leknevi Halaciler'i** 1202-1227 yılları arasında Muhammed Bahtiyar tarafından Aşağı Ganj ve Brahmaputra nehirleri ve Bengal'ı içerisine alan bölgede kurmuştur. Kuzey Hindistan'da hakimiyetini kuran ve buraya akınlar yapan ilk Türk hükümdarlardandır. **Delhi Halacileri**, 1290 ile 1320 yılları arasında Celaleddin Firuz Şah tarafından kurulmuştur. Halacilerin en geniş sınırlara ulaştığı dönemdir. Bu dönemde Pencap, Sind ve Ganj boyları, Malva, Gücerat; Dekken ve Güney Hindistan bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. **Malva Halacileri** 1436-1531 yılları arasında Afgan asıllı Dilaver Han Guri'nin Malva'da kurduğu devletin yıkılması üzerine Delhi Halacileri ile aynı kabileye mensup olan I. Mahmud tarafından kurulmuştur. I. Mahmud, Gücerat sultanı ve Ludilerle uzun savaşlarda bulunmuştur. Halaciler yaklaşık üç asırlık hakimiyetlerinde Hindistan'da kültür, sanat ve edebiyat alanında derin izler bırakmışlardır. (Enver Konukçu, "Halaciler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.15, Diyanet Yayını, İstanbul, 1997, s.227.)

⁹⁴ Gıyaseddin Tuğluk, Tuğluk hanedanını kuran kişidir. Onun soyu Sind ile Türk bölgeleri arasındaki dağlık Karavna bölgesindeki Türklerden gelmektedir. Alaeddin Halaci döneminde Hindistan'a gelerek Sind ve Mülta valisi olan Uluğ Han Elmas'ın hizmetine girerek orduda yaya ve atlı sınıflarda görev aldıktan sonra emirliğe kadar yükselmiştir. Özellikle Moğollara yapılan mücadelelerde gösterdiği başarılarla ün kazanarak "Melik Gazi" unvanıyla tanınmaya başlamıştır. Sınır eyaletlerinde Dipalpur, Samana ve Mülta şehirlerinin uzun süre idareciliğini yapmıştır. Saltanat naibi Hüsrev Han 1320 yılında Kutbüddin Mübarek Şah'ı öldürerek tahta oturmuştur. Hüsrev Şah Hinduluğun tekrar hakim olması için uğraşınca Tuğluk ile arası açılmış ve Tuğluk kendisine karşı baş kaldırmış. Bunun üzerine Delhi üzerine giderken Lohravat ovasında yapılan mücadeleyi Tuğluk kazanarak Hüsrev Han kaçmayı başardysa da daha sonra yakalanarak idam edilmiştir. Bu olaydan sonra Halaciler'den hanedan üyesi kalmayınca Tuğluk 6 Eylül 1320 yılında tahta oturarak Tuğluklular dönemini başlatmıştır. (S. Haluk Kortel, "Tuğluklular", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.41, Diyanet Yayını, İstanbul, 2012, s.333).

⁹⁵ Azmi Özcan, "Hindistan Tarihi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.76.

Ludi Sultanı İbrahim İbrahim-i Ludi'yi mağlubiyete uğratmasıyla Delhi Sultanlığı sona ermiş, Babür İmparatorluğu kurmuştur.⁹⁶

Babür'ün Fergana tahtına çıkmasından sonra gayesi hep yeni yerlere seferler yapmak olmuştur. Babür'ün Hindistan'ı bu kadar ısrarla almak istemesi dikkat çekicidir. Hindistan tarihine baktığımızda da evvelden Türk izleri görülebilmektedir. Asya Hunlardan başlayarak Gazneliler, Delhi Türk Sultanlığı ve Tuğluklar gibi Türk Devletlerinin burada izlerini görmek mümkündür. Babür içinde belki de baba tarafından soyuna mensup olduğu Timur'un 1398-1399 yıllarında Hindistan da Pencap ve Delhi'yi alıp daha sonra da idaresini Seyyidlere⁹⁷ bırakarak geri çekilmiş olması da etkilidir.⁹⁸

Babür, 17 Kasım 1525 senesinde, Hindistan tarafına hareket ederek Yek-Lenge tepesini aşarak, Dih-Yakub suyunun batı tarafındaki çayıra inmiştir. Dünyanın bir bölümünü hatta kaderini değiştirecek tarihin en büyük seferlerinden biri böyle başlamıştır. Babür, sefere çıkarken hiçbir gösterişte bulunmazmış, hiçbir çağrışı yapmazmış, son derece basit ve sade bir şekilde gerçekleştirmiştir.⁹⁹

Babür, askerleriyle Badem-Çeşme'ye varmışlardır. Barik-Aba'ya vardıkları zaman Hoca Hüseyin Divan'ın Lahur gelirinden göndermiş olduğu yirmi bin şahruhi kıymetinde altın, eşrefi ve tenkeleri¹⁰⁰, Hindistan'da kalan Nur Bey'in küçük kardeşlerinden birisi getirmiştir. Bunun büyük bir kısmı Belh işi için, Belh erbabından olan Molla Ahmed'e göndermiştir. Babür, cuma günü Gendemek'e indiği zaman, şiddetli bir hastalık olan nezleye yakalanmıştır. Birgün sonra Bağ-ı Vefa'ya varılmıştır. Hümayun Mirza birkaç gün geç geldiği için Bağ-ı Vefa'da beklemişlerdir. Pazar günü Hümayun geldiği zaman Babür kendisine çok geç kaldığı

⁹⁶ Ali Fuat Bilkan. "Divan ve Babürname Işığında Babür'ün Hindistan Hayatı", *Bilgi*, Bahar, 2002, S.21, s.97-98; Azmi Özcan, "Hindistan Tarihi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.76.

⁹⁷Sultan Firuz Şah Tuğluk'un (1351-1358) emirlerinden Melik Nasırülmülk Merdan Devlet'in üvey oğlu Melik Süleyman'ın oğlu Seyyid Hızır tarafından kurulmuştur. Dönemin tarihçisi Yahya Sirhindi, Mülтанlı Sühreverdi şeyhi Seyyid Celaleddin Hüseyin el-Buhari'nin Melik Süleyman'ın seyyid olduğunu ima etmesi ve Hızır Han'ın bir seyyidin manevi özellikleri olmasıyla hanedan üyeleri kendilerini seyyid diye tanıttıklarından dolayı bu ismi almışlarsa da diğer çağdaş kaynaklarca teyit edilmeyen bu bilgi şüpheyle bakılmıştır. Delhi'de hüküm süren bir İslam hanedanıdır (1414-1451). (S. Haluk Kortel, "Seyyidler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.77).

⁹⁸ Canan Kuş Büyüktaş, *a.g.e.*, s.40-41.

⁹⁹ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.305.

¹⁰⁰ Eşrefi: Çeşitli büyüklük ve kıymetlerdeki altın sikkelere verilen genel bir addır.

Tenke: Gerçek hacim ve kıymetinin saptanması günümüz için çok güç olan bir para birimidir. (Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.453).

için kızarak birkaç sert sözler söylemiştir. Hoca Kelân da Gazne'den o gün gelerek Babür'ün yanına varmıştır. Bir-iki gün sonra Babür ile beyleri ve askerleri Bigram'a vardıklarında yine nezle hastalığına yakalanmıştır.¹⁰¹

Bigram şehrinden hareket edip olumsuz hava şartlarına rağmen, Kabil nehri kıyısına varmışlardır. Bu esnada Hindistan bölgesinden Devlet Han ile Gazi Han otuz bin civarında askerle yola çıktıkları, Lahur üzerine doğru hareket ettikleri haberi gelmiştir. Babür, oradakilere: “Konak, konak ilerlemekteyiz; biz varıncaya kadar muharebe yapmasınlar” diyerek Mümin Ali Tavaçı ile haber göndermiştir. 16 Aralık 1525 yılında Sind ve Keçe-Kut sularından geçerek nehrin sahiline varmışlardır. Gemilere konulan beyler, bahşı ve divanlar sefere iştirak eden askerin sayısını arz ettiler. Büyük, küçük iyi ve kötü, nöker olan ve nöker olmayan hepsinin sayısı on iki bin askeri geçmemektedir.¹⁰²

Babür günde ortalama 25 km hızla ve Lahur yolundan değil de kuzey tarafındaki dağların eteğinden Siyalkut istikametine doğru yürümüştür. Birlikleri için lazım olan hububatı ancak o bölgede temin edebilmiştir. Ama bu bölgenin de kurak geçmesiyle gıda ihtiyacını temin etmede zorlanmış. Babür'ün burada ilk hedefi Devlet Han'la oğlu Gazi Han'ın dayanışmasını kırmak olmuştur. Önce kuvvetlerini toplayarak bir önceki sefer sırasında Pencap da bıraktığı asilzadelerin kendisine tabii olmamalarını istemiştir. Lahur yakınlarında Ravi'de ordugah kuran düşman kuvvetleri Babür'ün yaklaşması üzerine kaçmışlardır. Lahur'un iki yüz kilometre kadar doğusundaki Milvat şatosuna sığınan İhtiyar Devlet Han, Babür'e tabii olmayı kabul etse de niyeti iyi değilmiş.¹⁰³

Babür, Siyal-Kut'ta iken Lahur ahalisinden bir adam gelip ertesi gün Lahur askerlerinin kendilerine katılacaklarını haber vermiştir. Bir sonraki gün ordu buradan hareket ederek Persrur'e varmışlardır. Muhammed Ali Ceng, Hoca Hüseyin ve diğer bazı askerlerde gelip orada Babür'ün ordusuna katılmışlardır. Düşmanın ordugâhı Ravi suyunun Lahur tarafında beklemektedir. Böçke kumandasında ki askerleri durumu öğrenmek için gözcü olarak göndermiştir. Gece geç bir vakitte düşman Babür ordusunun geldiği haberini alması üzerine biri birine bakmadan kaçmış

¹⁰¹ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.453-454.

¹⁰² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.457.

¹⁰³ Fernad Grenard, *a.g.e*, s.155.

oldukları haberi Babür'e ulaşmıştır. Babür, sabah kalkıp yola devam etme kararı aldıklarında Gazi Han ile diğer kaçan askerlerin nerede oldukları haberi ulaşmıştır. Babür, bu kaçakları bulmak için Muhammedi, Ahmedi, Kutluk-Kadem ve Veli Hazin kumandasında birlikleri ve bu defa Kabil'de beyliğe talip olan bazı devlet adamlarını kaçanların arkasından yollayarak onları bulmalarını kararlaştırılmıştır. Karara göre bunlar, eğer düşmana yetişebilirlerse onları savunmasız hale getirecekler yetişemezlerse kaldıkları kurganlarını dağıtmaları emredilmiştir. Bu beyleri takip için gönderdikten sonra Kanvehin karşısında bulunan Biyah suyunu geçerek oraya ulaşmıştır. Biyah suyundan hareket ettikten sonra iki defa konaklayarak Milvet kurganının bulunduğu derenin yakınına varmışlardır. Öncü kuvvet olarak gelen beyler Hindistan'a gelen beylere kurganı kuşatma emri verilmiştir. Devlet Han'ın torunu, büyük oğlu Ali Han'ın İsmail Han adlı oğlu, burada Babür'ün yanına gelmiş ve Babür birtakım vaatlerle İsmail Han'ı da kurgana yollamıştır.¹⁰⁴

Babür'ün yanına Devlet Han ile oğlu Ali Han birlikte gelir: "Babür, bizimle vuruşmak için beline bağladığı iki kılıcını boynuna asmalarını emrettim" demiştir. Bu cümle Türk-Moğol geleneklerinde kemerini çözmek ve bunu boynuna asmak, özgürlüğünden vazgeçmek anlamında kullanılmıştır. Babür, İhtiyar Han'a: "Ben sana baba dedim, saygıyı ve hürmeti senin gönlünün istediğinden daha fazla gösterdim. Seni ve oğlunu Belucların derbederliklerinden kurtardım. Tatar Han'ın üç kürur¹⁰⁵ vilayetini sana ihsan ettim. Sana ne fenalık ettim ki böyle beline iki kılıç bağlayıp asker sevk ederek bizim vilayetlerin üzerine yürüyüp fitne ve fesat çıkarırsın." Bu durum karşısında yaşlı adam bir iki sözcük gevelemektedir. Fakat bu kadar keskin bir cümleden sonra yaşlı adam bir şey diyememiştir. Babür, Devlet Han'ın akrabalarının ve kadınlarının yanında kalmasına müsaade etmiş; ancak tüm mallarına el koymuştur. Kalabilecekleri bir yer tahsis edilmiştir. Devlet Han ve adamları şehirden ayrılmak üzere yola çıkmışlardır. Babür, güvenli bir şekilde şehirden ayrılmaları için bütün güvenlik önlemlerini aldırıştır. Babür ile yapmış olduğu mücadeleyi kaybadan Devlet Han, mağlubiyeti kaldıramamış ve Sultanpur'a varınca vefat etmiştir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.461.

¹⁰⁵ Kürur: Hindistan'da kullanılan bir sayı biriminin (=100 lek) adıdır. 100 lek = 1 kürura denk gelmektedir. (Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.692).

¹⁰⁶ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.462-463.

Babür, Milvet kurganından çıkarak Gazi Han'ın kaçtığı dağa doğru hareket etmiştir. Milvet kurganından ayrılarak bir müddet yol aldıktan sonra bir dereye varmışlardır. Dilaver Han buraya gelip sadakatini bildirmiştir. Milvet kurganı Muhammed Ali Ceng'in idaresine bırakmıştır. Muhammed Ali Ceng'de kendi tarafından büyük kardeşi Argun'u, birkaç askeriyle orada bırakmak zorunda kalmıştır. Hezare ve Afganlardan iki yüz kadar askeriyle kurgana yardımcı tayin edilmiştir. Milvet kurganından hareket ederek geçitlerle dolu küçük dağları aşarak Dun'a¹⁰⁷ varmıştır.¹⁰⁸

Babür, Hindistan'ın alınmasının gerekli olduğunu görmüş; ama İranlıların elinde bulunan Herat yok; Timur'un torununun hakkı ve vazifesi olarak Semerkant'a gitmeyi çok istemiştir. Bu şehrin hakimi olan Özbekler, İran Şahı Tahmasp'ın çocukluğundan faydalanarak 1525'ten 1528'e kadar Merv, Meşhed, Tus ve Esterabad'ı alarak Herat'ı kontrol altına almışlardır. Tahmasp on dört yaşında idareyi ele almış ve daha ilk günlerde güçlü bir hükümdar olacağını belli etmiştir. Babasının 40.000 askerini emri altında toplamış, Özbekler'i 26 Eylül 1528'de Cam'da mağlup etmiş, kaybedilen toprakları tekrar kazanmıştır. Hindistan seferi Babür'ün fırsattan istifade etmesine engel olmuştur. Bununla beraber büyük oğlunu imparatorluğun öncü noktası, imparatorluğun şeref mevkii olan Bedaşan hükümetine göndermiştir. 26 Kasım'da Cam muharebesinin neticesini öğrenir öğrenmez emir vermiştir. Duruma göre Semerkant, Hisar veya Herat'a yürümek ve eğer bu şehirlerden Semerkant'ı ele geçirebilirse hemen oraya yerleşmesi gerektiğini bildirmiştir. Gerçekten Hümayun, Semerkant'a yürümüş, Hisar'ı ele geçirmiş; ancak Tahmasp doğu sınırlarından ayrılıp da Batı'ya Osmanlılara döndüğü zaman çekilmek zorunda kalmış ve Tahmasp da Bağdat'a 1529'da gitmiştir.¹⁰⁹

Babür, Hint bölgesinin en büyük isimlerinden Ludi¹¹⁰ hanedanının topraklarını ve bunların temin ettiği yıllık 520 milyon gelirin sahibi olmuştur.

¹⁰⁷ Hintçe'de dereye dūn denmektedir. Hindistan'da bir akarsu bu Dūn'da bulunmaktadır. Dūn'un etrafında birçok köy vardır. (Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.463).

¹⁰⁸ Gazi Zahiruddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.463.

¹⁰⁹ Fernand Grenard, *a.g.e*, s182-183.

¹¹⁰ 1451-1526 tarihlerinde Delhi Sultanlığı idaresinde kalan Afgan hanedanıdır. Seyyidlerden Sultan Muhammed Şah'ın Sirhind Valisi Behlul'i Ludi'dir. Afganların Galzay kabilesine mensupturlar. Gurlu Sultanı Muizzuddin Muhammed döneminde orduda önemli noktalara geldiler. Onlar Delhi Sultanı Gıyaseddin Balban zamanında Hinduların saldırılarını engellemek amacıyla sınır boylarına yerleştirmiştir. 1341 de Melikşah Ludi komutanın önderliğinde baş kaldırarak Mültan'da hakimiyet

Himalaya'dan Gvalyor'a, Şanderi ve Oxus'tan Bengal'e kadar olan topraklarda uzanan bir imparatorluğun hükümdarı olmuştur. Babür, artık kendisini en büyüklerle kendi dininden Safevi şahıyla ve Osmanlı padişahıyla Müslümanlık dışında kudretli ve esrarengiz Çin hükümdarıyla denk olduğunu görmüştür.¹¹¹ Geniş bir alanı kaplayan ve nüfus açısından çok kalabalık olan Hindistan, kendisine ait çok farklı bir sosyokültür, ekonomik ve siyasal şartlara bağlı olarak çeşitli bölgelerden oluşmaktaydı. Farklı bölgelerin çok olmasıyla tek bir dil, din, ekonomi ve hükümdar altında birleşmemiştir. Daha çok Brahman Hinduizminin dini ve toplumsal hayatı daha da ağır basmaktaydı. Babür zamanında Müslüman nüfus azınlık durumundaydı.¹¹²

Babür, Hindistan'a gelmesiyle birlikte burasının iklimine havasına ve hayat şartlarına pek de alışamamıştır. Bundan dolayı da kaleme aldığı şiirlerinde, gurbet ve memnuniyetsizlik temasını çok işlemiştir:

Gurbette ol ay hicri mini pır kılıptur

Hicran bile gurbet manga tes'ir kılıptur.

(Gurbette o ay yüzlü sevgiliden ayrılmanın tesiriyle yaşlandım. Ayrılık ve gurbet beni derinden etkilemektedir).¹¹³

Hümayun babasının emri olmadan ve ona danışmadan Bedahşan'daki valilik görevini bırakmıştır. Ağustos ayının ikinci yarısında Kabil'e gitmiştir. 26 Ağustos'ta Kandahar hükümdarı kardeşi Kamran ile Kabil'de buluşmuştur. Kamran'da ortada bir neden yokken hükümdarlığını bırakmış Kabil'e gitmiştir. İki kardeşin bu şehirde karşılaşması üzerine Kamran ağabeyine nedenini sormuş Hümayun da padişahın sağlığından endişe ettiğini ve bir an önce onun yanına gitmek istediğini söylemiştir. Hümayun, Bedahşan'ı on yaşındaki kardeşi Hindal'a bırakmıştır. Agra'ya gitmek

kurdular. Bu tarihten sonra Kuzey Hindistan'da önemli güç haline geldiler. Seyyidler hanedanı Behlul'e kızını vererek akrabalığını güçlendirmiştir. Seyyidler hanedanı İslam Han vefatı üzerine toprakları oğulları arasında paylaştırılmıştır. Behlul'i ye de topraklar verilmiştir. Kayınbiraderleriyle sıkıntı yaşayınca onlar yaptığı mücadeleyi kazanarak Sirhind bölgesine tekrardan sahip olmuştur. Alaeddin Alem Şah, Delhi'nin yönetimini veziri Hamid Han'a bırakarak Bedaun'a giderek burada yaşamaya başlamıştır. Hamid Han'da Behlul'i Ludi'yi şehre davet etmiş ve Alaeddin tahtan çekilmesiyle Delhi Sultanlığında 1451 yılında Ludiler devri başlamıştır. (İqtidar Husain Siddiqui, "Ludiler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.27, Diyanet Yayını, Ankara, 2003, s.217).

¹¹¹ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.182.

¹¹² Michael H. Fisher, *a.g.e.*, s.67.

¹¹³ Ali Fuat Bilkan, *a.g.m.*, s.100.

için acele ettiğini söyleyen Hümayun, kardeşiyle birlikte Kabil’de birkaç gün kalmış. Kardeşiyle yapmış olduğu istişareden sonra Agra’ya geçmiştir.¹¹⁴

Hümayun’un Agra’ya gelişinde nasıl karşılandığına dair net bir bilgi yokken kimileri iyi karşılandığını kimileri de itibar görmediğini ifade etmişlerdir. Jean Paul Roux’a göre kötü karşılanmıştır. Babür’ün eşi Mahim’in yanında hazır bulunmasıyla bu eşinin tek erkek çocuğu olan Hümayun’a kızmamış ve Bedahşan’a geri dönmesini söylemişse de Hümayun bunu kabul etmeyince Hindistan’daki önemli görevlerden birine Senbel’in valiliğine getirilmiş. Hümayun’da padişah olduğunda bu görevi kardeşlerinin en iyi *caygırlar* (tımar, has) için duyduğu açlığı bastırmak söz konusu olduğunda Askeri’ye verecektir. Bugünkü Morabad bölgesinde bulunan şehirdir. Babür’ün cami inşa ettirmiş olduğu nadir şehirlerden biridir.¹¹⁵

Hümayun’un Bedahşan’tan beklenmedik ayrılığı endişeye neden olmuştur. Bölgeye yakın olan Özbekler burayı işgal etmek istemişlerdir. Fakat bir mirzanın burada bulunmasından dolayı çekinmişlerdir. Babür ile bir mücadeleye girmek istememişlerdir. Özbekler, Bedahşan’ı işgal etmek için Moğol Hanı Said Han’dan yardım istemişler; fakat Said Han, Babür’e olan bağlılığından dolayı bunu kabul etmemiştir.¹¹⁶

Bedahşan’a yeni vali atanması, Hümayun’un Senbel’e yerleşmesi ve kendisinin de yolculuk edebilecek sağlığa kavuşmasıyla Babür, Agra’dan Lahur’a doğru yola çıkmıştır. Babür kışı Lahur’da geçirmiştir. Babür’ün bu yolculuğa çıkmasının nedeni ise geçen yaz başında din görevlilerinin ayaklanmasının ardından, imamlara karşı alınan önlemlerin yeterli olmadığını düşünerek ya da yanlış anlaşılma tehlikesine karşı şehre ve çevresine düzen getirme amacıyla gerçekleştirmiştir. Kamran babasını karşılamıştır. Bazı rüyayetlere göre Hindal’ın da babasını görmeye geldiği ifade edilmiştir. Babür’ün Lahur’dan 4 Mart 1530’da ayrılıp doğrudan Agra’ya gitmiş olması ihtimali de mevcuttur.¹¹⁷

¹¹⁴ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.354-355.

¹¹⁵ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.357.

¹¹⁶ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.359-360.

¹¹⁷ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.360-361.

1.2.3. Babür'ün Son Dönemi ve Vefatı

Babür'ün, sıhhati bozulmaya başlamıştır. Arka arkaya ciddi bataklık humması nöbetlerine tutulmuştur. Ayrıca 1526 yılında uğradığı bir zehirlenme olayından sonra kendisini rahatsız eden kronik bir karın ağrısından bahsedilmektedir. Babür bu rahatsızlığı nedeniyle her şeyi bırakıp bir köşeye çekilmeyi düşünmüştür. Nitekim begümlerle gittiği Zerefşan Bağı'nda bu niyetini onlara açıklamış ve şöyle ifade etmiştir: “Gönlüm padişahlıktan soğumuş. Zerefşan Bağı'nın bir köşesine çekilmeyi, kendisine hizmet etmek için ibrikçi olmasını yeterli görmüştür. Tahtı da Hümayun'a devretmeyi uygun görmüştür. Bu esnada orada bulunan begümler ve Babür'ün oğulları ağlamaya başlamışlar ve Babür'e orada bulunanlar padişahlık makamında devam etmesini ve oğullarının ise himayesinde kalmaları gerektiğini ifade ederek Babür'ü bu fikrinden vazgeçirmişlerdir. Bu sırada Hümayun Mirza, hastalanmış ve durumu çok kötü bir hal almıştır. Bu durumu öğrenir öğrenmez Mahim Begüm Delhi'ye onun yanına gitmiştir. Mahim Begüm, oğlunun yanına gelince onu alıp Agra'ya dönmüştür. Agra'ya döndükleri zaman Mahim Begüm, Babür'e karşı sitemini şöyle: “Siz benim oğlumdan gafilsiniz. Padişahsınız, size ne keder olabilir. Bilhassa diğer oğullarınız dahi vardır. Ben keder ediyorsam haklıyım çünkü bu benim biricik oğlumdur.” diye sitemini bildirmiştir. Babür de kendisine cevaben: “Mahim, benim diğer evlatlarım varsa da hiçbirini senin Hümayun'un kadar sevmiyorum. Ben eğer padişahlık ve bu güneşli dünyayı istiyorsam da bunu sırf dünyanın tek bir tanesi ve devranın biriciği olan, saadetli, berhudar ciğerparem Hümayun için istiyorum, diğerleri için değil.” demiştir.¹¹⁸

Hümayun Agra'da iyileştikten sonra Kalincar'a gitmiştir. Diğer taraftan Babür çok uzun zamandır görmediği oğlu Hindal'ı görmek istememiştir. Nitekim Hindal'ın yanından gelen Mir Berdi Bey'den Hindal ile ilgili bilgi almıştır. Babür'ün kronikleşmiş olan karın rahatsızlığı iyice kendini hissettirmeye başlamıştır. Babasının durumunun iyice ağırlaştığını duyan Hümayun, tekrar Agra'ya dönmüştür. Tabip ve hekimleri çağırarak babasını tedavi etmelerini emretmiş olsa da hekimler bir şey yapamayacaklarını söylemişlerdir.¹¹⁹

¹¹⁸ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.224.

¹¹⁹ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.225.

Babür kırk gün kadar yatalak vaziyette kaldığı 1505 yılından itibaren de romatizma hastalığının artmasıyla birlikte diğer rahatsızlıkları da iyice artmıştır. Olgunluk çağında kronik kulak iltihabından ve 1526 yılındaki zehirlenme girişiminden sonra da bağırsak iltihabından şikayet etmeye başlamıştır. Tüm bu hastalıklarıyla birlikte kan çıbanı hastalığını da yaşadığını ifade etmiştir. Ayrıca büyük bir olasılıkla Hindistan'dan kaptığı sıtma hastalığı da 1527'den itibaren Babür'e oldukça ciddi krizler yaşatmıştır. Bu krizler ara sıra gittikçe sıklaşmıştır. Bu hastalılarının yanında uykusuzluk ve geçirdiği nöbetlerden de bahsetmek lazımdır. 1525'den sonra bit ateş nöbetinden sonra ağzından kan gelmeye başlamıştır.¹²⁰

Babür'ün acıları gitgide artmaya başlamıştır. Bir gün bütün emirlerini yanına çağırarak onlarla şöyle bir konuşma yapmış: Senelerden beri en büyük isteği padişahlığı Hümayun'a verip kendisinin de Zerefşan Bağı'nın bir köşesine çekilmeyi düşünmüştür. Emirlerine Hümayun'u, kendisinin yerine padişah olarak tanımalarını vasiyet etmiştir. Devletin selameti için kusurlarda bulunmalarını istememiş ve hiçbir vakit sözünden çıkmamalarını ve onunla müttefik olmalarını emirlerine söylemiştir. Babür hasta haliyle şöyle bir duada bulunmuştur: Cenabı Hakk'tan ümit ediyorum ki Hümayun halka iyi muamelede bulunsun. "Ey Hümayun'um seni, biraderlerini bütün hısımlarımızı ve askerlerimi Allah'a emanet ediyorum" demiştir. Bu sözleri işitenler Babür'ün ölüm anının yakın olduğunu anlayıp ağlamaya başlamışlardır. Bu sırada padişahın da gözleri dolmuştur. Bu olaydan üç gün sonra Babür vefat etmiştir.¹²¹

Babür, Agra'da toprağa verilmiştir. Muhammed Ali Ases, mezarın korunması ile görevlendirilmiştir. Mezarı başında hafızlar devamlı olarak Kur'an'ı Kerim okumuşlardır. Fetihpur ve Biyane gelirleri bu makberin masraflarına ayrılmıştır.¹²² Babür'ün naşı daha sonra vasiyeti üzerine Agra'dan merasim ile Kâbil'e nakledilmiştir. Orada kendi eseri olan on bahçeden birine, sevgili eşinin yanına konulmuştur. Torunlarından Şah Cihan, 1646 yılında bu mezar üzerine güzel bir türbe yaptırmıştır. Cihangir tarafından türbenin karşısına küçük fakat çok zarif bir mescit yaptırılmıştır XIX. yüzyılda ise Afgan Emirlerinden Abdurrahman Han tarafından restore ettirilmiştir.¹²³ İmparatorun eski arkadaşlarından Hoca Kelan,

¹²⁰ Jean Paul Roux, *a.g.e*, s.377.

¹²¹ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.225-226.

¹²² İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.226.

¹²³ Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m*, s.183.

Babür'ün anısına bir ağıt yazar. Bu ağıtta hem ölen kişiye övgüler düzülür hem de ölümünün ardından duyulan acı, üzüntü ve özlem duygularını ifade etmiştir. Bu ağıt kimi kez yüksek sesle okunurken kimi kez de bir melodi eşliğinde ezgili olarak söylenmiştir.¹²⁴

Günümüzdeki hali ise gayet sade olup güzel bir de kitabesi vardır. Burada ki kitabede: “Afganistan ve Hindistan’da hüküm sürmüş olan Timur sülalesine mensup Zâhireddin Muhammed Babür Şah’ın türbesidir. Kendisi 899 Kameranî (ay) yılında tahta çıkmış ve 937 yılında 48 yaşında Agra’da vefat etmiştir. Naşı vasiyeti üzerine Kabil’e taşınmış ve burada toprağa defnedilmiştir” ifadesi bulunmaktadır. Tamirat kitabesinde ise şöyle: “Torununun torunu Şah Cihan döneminde 1016 Kameranî yılında eski lahit yıkıldığı için yeniden yapılması gerekti. Lahidin tamiri, 1352 Kameranî yılında Afganistan Hükümdarı Muhammet Nadir Şah zamanında başlayıp 1354 Kameranî yılında tamamlanmıştır.” diye yazılmıştır.¹²⁵ Mezarının hemen yanında Babür'ün çok sevdiği çeşmelerden biri varmış, bu çeşmenin üstüne şu mısralar yazılmıştır:

Burada aydınlık bahar her gün yeni çiçekleriyle parlar
Ve genç kızlar size şarap sunmak için hazırdır
Keyfini çıkar bu zevklerin ey Babür! Bir kere içtin mi artık,
Hayat kadehinden eline su değmez artık.¹²⁶

Padişahın mezarının çevresinde başka mezarlar da bulunmaktadır. Torunu Hümayun’un oğlu Mirza Muhammed Hakim (1533-1558), oğlu Hindal (1515-1551) ve Hindal’ın kızı Rukiye Sultan Begim (1626’da ölmüştür) ve Ekber’in eşi bu mezarlığa defin edilmişlerdir.¹²⁷

Babür'ün şahsiyetiyle ilgili bazı bilim adamlarının görüşleri bakacak olursak, 1826’da William Erksin: “Babür tartışmasız zamanın en dikkat çekici insanlarından birisi olmuş, Asya topraklarında taht sahibi olan en seçkin ve en donanımlı hükümdarlardandır.” Babür'ün eserini ilk kez Fransızcaya çeviren Paver de Courteille 1871’de Babür hakkında, “Sahip olduğu yeteneklerle, hatalarıyla,

¹²⁴ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.382.

¹²⁵ İsmail Pırlanta, *a.g.m.*, s.227.

¹²⁶ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.384.

¹²⁷ Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s.384.

başından geçen sayısız garip macerayla, karakterleriyle, eğilimleriyle, zevkleri ve eylemleriyle, mutsuzlukları ve acılarıyla ve elbette başarılarıyla Babür bugüne kadar karşımıza çıkan en özgün kişiliklerinden birisidir” demiştir. Yakın bir zamanda da Sovyet vatandaşı Sabahat Azimcanova Babür’ü “Her açıdan mükemmel bir insan” olarak nitelemiştir.¹²⁸

1.3. Babür’ün Eserleri

1.3.1. Babürname

Doğrudan doğruya verilmiş bir adı olmadığı için Babürname’den başka Vekayi, Vakıname, Vakıat-ı Babüri, Vekayi’name-i Padişahi ve Babüriyye denilmiş, Farsça’da ise Tüzük-i Babüri adını almıştır. Babürname ile birlikte Babür’ün Vekayi’si de sık kullanılmasından dolayı bu isimle ilim dünyasında kabul görmüştür. Babür bir yerde eseri için “tarih” ismini zikretmiştir. Kaleme aldığı Divanın rubaisinde “Vekayi” isminin kullanıldığı görülmektedir.¹²⁹ Buradan eserin asıl adının *Vekayi* olduğu anlaşılmaktadır. Babür Türkçenin bir kolu olan Çağatay lehçesinde yazdığı bu eser Çağatay Türkçesinin başyapıtlarından birisi haline gelmiştir.¹³⁰

Eser’e önsöz ve giriş kısımları yazılmamıştır. Babür kaleme aldığı eserini, on iki yaşında Fergana’da tahta çıkması ile başlatıp, vefat etmeden bir yıl öncesine kadarki zaman dilimindeki faaliyetlerini anlatmaktadır. Bu eserin, 9 Haziran 1494 ile 7 Eylül 1529 yılları arasındaki bazı kısımları kaybolmuştur. Diğer taraftan Temmuz 1503- Mayıs 1504, Mayıs 1509- 2 Ocak 1519, 1521yılları arasındaki birkaç günü dışında 13 Aralık 1520- 17 Ekim 1525 ve Eylül 1529-1530 yılları arasındaki varakların eksik olduğu görülmektedir. Olayların cereyan ettiği coğrafi bölgelere göre 1494-1504 yılları arası Fergana, 1504-1520 yılları arası Kabil ve 1525-1529 yılları arası Hindistan hayatını kapsamaktadır.¹³¹

Eserdeki kayıp bölümler, asıl nüshası elimizde bulunmadığından dolayı neden kaynaklandığını tespit etmemiz zorlaşmaktadır. Babür’ün aradaki yılları yazmaya vakit bulamadığı yahut utanıp anlatmaktan çekindiği hususlar olduğu yolunda bir

¹²⁸ Jean Paul Roux, *a.g.e*, s.383.

¹²⁹ Gazi Zaireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.12.

¹³⁰ Jean Paul Roux, *a.g.e*, s.389.

¹³¹ Ömer Faruk Akün, “Babürname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.404.

kısım görüş ve ihtimaller ileri sürülmüştür. Eserindeki metinlerin kayıp olan bölümlerin esasında yazıldıklarıyla ilgili ipuçları olduğu görülmektedir. Babür'ün teyzesinin oğlu olan Seyit Han ile uzun süre beraber olan Muhammed Haydar Duğlat *Tarih-i Reşidi* eserinde Babürname için; “Babür'ün *Vekayi*'i yani Türki Tarihi vardır” demiştir.¹³²

Babürname'de her yıl ayrı bir bölüm halinde anlatılmaktadır. Babür iktidarını korumak ve yeni ittifaklar kurmak için verdiği mücadeleler eseri daha da değerli kılmaktadır. İlk bölüm 1494-1504 yılları arasını içine almaktadır. Babür burada Fergana'da cereyan eden olayları nakletmiştir. Fergana bölgesi ile detaylı bilgi verildikten sonra babası Ömer Şeyh Mirza ile amcaları Sultan Ahmed Mirza, Sultan Mahmud Mirza ve Baysungur Mirza'nın kendi aralarındaki mücadeleleri anlatılmıştır. Diğer taraftan Babür Semerkant üzerine yaptığı sefer, Timurilerin hemen hemen bütün topraklarını ele geçiren Özbek Sultanı Şeybani Han'a¹³³ karşı verdiği mücadeleler ile bilgi vermiştir. Ayrıca bir bölüm halinde Semerkant şehrinin coğrafi ve sosyo-kültürel hayatıyla ilgili de detaylı bilgi verilmektedir.¹³⁴

İkinci bölüm 1504-1520 yıllarını içine almaktadır. Babür, Özbeklere mağlup olduktan sonra Fergana'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Yeni bir siyasi birlik kurmak için Kabil bölgesine gitmiştir. Burada hem Şeybani Han ile mücadele etmiş hem de Afganistan'ı hakimiyet altına almak için uğraşmış, aynı zamanda Hindistan'a akınlar düzenlemiştir. Babür tüm bu siyasi faaliyetlerini bu bölümde detaylı izah etmiştir. Diğer tarafta Kabil bölgesinin coğrafi, idari ve etnik yapısıyla ilgili bilgi de vermiştir. Babür akrabaları ile ilgili detaylı malumat verdiği gibi Hüseyin Baykara¹³⁵ ve yakın adamları hakkında da detaylı bilgi aktarmıştır.¹³⁶

¹³² Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.11-12.

¹³³ Şeybani Han 1451 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Moğol Hanlarından Yunus Han tarafından 1468 yılında öldürülmüştür. Şeybani, kardeşi Mahmud ile beraber Atabegleri Uygur Han ve Emir Karaçin Beg öncülüğünde Deşt-i Kıpçak bölgesinden Astarahan bölgesine gelerek Kasım Han'ın himayesine girmişlerdir. Daha sonra Buhara şehrine giderek medresede eğitim almıştır. Burada Arapça ve Farsça da öğrenmiştir. 1488'de Çağatay Hanı Mahmud'un hizmetine girerek başarılarından ötürü Türkistan kendisine yurtluk verilmiştir. Burada gücünü toparladıktan sonra Hüseyin Baykara'nın hakimiyeti altındaki Harezm bölgesini almak için harekete geçtiyse de başarılı olamamıştır. Şeybani Han Timurlular'ın iç mücadelelerinden faydalanarak 1500 yılında Buhara ile Semerkant şehirlerini hakimiyet altına alarak, Şeybaniler hanedanını kurmuştur. (İsmail Türkoğlu, “Şeybani Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.39, Diyanet Yayını, İstanbul, 2010, s.43-44).

¹³⁴ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.404.

¹³⁵ Hüseyin Baykara 1438'de Herat şehrinde doğmuştur. Hem annesi Firuze Begüm tarafından hem de babası Mirza Mansur tarafındanda Timur soyuna dayanmaktadır. Küçük yaşta babasını kaybettikten

Üçüncü bölümde, 1525 tarihinde başlattığı ve 1529 yılının güz aylarına kadar gerçekleştirdiği başarılı seferlerin sonunda Babür, Hindistan-Türk İmparatorluğu devletini kurduğu Hindistan hayatını anlatmıştır. Buradaki hayatını anlatırken Hintistan ile de detaylı malumatları kaleme almışlardır.¹³⁷

Babür, Babürname'yi kaleme alırken kendi hayatıyla yetinmeyip yaşadığı bölgelerle de bilgi vermesi eseri çok yönlü bir eser haline getirmiştir. Başlarda hatırat olarak başlayıp daha sonraki kısımlarda yaşanan olayları gün gün veya araya fazla zaman girmeden kaleme alınması bakımından günlük özelliği taşır. Babür'ün ülkeler arası yaptığı yolculuk ve seferlerde başından geçen hadiseler ve coğrafyadaki müşahade ettiği canlı cansız nesnelerle ilgili bilgi vermesi açısından da seyahatname özelliği gösterir. Diğer taraftan yaşamış olduğu coğrafyalarda dikkati ve merakı nedeniyle detaylı bilgiler vermesi bu noktadan coğrafya, etnografya, botanik, zooloji, ve folklor özelliği taşımaktadır. Sultan Baykara çevresi ve devrini anlatırken bir tarih metin özelliğini taşımaktadır. Eserin başındaki dört faslı Timurlular devrinin Maverünnehir tarihi niteliği taşımaktadır.¹³⁸

Eski Türk edebiyatında örneği nadir görülebilecek olan otobiyografi türündedir. Babürname bir hükümdarın kaleme almış olması bakımından ise eşi benzeri olmayan bir eser niteliğini taşımaktadır. Babür eserinde hayatındaki kusur ve zaaflarını, başarısızlıklarını dahi gizlemeksizin olduğu gibi anlatması, düşmanlarının dahi kusurlarıyla birlikte faziletlerini de belirtecek kadar gösterdiği dürüstlük Babürname'nin değerini bir kat daha artırmaktadır. Bundan dolayı Babürname

sonra dedesinin yanında yetişmesi münasebetiyle *Baykara* lakabı verilmiştir. Uzun süre kardeşi Şahruh tarafından devlet yönetiminden uzak tutulmuştur. Devlet idaresini Horasan bölgesinde idareci olan Ebul Kasım Mirza'nın yanında öğrenmiştir. 1454'te yapılan seferden sonra Horasan'a dönmeyip Semerkant idarecisi Ebu Said'in yanına gitmiştir. Fakat bu tarihlerde şehzadelerin Ebu Said'e karşı ayaklanması münasebetiyle Baykara'nın da şüpheliler arasında ismi geçmesinden dolayı Semerkant kalesine hapsedilmiştir. Annesinin ricası üzerine esaretten kurtularak Merv'e amcası Müizzüddin Sencer'in yanına gitmiştir. Burada amcasının kızıyla evlenmiştir. Amcasıyla arası bozulunca Merv'i terk etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Timurlu Hükümdarı Ebu Said Mirza'nın topraklarına saldırmış ve bu süreçte Ebu Said 8 Şubat 1496 yılında ölmesi üzerine Baykara'nın Herat'ı alması kolaylaşmıştır. Ancak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Baysungur'un oğlu Yadigar Muhammed'i Herat'ın hükümdarı olarak ilan etmiştir. Baykara ile yaptığı mücadelede Yadigar yenilse de gelen destek kuvvetiyle Herat'ı ele geçirmiştir. Altı hafta sonra Baykara halkın desteğini de alarak Herat'a gelip Yadigar Muhammed'i öldürtmüştür. Bu süreçte Uzun Hasan Osmanlı Devleti ile mücadele içinde olmasından dolayı Baykara'nın Herat'ta hakimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır. (Hamid Algar, Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.530).

¹³⁶ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.405.

¹³⁷ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.405.

¹³⁸ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.405.

Sezar'ın hatıralarına denk hatta ondan daha ileri görülmüştür. Babür bu eserinden dolayı Doğu'nun Jül Sezar'ı sayılmıştır. Sezar'dan sonra Babür'e kadar hiçbir padişah bu tarz samimi ve objektif eser kaleme alamamıştır.¹³⁹

Babür, eserinde dürüstlük prensibini benimsemiş: “Burada böylece her sözün hakikati ve her işin olduğu gibi yazılması tercih edildiği için, şüphesiz baba ve büyük kardeşten iyi ve kötü ne şayi olmuşsa onları söyledim ve akraba ve yabancılardan ne kusur veya meziyet görülmüşse onları yazdım. Okuyan mazur görsün ve işitenler de tarizde bulunmasınlar”¹⁴⁰ diye doğrudan doğruya ortaya koyar. Batı ilim ve fikir aleminin hayran kaldığı Babürname bugün otobiyografi sahasında dünya klasikleri arasında yer almaktadır.¹⁴¹

Babürname'nin değeri siyasi olayları doğru anlatmasından ibaret değildir. Babür sadece yaşadıklarını ve tarihi olayları anlatmamıştır. Kendisi iyi bir gözlemleyici olarak insanlar, ülkeler, coğrafyalardaki hayvanlar ve bitkiler hakkında derinlemesine bilgi vermiştir. Gittiği bölgelerde coğrafi durum, iklim, şehirler, tarihi yapılar, sanat abideler, idari teşkilat, örf adetleri, insanların karakterleri ile ilgili detaylı malumat vermiştir. Fergana, Maverâünnehir, Kabil ve Hint yarımadası Babürname'de bütün bu özellikleriyle anlatılmıştır.¹⁴²

Babürname XV. yüzyılın son yarısı XVI. yüzyılın ilk yarısı Orta Asya, Afganistan ve Hindistan tarihi açısından orijinal kaynak niteliğini taşımaktadır. Eser edebi açıdan değerlendirilecek olursa Çağatay edebiyatının oluşumuna önemli katkı sunmuştur. Eserde faydalanan kelimeler başlı başına Çağatay lehçesi sözlüğünü oluşturacak kadar zengin dil kullanılmıştır. Babürname, Çağatay edebiyatında nesrin zirvesi olmuştur. Bu eser üslub açısından Ali Şir Nevai'nin¹⁴³ kullanmış olduğu nesrden çok ileridedir.¹⁴⁴

¹³⁹ Ömer Faruk Akün, *a.g.m.*, s.405.

¹⁴⁰ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.11.

¹⁴¹ Ömer Faruk Akün, *a.g.m.*, s.405.

¹⁴² Ömer Faruk Akün, *a.g.m.*, s.405-406.

¹⁴³ Uygur boyuna mensup olan Ali Şir Nevai, 1441 tarihinde Herat şehrinde doğmuştur. Babası Babür'ün sarayında önemli görevlerde bulunmuştur. Şahruh vefat etmesiyle birlikte çıkan karışıklıklardan sonra küçük oğlu Nevai'yi alarak Yezd üzerinden Irak'a gitmiştir. Horasan'daki karışıklıklar bitince 1452'de küçük oğlu tekrar Horasan'a dönmüştür. Burada Ali Şir Nevai babasıyla birlikte Babür'ün hizmetine girmiştir. Ali Şir Nevai'nin babasının ölümüyle Babür sahip çıkmıştır. Ali Şir, İmam Rıza medresesinde ders alırken birçok İranlı alim ve şairle tanışmış ve ders almıştır. Hüseyin Baykara döneminde devlet işleriyle ilgilenmiş ve Baykara'ya sadakat ile hizmet etmiştir.

Babürname geniş bir coğrafyada okuyucu kitlesine ulaştırılması amacıyla XVI. yüzyılda Doğu tarafında ilim dili olan Fars diline tercüme edilmiştir. En eski nüshası, Tahran'daki Kütübhan-e Saltanatı'deki Babür külliyyatı içindedir. Eserin üzerindeki tarihe bakılacak olursa 931'de (1524-25) daha Babür hayattayken tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Payende Hasan Gaznevi ve Muhammed Kulı Mugulhisari'nin Bihruz Han'ın talebi üzerine 1586 yılında başlanan tercümelerdir. Bunlardan sonra Ekber Şah'ın isteği ile saray tarihçisi olan Abdülkadir el-Bedauni'nin çalışmalarını yaparken faydalanması için Abdurrahim Han 1590 yılında Babürname'yi tercüme etmiştir. Babürname eseri Mevsûm bi-Tüzük-i Bâbüri vü Fütûhât-ı Babüri adıyla 1890 yılında Bombay'da basılan bu eser tercüme edilerek John Leyden ve William Erskine'in Batı dilinde ilk tercümesi ise 1826 yılına denk gelerek İngilizler tarafından yapılan bu tercüme başka dillerde de tercüme edilmesine vesile olmuştur. Çağatayca dilinden ilk tercüme ise Rus asıllı İlminski tarafından 1857 yılında yapılan tercümesinden sonra ise 1871 yılında ise Fransız asıllı ve Türk dilleri üzerine yaptığı çalışmalarla bilinen Pavet de Courteille de eseri tercüme etmiştir. Babürname eseri üzerine derince bir şekilde araştırma yapan Pavet de Courteille'den sonra 1943-1946 yılları arasında Türk dil bilimcisi olan Reşit Rahmeti Arat tarafından Türkçe tercümesi yapılmıştır. Birkaç önemli çalışmalardan sonra bunları takip eden diğer tercümeleri yapanlar ise; 1958'de Sali'e'nin Rusçaya, 1980-1985 yılları arasında J. L. Bacque-Grammont'un Fransızcaya tercümeler yapılmıştır. Tercüme edilen bu diller haricinde ise Urduca'ya Mirza Nasirüddin 1924 yılında ve Reşit Ahtar Nedevi de 1969 yılında Tüzük-i Babüri ismiyle tercümesini yapmıştır.¹⁴⁵

Babürname eseri kaleme alındıktan sonra 1519 ile 1530 yılları arasında bölüm bölüm kaleme alınmıştır; ama 1509 ile 1519 arasındaki dönemi ait metinlerin kayıp olma ihtimali olması durumundan dolayı bu yıllar arasında yazılan metinlerin ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmiyor. 1519 yılından önceki metinler daha çok hatıra şeklinde kaleme alınmıştır ve 1519 yılından sonra ise olayların günü gününe kaydedilmeye başlanmasıyla Babürname eseri bir "günlük" özelliğini almıştır. Hatıra

Hüseyin Baykara'nın *nişancısı* olmuş ve Baykara'ya en yakın devlet adamı olmuştur. Ali Şir Nevai Çağatay edebiyatının temsilcisi haline gelmiştir. On beş yaşında Farsça şiirler yazmaya başlamış, ve şair olduğunu ispatlamıştır. Nevai Türkistan coğrafyasında Çağatay edebiyatının gelişmesine büyük katkı yapmıştır. (Günay Kut, "Ali Şir Nevai", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.2, Diyanet Yayını, İstanbul, 1989, s.449-450).

¹⁴⁴ Ömer Faruk Akün, *a.g.m.*, s.406.

¹⁴⁵ Ömer Faruk Akün, *a.g.m.*, s.406-407.

tarzında anlatılanların ayrıntılı bir şekilde ele alınması Babür'ün hafızasının ne kadar kuvvetli olduğunu gösterdiği gibi bu hatıraların daha evvelden kaleme alınmış notlar olduğu tahmin edilmiştir. Babür hatıralarını bazen katiplerine yazdırdıktan sonra bunları kendisi gözden geçirirdi. Babür eserini kaleme aldıktan sonra yeni nüshalar yazdırarak eserini aile fertlerine veya dostlarına hediye olarak göndermiştir. 1528 yılında bir nüshasını Hoca Ubeydullah'ın torunu ola Hoca Kalan'a yollamıştır. Bu yolladığı nüsha ile ilgili günümüzde pek bir bilgisi bulunmamaktadır. Babür'ün hediye olarak göndermiş olduğu nüshalardan günümüzde karşımıza çıkabilecek bir örneği 1700 yılı civarında Haydarabad Salar Jang Kütüphanesinde bulunan bir nüshası en eskisi olarak bilinmektedir. Haydarabattan sonra ise Tahran Kütübhane-i Saltanati'de 1524-25 yılları arasındaki ismiyle bilinen külliyyatta Babürname'den bahsedilmesiyle bu nüshanın Babür hayatta iken yazılmış olduğu bilinmektedir.¹⁴⁶ Babürname eseri birçok farklı dillerde tercüme edilerek olayların yaşandığı coğrafyalar hakkında bilgi sahibi olunmuştur.

Babür'ün çocukluğundan başlayıp vefatına kadar kaleme alınan bir eser olduğu için otobiyografi özelliğini taşır. Bu tür eserler tarihçiyi aldatabilecek şekilde kaleme alınmış olabilir çünkü hatıralarını anlatan şahsiyetin sadece iyi yönlerine değinebilir ve yanlış yönleri kaleme alınmayabilir. Sadece düşmanın karalandığı bir eser olabilir ve böyle olunca samimiyetten ve doğruluktan uzak kalabilir. Babürname'de bu tür eserler arasına girebilirdi; fakat bu eserde Babür iyiliklerini yazdığı gibi yanlışlarını da kaleme almasıyla objektif eser özelliğini taşır. En tanınmış eseri olan *Babürname*'de şahsıyla ilgili bilgileri hararetili bir şekilde izah etmiştir. Aynı zamanda Anı ve gezi türü özelliğini taşıyan bir eserdir.

1.3.2. Aruz Risalesi

Babür'ün Türkçe bir aruz risalesi yazmış olduğu, Babürname'de, bazı divan nüshalarında ve *Beda'uni'nin Müntehab el-tevarih*'inde bahsedilmiştir. 1923'te Paris Bibl. Nat. yazmaları arasında Fuat Köprülü yapmış olduğu bir araştırmasında “Çağatayca bir aruz risalesinin Babür'e ait olduğunu görmüş; bunu hafız-ı kütüp E. Blochet'ye bildirmiş ve 1926'da, bu eserde bilhassa Türk nazım şekilleri hakkında verilen mühim malumatı, bu hususta şair kaynaklardan topladığı malzeme ile birleştirerek neşretmiştir.” Babür'ün edebi ilimler ile ciddi meşgul olduğunu gösteren

¹⁴⁶ Ömer Faruk Akün, *a.g.m*, s.407.

bu risale, aruz hakkındaki Farşça yazılan diğer eserlerden pek farklı değildir; eserin başlıca ehemmiyeti, aruz vezniyle yazılan, Türklere mahsus bazı nazım şekilleri hakkında verdiği malumatlarla *Nevai'nin Mizanu'l-evzan'ın* eserinden daha geniş bir bilgiye sahiptir. Babür bu eserinde, o zamana kadar kullanılan vezinlere kendisinden ve başkalarından Türkçe ve Farsça örnekler getirerek, yeni bir tarz oluşturarak bu yeni vezinlere Türkçe örnekler vermekle yetinmiştir. Ayrıca eserin içinde 1512 yılında kaleme aldığı *Mübeyyen* adlı manzum fıkıh risalesini yazdığını ifade etmiştir. Babür, *Aruz Risalesi* eserini Hindistan'ın fethinden iki veya üç yıl önce bitirdiği anlaşılmaktadır. Buna göre bu tarih aralığı da 1516-1518 yılları arasına denk geldiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁷ Aruz kalıplarına “*Aruz Risalesi*” eserinde yer vermiştir.

1.3.3. Mübeyyen

Babür, Hanefi fıkıhı ile ilgili bir kısım meseleleri, bunlar arasında da siyasi faaliyetlerle ilgili bazı meseleleri de ele alarak aruz vezninin fa'ilatun mefa'ilun fa'ilun kalıbı ile mesnevi türünde kaleme almıştır. 1512 yılında tamamlanan bu fıkhi eser, kıymetli eserleri arasına girmiştir. Berezin neşr etmesinden sonra şöhret kazanarak eserin adı Mubin ismiyle ilim dünyasında kabul görmüştür. A. S. Beveridge, Hint tarihçilerinden Ebu'l-Fazl ile Bedauni'nin bu ismi *Mubayyan* diye okudukları ve Sprenger'in ise *Fıkıh-ı Baburi* diye isimlendirmiştir. Şeyh Zeyn bu fıkıh kitabıyla ilgili bilgi verme ihtiyacı duymuştur. Babür Şah, fıkhi konulara da hakim olduğu ve Hanefi mezhebine mensup olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁸ Babür bu eseri çocukları Humayun ve Kamran'a öğüt vermek maksadıyla kaleme aldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁹

1.3.4. Risale-i Validiye Tercümesi

Türkistan coğrafyasında tanınan meşhur sufi Hoca Ubeydullah Ahrar'ın¹⁵⁰, babasının teşvikleri üzerine kaleme almıştır. Bu eseri tasavvuf ahlakı üzerine yazdığı ve *Risale-i Validiye* adını vermiştir. Babür, 1519 yılında Türkçeye tercüme etmiştir. Bu yapıt mesnevi formatında kaleme alınmış, 243 beyitlik bir risaledir. Babür'ün

¹⁴⁷ Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s.185.

¹⁴⁸ Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m.*, s.185.

¹⁴⁹ Ali Fuat Bilkan, Babür'ün “Risale-i Validiye Tercümesi Adlı Eseri”, *Bilgi*, Kış 1999, S.8, s.106.

¹⁵⁰ Türkistan coğrafyasında meşhur olan Ubeydullah Ahrar'ın asıl adı Mahmud'un oğlu Ubeydullah'dır. Türkistandaki kaleme alınan eserlerde Hoca Semerkandi veya Nasirüddin Ubeydullah Ahrar olarakta geçmektedir. 1403 tarihinde Dağıstan bölgesinde dünyaya gelen Ahrar, Yakub-i Çerhi'den ders almıştır. Nakşibendi tarikatı içindeki önemli şeyhlerden biridir. (Ali Fuat Bilkan, “*a.g.m.*”, s.107.)

divanı içinde yer almaktadır. Çağatay Türkçesinde kendine has bir üslup ile yazıldığından keyifle okunabilmektedir. Bu kadar detaylı vermesi Babür'ün sufilikle bir bağının olduğunu da göstermektedir.¹⁵¹ Tasavvufi olarak yazılan esere bakıldığında Babür, tasavvufi konulara ve dervişlere saygı duymuş olduğu ortaya çıkmaktadır.

1.3.5. Divan

Babür'ün edebiyata ilgisini en iyi anlatan eseridir. Bu eserinde Gazeller, mesneviler, rubailer, kıt'alar, tuyuğlar, muammalar ve müfredlerden oluşan, Türkçe kaleme alınan divanda Farsça şiirlere de yer verildiği görülmektedir. Babür, yazdığı şiirleri hiçbir düzene uymadan hatta bazılarını eksik bırakmasına rağmen böyle bir divan eseri meydana gelmiştir. Babür'ün bu eserinde, hayatının bazı safhalarını ve bazı hadiselerini takip etmek mümkündür. Babür, nazım usulünü XV. yüzyıl Çağatay şairleri kadar iyi yazmıştır, hatta Ali Şir Nevai kadar temiz bir dil ve kendine has üslubuyla müşahede ettiklerini, açık ve samimi bir şekilde ifade etmiştir. Sufi tarzı dünya görüşüne sahip olduğu, aşk ve şarap ile ilgili şiirler kaleme almıştır. Gündelik hayatında karşılaştığı olayları da şiire konu yaptığı görülmektedir. Şiirlerini kaleme alırken kendi döneminden önceki alimlerden beslenmiştir. Özellikle Ali Şir Nevai'den çok etkilenmişse kendisine has bir üslup ortaya koymuştur.¹⁵²

Bu dönemde Türk ve Acem edebiyatındaki hakim görüşe uyarak divanında 52 muamma kaleme almıştır. Bir taraftan tuyuğlar yazarak, Türk şiirine ilgisini göstermiş, ayrıca akıcı rubailer yazan Babür halk türküleri tarzında yazmış olduğu bir tek manzumesi ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Farsça manzumeler yazmaya kabiliyetli olduğu halde ve bu şekilde 15 veya 20 parça yazmasına rağmen, Çağataycaya beslediği sevgiden dolayı Babür'ün bütün eserlerini Türkçe yazmaya sevk etmiştir. Ana dili aşkını Türklerin kahramanlığını şiirlerine yansıtmıştır. Ali Şir Nevai'nin XV. yüzyılda oluşturduğu edebi akımda sadece bir bölge ile yetinmeyip Horasan'da ve bütün Timurilerin hakim olduğu yerlere hakim olmasıyla Babür'ü etkileyerek hissi bir şekilde etkisinde kalmıştır. Daha sonradan Babür'ün çocukları arasında ve Hindistan'daki Babürlüler sarayı etrafında Türkçe şiirler yazan şairlerin yetişmesine vesile olmuştur. Bu durumda Nevai'den sonra yetişen başlıca Çağatay

¹⁵¹ Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m*, s.185.

¹⁵² Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m*, s.185.

şairleri arasında Babür’e birinci sıralarda yer vermek edebiyat tarihçisi için zaruri bir hal almıştır.¹⁵³

Babür, XVI. yüzyılın en önemli şairlerinden olan Ali Şir Nevai’nin etkisinde kalmıştır. Babür’ün Türkçe şiirler yazmasıyla Türkistan bölgesinde Türkçe şiirleri başka şairler de yazmaya başlamıştır. Bu da Çağatay edebiyatının oluşmasında önemli rol oynamıştır.

Babür idareciliği ile birlikte Çağatay edebiyatının meşhur şairleri arasına girebilmektedir. Askeri ve siyasi alandaki başarısını sanatına da yansıtmıştır. Edebiyata “Hatt-ı Baburi” denilen yazı türü ve terimini kazandırmıştır. Kaleme aldığı eserler Çağatay Türkçesi’nin yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Şiirlerini topladığı “*Divan*” eseride edebi yönünü göstermiştir.

¹⁵³ Mehmet Fuat Köprülü, *a.g.m*, s.185-186.

II. BÖLÜM

BABÜR'ÜN FERGANA HAKİMİYETİ (1494-1504)

Babür tarafından Fergana'ya dahil edilen Hocend hariç 8 şehir bulunmaktaymış. Bunların ikisi Sırderya'nın kuzeyinde Ahşi ile Kasan, altısı yine o nehrin güneyinde bulunuyormuş. Sonrakiler arasında Andican, Oş, Marginan ve İsfara zikredilmiştir. Hokanda'da İmam Muhammed Al-Bakr'ın kardeşi evliyadan İmam Abd Allah b. Ali'nin merkadi bulunduğu halde Babür hiçbir yerde bundan bir şehir olarak bahsetmemiş, adını bile Hukand şeklinde göstererek bir nahiye diye söylemiştir.¹⁵⁴

Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza, topraklarını genişletmek için hırs gösterip ağabeyi Ahmet Mirza ile devamlı mücadele etmiştir. 1494 tarihinde 39 yaşında vefat etmiştir.¹⁵⁵ Ömer Şeyh Mirza'nın ölümü üzerine Fergana tahtı boşalmış, gerek Ahmet Mirza gerekse Moğol Hanı Mahmut Han, sahipsiz kalan toprakları ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Bu sırada Ömer Şeyh Mirza'nın büyük oğlu Babür, Andican'da; ikinci oğlu Cihangir Mirza, Ahşi'de ve en küçük oğlu Nasır Mirza, Kasan'da vali olarak bulunmaktadırlar. Babür, babasının ölümünü duyar duymaz harekete geçmiştir. Taht merkezindeki kaleyi ele geçirmek için adamları ile beraber yola çıkmıştır. Yolda karşılaştığı bir asilzade, diğer asilzadelerin, korkudan kendisini amcası Sultan Ahmet Mirza'ya teslim edeceklerini söyleyerek onu geri çevirmek istemiştir. Fakat bu doğru değildir, çünkü kaleye kapanmış olan asiller onu çağırmakta, teminat vermekte ve müdafaaya hazırlanmaktadırlar. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi taht mücadelesi devam etmektedir. Semerkant'ta oturan Babür'ün amcası Sultan Ahmet Mirza, Uratepe, Hocend, Merginan'ı ele geçirmiştir. Ancak bir bataklığı geçerken pek çok hayvanını kaybetmiştir. Bir salgın hastalıkta da atlarının büyük bir bölümü telef olmuştur. Taht merkezine ulaştığında yoldaki kayıptan dolayı mücadele gücü kırılmıştır. Nihayet Babür'ün adamları ile anlaşma yapmak zorunda kalmış geri dönerken de yolda ölmüştür. Diğer taraftan Ahşi'yi kuşatma altın alan Moğol Hanı Mahmut Han da hastalandığından dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Babür, taht mücadelesinde fazla bir zorlukla karşılaşmadan on bir yaşında 10 Haziran 1494'te Fergana tahtına oturmuştur.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Wilhelm Barthold, *a.g.e*, s.563.

¹⁵⁵ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.218.

¹⁵⁶ İsmail Pırlanta, *a.g.m*, s.219.

Babür'ün siyasi faaliyetlerinin ilk dönemini teşkil eden Fergana dönemindeki siyasi muhataplarına gelince bunlar daha öncede zikredildiği üzere Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın soyundan gelen Moğol Hanları ve aynı zamanda da Babür'ün dayıları olan Taşkent ve Sayram hakimi Sultan Mahmud Han ile Ulu-Ata'dan Turfan'a kadar, doğudaki bütün ülkeleri hakimiyeti altında bulunduran Sultan Ahmed Han idi. Bir diğer siyasi muhatap Türk-Moğol Duğlat ailesine mensup ve müstakil olarak Çağatay ailesinden gelen hanlara tabi olarak Doğu Türkistan'daki şehirleri ve çevrelerini idare eden Ebu Bekir Duğlat¹⁵⁷ idi. Bir diğer siyasi muhatap ise Taşkent ile Ural arasındaki bölgeyi idare eden ve Özbeklerin muhalif kısmını oluşturan Kazaklar idi. Babür'ün Fergana dönemi dış siyasetindeki en önemli ve en tehlikeli siyasi muhatapı ise aralarında ki birliği tam sağlayamamış olan Özbekler ve onların hanı Muhammed Şeybani Han idi.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Haydar Mirza 1499 yılında doğmuştur. Timuriler döneminde Doğu Türkistan bölgesindeki Duğlat boyundan olması dolayısıyla Duğlat adıyla tanınmıştır. Duğlat'ın babası Muhammed Hüseyin Küregen 1508 yılında Muhammed Şeybani Han ile giriştiği mücadelede yenilgiye uğramıştır. Babasının vefatından sonra bir süre Babür'ün yanında kalmışsa da daha sonra Babür'den izin alarak Kaşgar'a gitmiştir. Burada Duğlatlar kumandasında Bedaşan, Kafiristan, Ladak ve Tibet'teki Moğollara seferlerde yardımcı olmuşlardır. Moğol Hanı Said Han ölünce yerine geçen Abdürreşid ile anlaşmazlığa düşünce Timuroğulları tarafına geçerek Babür'ün oğlu Hümayun Şah'a tabi olduğunu göstermiştir. Haydar Mirza, Keşmir'i ele geçirdikten sonra 1540-1551 yılları arasında burada hüküm sürmüştür. Bu zaman içerisinde Keşmir de çıkan halk ayaklanmasında ki karışıklık içinde öldürülmüştür. Onun ölümüyle Duğlatların saltanatı sona ermiştir. Haydar Mirza iyi bir devlet adamının yanında tarihi ve edebi olarak da kendisini geliştirmiştir. Kaleme almış olduğu *Tarih-i Reşidi* eseri Orta Asya'nın tarihi ve coğrafyası hakkında önemli bir eserdir. (Enver Konukçu, "Haydar Mirza", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.29).

¹⁵⁸ Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.13.

Şekil 1. Fergana Vadisi (Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.132)

2.1. Esfera Kuşatması

Manglıg¹⁵⁹ ilinden olan İbrahim Saru küçüklüğünden itibaren Babür'ün babasının hizmetinde bulunmuş ve beylik rütbesine kadar yükselmiştir; fakat bir hatasından dolayı kovulmuştur. Esfera şehrine girip Bay Sungur Mirza adına hutbe okutarak, Babür'e muhalefet etmiştir. Bunun üzerine Babür, İbrahim Saru'nun üzerine 1495 yılında orduyu yollamıştır. Şaban ayının sonlarında gönderilen bu ordu Esfera'yı kuşatmaya başlamıştır. Askerler bazı yerlerde kendi başlarına hareket ederek daha yapımı bitmeyen bir kurganı¹⁶⁰ ele geçirmişlerdi. Seyid Kasım Eşik Ağa kuşatmanın olduğu günde herkesten daha iyi savunma yapmıştır. Seyid Kasım, Sultan Ahmed Tenbel ve Muhammed Dost Tagayı'de mücadeleye girmiş; fakat bahadırılık payesini¹⁶¹ Seyid Kasım Bey Babür'ün Şahruhiye'ye, dayısı Sultan Mahmud Han'ı ziyaret etmeye gittiği vakit Seyid Kasım bahadırılık payesini almıştır.¹⁶²

Muharebenin yapıldığı ilk günde Atekem Huday-Berdi'ye top mermisi isabet etmesi neticesinde ölmüştür. Onun gibi savaşta zırh kullanmayan birçok askerde vefat etmiştir. İbrahim Saru'nun yanında yer alan cesur bir asker top mermisini iyi kullanmış ve birçok düşman askerinin ölmesine neden olmuştur. Daha sonra bu başarısından ötürü Babür hizmetine almıştır. Kuşatma uzayınca, kalecikler yapıp tüneller açılması ve kalenin alınması için neler gerekmişse ciddi bir şekilde ilgilenilmesini istemiştir. Kuşatma kırk gün kadar kadar sürmüştür. İbrahim Saru uzun süren kuşatmaya dayanamamıştır. Hoca Mevlana Kadı'nın aracılığıyla Babür'e tabi olmayı kabul ederek 1494 yılının haziran ayında kılıç ve ok kılıfını teslim ederek Babür'ün hizmetine girmiş ve kaleyi teslim etmiştir.¹⁶³ Böylece Esfera uzun mücaleler neticesinde düşmüştür.

¹⁵⁹ Manglıg: Türkistan'da İbrahim Saru'nun da mensup olduğu bir kabilenin adıdır. (Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.805).

¹⁶⁰ Kale

¹⁶¹ Bahadırılık Payesi: Çuldu ya da bahadurluk ülüşi: Babür'de bu tabirin özellikle savaşta gösterilen başarı karşısında hükümdarın huzurunda verilen maddi ödül için kullanılan bir ifadedir. Moğollarda eski bir âdettir. Her bayram ve ziyafette ahaliden hangisi daha iyi kılıç kullanırsa, bahadırılık pâyesini o almış. (Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.168).

¹⁶² Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.168.

¹⁶³ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.169.

2.2. Hocend Seferi (1494)

Hocend uzun müddet Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza'nın idaresinde kalmıştır. Burada bulunan beylerin gevşekliği yüzünden Hocend, Babür'ün amcası Sultan Ahmed Mirza'nın eline geçmiştir. Hocend'in kendisine çok yakın olmasından dolayı Babür, sefer düzenlemiştir. O esnada Hocend'i Mir Moğul'un babası Abdülvehhab Şagavul idare etmekteymiş. Ordu, Hocend şehrine yaklaşıncı, kaleyi savaşımadan teslim etmiştir. Daha sonra Sultan Mahmud Han Şahruhiye'ye gelmiştir. Bundan birkaç gün evvel Sultan Ahmed Mirza Andican civarına geldiği vakit, yukarıda zikredildiği üzere, Sultan Mahmud Han da gelip Ahsi'yi kuşatmıştır. Babür daha sonra yaşanan bu hadiseler karşısında: “Şahruhiye'ye gelen dayısı Sultan Mahmud Han'ı arada ki kırgınlıkları gidermeyi düşünerek yanına gitmiştir.” Babür Şahruhiye civarında ki Haydar Bey'in yaptırdığı bağda dayısını ziyaret etmiştir.¹⁶⁴

Babür birkaç gün sonra Kendirlik Geçidi üzerinden, Ahsi ve Andican tarafına hareket etmiştir. Ahsi'ye vardığı vakit babasının mezarını ziyaret etmiştir. Daha sonra Ahsi'den yola çıkarak Bend-Salar yolu üzerinden Andican'a ulaşmıştır. Bu Bend-Salar yolu dokuz yığaç¹⁶⁵tır. Andican bölgesinin göçebelerinden olan Çegrek, çok kalabalık, beş-altı bin aileli bir ildir. Fergana ile Kaşgar arasındaki dağlık bölgelerde yaşamaktadırlar. Bol miktarda at ve koyun beslemektedirler. O dağlarda, öküz yerine, kutas¹⁶⁶ beslerler. Kutasları da pek çoktur. Dağları sarp ve hudutta bulunduğu için, vergi vermekte pek istekli değildirler. Kasım Bey kumandasındaki askerler oralardan mal alıp askere bir şeyler getirmesi için Çegrek'e gönderilmiştir. Yirmi bine yakın koyun ve bin, bin beş yüz at alıp askerlere paylaştırılmıştır.¹⁶⁷

Asker, Çegrek'den döndükten sonra Ura-Tepe üzerine yürüdü. Burası (da) bir müddet Ömer Şeyh Mirza'nın idaresinde kalmıştır. Mirza'nın 1494'te ölmesiyle elinden çıkmıştır. Ura-Tepe'yi Baysungur Mirza namına, küçük kardeşi Sultan Ali Mirza idare etmektedir. Sultan Ali Mirza haber alınca, kendi Pelgar ve Mesîha

¹⁶⁴ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.169.

¹⁶⁵ Devir ve bölgeye göre değişen bir uzunluk ölçü birimidir. Babür'ün zamanında mesafelerinin ölçümünün hangi durumlara göre yapıldığını söylemek güçtür. Babür'ün yığaç ile gösterdiği mesafe bugünkü ölçülere göre dört ile 8-12 km arasında İngiliz mili arasında değişmektedir. (Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.737).

¹⁶⁶ Kutas: bir tür dağ öküzüdür, kuyruğundan tuğ, bayrağa saçak yaparlar bir tür alem ve işarettir. At veya beygirin boyu ve gerdanına asılan alamet ve tomara dahi kutas derler. (Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.691).

¹⁶⁷ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.170.

dağlarına çekilmiş ve Ura-Tepe'ye atekesi Şeyh Zünnun'u bırakmıştır. Hocend'den geçip yolu yarılacaklarında Halife (Nizameddin Ali Barlas), Şeyh Zünnun'a, elçi olarak gönderilmiştir. Şeyh Zünnun elçiye iyi muamele etmiyerek, Halife'yi hapsedtirmiş ve öldürtme emrini vermişse de Halife bir yolunu bularak çok zor şartlarda buradan kaçabilmiştir. Babür kış mevsimin yaklaştığı bir vakitte Ura-Tepe'ye ulaşmıştır. Durum böyle olunca birkaç gün sonra Babür ve askerleri Andican'a dönmüştür. Babür'ün Ura-Tepe'den ayrılması haberi Sultan Mahmud Han'ın askerleri tarafından öğrenilince Ura-Tepe'nin üzerine yürümüşler ve buradaki askerler karşı koyamayarak şehri bırakıp kaçmışlardır. Sultan Mahmud Han, Ura-Tepe'nin idaresini Muhammed Hüseyin Gürgen'a vermiştir. Bu tarihten itibaren (1502-1503) senesine kadar, Ura-Tepe Muhammed Hüseyin Gürgen'in idaresinde kalmıştır.¹⁶⁸

2.3. Birinci Semerkant Seferi (1496)

Semerkant adı, şehrin nispet edildiği şahıs ismi Semer ile Soğdca'da “şehir” veya “yerleşim birimi” anlamına gelen **kent/kant** kelimesinin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Şehir, ilk olarak Zerefşan (Soğd) nehrinin güney kıyısında vadiye hakim yüksek bir mevkiye kurulmuş olup günümüze ulaşan harabelerine Efrasiyab adı verilmektedir. Cengiz Han'ın 1220'de Semerkant'ı¹⁶⁹ tahrip etmesinden sonra daha güneyde bugünkü Semerkant şehrinin bulunduğu bölgede yeni bir şehir kurulmuştur. Özbekistan Cumhuriyeti'nin orta kısmında yer alan ve aynı isimli idari birimin eyalet merkezi olan Semerkant şehri ilk dönemlerde bütün Maverâünnehir'in, ardından Soğd (Sogdiana) bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Semerkant, Zerefşan nehri ve

¹⁶⁸ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.170.

¹⁶⁹ Semerkant şehrinin kurulmasıyla ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Arkeolojik kazılarda elde edilen materyaller ile rivayetler değerlendirildikten sonra şehir M.Ö 535'te Pers imparatoru Cyrus ileri karakol olarak kurulduğu ortaya çıkmıştır. Türk destanında geçen Efrasiyab'ın (Alp Er Tonga) takriben bu tarihten iki yüzyıl önce Semerkant şehrini hakimiyet altına aldığını göstermektedir. Persler döneminde Semerkant Orta Asya'da, hatta dünyadaki en büyük şehirlerinden biri olduğu olduğunu göstermektedir. Büyük İskender tarafından M.Ö 329 yılında ayaklanma bahanesiyle yakıp yıkılmıştır. Fakat Semerkant dış saldırılara karşı iyi bir istihkam olacağını düşünüp etrafını büyük surlara çevirmiştir. Semerkant şehri M.Ö 189 tarihinde Grek-Baktria Krallığı hakimiyeti altına aldıysa da burada Grekler az sayıda idareci sınıf olarak kalmıştır. Şehir nüfusu genel itibarıyla İranlı Soğdlar ve Saka Türklerinden oluşmaktaydı. Ardından Semerkant önce Yüeh-chihler M.Ö I. yüzyılda K'ang-chü Türkleri hakimiyetine girmiştir. M.S I. yüzyılın ilk yarısında ilk etapta Hsiungnular'ın, ardından Kuşanlar'ın hakimiyeti altına girmiştir.(Osman Aydın, “Semerkant”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.36, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.481-482).

bu nehirden beslenen kanallar sayesinde şiddetli yaz sıcağı ve kuraklıktan pek etkilenmeyen nadir şehirlerdendir.¹⁷⁰

Semerkanlı Sultan Mahmut (Babür'ün amcası) tahta geçtikten kısa bir süre sonra vefat etmişti. Bu sırada yanında on sekiz yaşındaki oğlu Baysungur varmış. Baysungur hemen boşalan yere geçerek tahtını sağlama alma planlarını yapmıştır. Baysungur yabancılara karşı fazla teveccüh göstererek ihtiyatsızlık etmiştir. Semerkant ve Buhara'nın en kuvvetli beylerinden Tarkan (Tarhan)¹⁷¹ ailesini güçlendirmiştir. Tarkanlar Baysungur'un kardeşi Ali Mirza'yı padişah ilan ederek Baysungur'u kaleye hapsedirmiştir. Baysungur kaleden gizli bir geçit vasıtasıyla kaçarak dostu olan bir hocanın yanına sığınmıştır. Diğer taraftan halk Ali Mirza'nın tahta geçmesine razı olmadıkları için onun gözlerine mil çekmeyi düşünseler de başarılı olamamışlardır. Ali Mirza kaçarak başka bir hocaya sığınmış ve oradan da Buhara'ya geçmiştir. Baysungur, Tarkanların yardımıyla Ali Mirza'yı mağlup etmiştir.¹⁷²

Sultan Ali Mirza, Baysungur Mirza'nın, arkasından, Semerkant'a yürüdü. Bu haber 1496 yılının Haziran-Temmuz aylarında Andican'da bulunan Babür'e ulaştı. Haber alır almaz Semerkant'ı ele geçirmek maksadıyla ordusuyla harekete geçti. Bu esnada Sultan Hüseyin Mirza Hisar ve Kunduz'dan dönmüştü. Bundan dolayı Sultan Mesud Mirza ile Husrev Şah biraz rahatlamıştı. Sultan Mesud Mirza da Semerkant'ı almak maksadıyla Şehr-i Sebz üzerine yürümüştü. Husrev Şah, küçük kardeşi Veli'yi de Mirza ile birlikte göndermişti. Bu iki kuvvet üç-dört ay Semerkant'ı kuşatma altında tutmuştur.¹⁷³

Hoca Yahya, Sultan Ali Mirza tarafından gelip ittifak yapılarak tek cephe vücuda getirilmesini teklif etmişti. Bu çerçevede bir istişare yapmaya da karar

¹⁷⁰ Osman Aydın, "Semerkant", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.36, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.481.

¹⁷¹ Doğu Akdeniz coğrafyasından Çin bölgesine kadar Türkistanda yaşayan bozkırlılarda kullanılan bir unvandır. Bu unvan kişi veya kabile olarak yer alan Tarkan veya Tarhan da denilen kelimeye Çin kaynaklarında ta-kan şeklinde geçmektedir. Eski Türklerde yüksek rütbeli devlet görevlilerine verilen unvanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk ve Moğol devletlerinde kağan'ın savaşta başarı gösteren devlet adamlarına tanıdığı bir ayrıcalıktır. İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Timurlerde Tarhanların vergiden muaf olduğu toprakları olmuştur. Tarhanlık Moğollarda babadan oğla geçtiği görülmektedir.(Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, Diyanet Yayını, İstanbul, 2011, s.19-20).

¹⁷² Fernand Grenard, *a.g.e.*, s.18.

¹⁷³ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.176.

verilmişti. Babür ordusunu Semerkant'tan iki üç yığaç daha aşağıda olan Soğd tarafında kararlaştırılan yere götürmüştü. Semerkant tarafından da Sultan Ali Mirza, askerleriyle gelmişti. Sultan Ali Mirza, Semerkant tarafından dört-beş adam ile Babür'de Soğd tarafından dört- beş adam ile ben Kuhek¹⁷⁴ suyu ortasına giderek, at üzerinde görüşüp konuştuktan sonra onlar Buhara tarafına gittiler, Babür'de Andican'a dönmüştür.¹⁷⁵

1496 kışında Baysungur Mirza'nın işi her cihetten iyi gitmiş. Abdülkerim Eşrit, Sultan Ali Mirza tarafından, Kufin civarına gönderilmiştir. Mehdi Sultan, Baysungur Mirza'nın akıncılarına kumanda ederek, Semerkant'tan oraya gelmiştir ve onların üzerine yürümüştür. Abdülkerim Eşrit ile Mehdi Sultan karşılaşmışlardır. Mehdi Sultan Abdülkerim'in atına çerkes kılıcı ile vurunca at tökezlemiştir. Kendisi kalkmak üzere iken, Mehdi Sultan kılıncıyla onun elini kesmiştir. Kendisini esir aldı ve akıncılarını da mağlup etmiştir. Özbek sultanları Semerkant işinin ve mirzaların kafasının karışıklık içinde olduğunu görünce 1497 yılının mayıs ayında Şıbani Han'ın yanına gitmiştir. Bundan Semerkantlılar cesaret alarak, Sultan Ali Mirza'ya karşı asker sevk etmiştir. Baysungur Mirza, Serpül'e ve Sultan Ali Mirza, Hoca Kazrun'a gelmiştir. Bu sıralarda, Hoca Münir Uşi'nin teşvikiyle Hoca Ebülkarim, Andican beylerinden Veys Lagari, Muhammed Bakır ve diğer bazı yiğitler, Mir Kasım Dulday ve Baysungur Mirza'nın bir kısım yakınlarından mürekkep akıncılarını Buhara üzerine göndermiştir. Fakat Buhara'dakiler bunların yaklaştıklarından haberdar oldukları için hiçbir şey yapamadan geri dönmüşlerdir.¹⁷⁶

2.4. İkinci Semerkant Seferi (1497)

Babür, Semerkant'ı ele geçirmek maksadı ile birkaç senedir, durmadan asker sevk etmiştir. Semerkant kuşatmasında Sultan Mahmud Han'ın, daha önce olduğu gibi Babür'e hiçbir yardımı dokunmamıştır. Buna rağmen Semerkant'ın fethinden sonra, Andican'ın idaresini almak istemiştir. Bu sıralarda askerin büyük bir kısmı ve Moğolların hepsi kaçıp Andican ve Ahşi'ye gitmişlerdir. Uzun Hasan ile Tenbel de o vilayetlerin idaresini Babür'ün kardeşi Cihangir Mirza'ya verilmesini istemişlerdir. Fakat birçok sebepten ötürü bu illerin onlara verilmesine imkan yokmuş. Bu

¹⁷⁴ Kuhek: Semerkant civarında Uluğ Bey'in rasathanesinin bulunduğu ve civarındaki tepeye verilen isimdir. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.801.)

¹⁷⁵ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.176.

¹⁷⁶ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.177.

sebeplere bakıldığında ise verilmiş bir söz olmamasına rağmen, Sultan Mahmud Han'ın buraları istediği görülmüştür. Bu sıralarda Moğol askerleri ile Andican askerleri bu illere gitmişlerdir. Uzun Hasan ve Tenbel bu askerleri kendi safına çekmeyi başarmıştır. Bu sıralarda Babür'ün Semerkant'ta oldukça az sayıda askeri kalmıştır.¹⁷⁷

Babür, Sultan Ali Mirza ile görüştüğü vakit, ilkbaharda onların Buhara'dan ve Babür'ünde Andican'dan gelmesiyle Semerkant'ı kuşatmaya karar vermişlerdir. Babür bu karar üzerine, Ramazan ayında Andican'dan hareket ederek Yar-Yaylak¹⁷⁸ civarına geldiğinde mirzaların karşı karşıya bulundukları haberini almıştır. Tolun Hocayı Moğol'a iki-üç yüz kazak yiğitle beraber asker sevk etmiştir. Babür askerleriyle yaklaştığı zaman Baysungur Mirza, bozguna uğramış gibi yaparak geri çekilmiştir. Babür'ün askerleri o gece onların ordugahına girerek, birçok adamlarını öldürüp birçok da ganimet elde etmiştir. Ordu iki gün sonra buradan ayrılarak Şiraz kalesine ulaşmıştır. Şiraz'ın idaresinde Kasım Dulday bulunmaktaymış. Şiraz'ı müdafaa edemeyeceğini anlayınca kaleyi teslim etmiştir. Şiraz kalesi teslim alındıktan sonra İbrahim Saru'nun idaresine verilmiştir.¹⁷⁹

Babür, bir gün sonra askerlerini toplayarak Semerkant'a doğru yola çıkmış Aybar (İpar) korusuna ulaşmıştır. Hareket edilen günde Kasım Dulday, Veys Lagari, Hasan Nebire, Sultan Muhammed Sıgal (Derviş) ve Sultan Muhammed Veys, üç yüz veya dört yüz adam ile gelerek Babür'e hürmetlerini göstermişlerdir. Bu devlet adamları Babür'e hürmet etmelerinin sebebi ise: "Baysungur Mirza Andican'dan geri dönünce bunlar ondan ayrılarak padişah hizmetine girmeye geldik" demişlerdir. Fakat sonradan anlaşıldı ki, bunlar Şiraz'ı müdafaa etmek için Baysungur Mirza'dan ayrılarak Babür'ün yanına geçmişlerdir. Babür, Kara-Bulak'a vardığı zaman kendi tarafına geçen bazı Moğol askerlerinin etrafa zarar vermesi üzerine bu askerlerden birkaçını yakalamıştır. Kasım Bey'i korkutmak için bunlardan iki-üç askeri öldürtmüştür. Dört-beş sene sonra Babür, Moğol Hanı Sultan Mahmud Han'ın huzuruna gittiği vakit Kasım Bey öldürülen askerlerin halini bildiği için buradan ayrılarak Hisar'a gitmiştir. Kara-Bulak'tan kalkıp suyu geçerek Yam'ın karşısına

¹⁷⁷ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.193-194.

¹⁷⁸ Yar-Yaylak: Semerkant'ın kuzeydoğusuna doğru uzanan alana verilen isimdir. Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.853).

¹⁷⁹ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.177.

ulaşmışlardır. O gün bazı içki¹⁸⁰ beyler, Hıyaban başında Baysungur Mirza'nın adamlarıyla çarpışmışlardır. Sultan Ahmed Tenbel'in boğazını mızrakladılar; fakat attan düşürememişlerdir. Hoca Kelan'ın büyük ağabeyi olan Hacegi Molla-i Sadr boynuna ok isabet etmesiyle vefat etmiştir.¹⁸¹

Yam'dan kalkıp Semerkant'tan üç küruh¹⁸² mesafede olan Han-Yurdu'na ulaşılmıştır. Bu bölgede Kırk elli gün kalmıştır. Babür'ün burada bulunduğu süre içinde, her iki taraftan gönüllü yiğitler Hıyaban'da birkaç defa iyice mücadele etmişlerdir. Bir defa İbrahim Begçik de bu çarpışmalara katılarak bir mücadele esnasında yüzünden yaralanmıştır. Bundan sonra ona İbrahim Çapuk (yaralı yüz) denmeye başlanmıştır. Bir defa da Hıyabanda, Megak köprüsünde, Ebülkasım Kuhber topuz kullanmıştır. Başka bir zamanda Hıyabanda, arık civarında bir çarpışma esnasında Mirşah Koçın topuz kullanmıştır. Mirşah Koçın'a öyle vurmuşlar ki, boynu yarısına kadar kesilmiştir Babür, Han-Yurdu'ndayken kaledekiler adam göndererek ve "Geceleyin Gar-ı Aşikan'a geliniz, kurganı teslim ederiz" diye hile yapmışlardır. Babür üzerine geceleyin hareket edip Megak köprüsüne gelmişlerdir. Bir miktar asker kararlaştırılan yere yaya olarak gönderilmiştir. Meseleyi anladıkları vakit artık, içeriden Babür'ün askerlerinden dört-beş tanesini esir almışlardır. Birinin adı Hacı idi ve küçüklüğünden beri Babür'ün hizmetinde bulunmuştur. Diğerinin adı da Mahmud Köndürseng olarak bilinir. Babür'ün adamlarının hepsi öldürülmüştür. Babür bu bölgede bulunduğu esnada, Semerkant ahalisinden ve esnaftan o kadar çok adam katılmıştı ki, ordu artık bir şehir haline gelmiştir. Şehirlerde ihtiyaç olan her şey ordugahta temin edilebilmeye başlanmıştır.¹⁸³

Babür'e, Semerkant'ın dışında ki diğer bütün kalelerin, dağların ve ovaların hepsinde yaşayan halk tabii olmuştur. Sadece Şavdar (Şahdar) dağının eteğinde, bulunan Özkent isimli bir kale birtakım askerle güçlendirmiştir. Bunun üzerine Özkent kalesi üzerine asker sevk etme ihtiyacı doğmuştur. Babür'ün askeri gücüne dayanamayacaklarını anladıkları için aracı olarak Hoca Mevlana Kadı'yı yollayarak

¹⁸⁰ İçki: İdarenin içerisinde bulunan samimi dost anlamında kullanılmıştır. İçki beyleri ise hükümdara bağlı olan bir zümredir. Bunların elinde devlet tarafından verilen topraklar bulunur ve bu toprakları idare ederken de ellerinde bir askeri güçte bulundurarak burada hüküm verme yetkilerine sahiptirler. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.178).

¹⁸¹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.177-178.

¹⁸² Küruh: Hindistanlıların kullandığı ve 4.000kadem (=mil) uzunluğundaki mesafe ölçüsüne verilen isimdir. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.178).

¹⁸³ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.179.

anlaşmaya varılmıştır. Bunun üzerine hataları affedilerek Babür yeniden Semerkant'ın kuşatılmasına ağırlık vermiştir.¹⁸⁴ Semerkant'ı, yedi ay kuşatmaya alıp büyük zorluklarla almıştır.

Babür, Semerkant tahtına oturduktan sonra, Semerkant beylerine, tıpkı eskisi gibi davranarak desteklemiştir. Kendi yanında olan beylere de liyakatlerine göre, makamlar vermiştir. Sultan Ahmed Tenbel'e diğerlerinden daha fazla değer verilerek; iç beyleri görevinden alınıp büyük beyler derecesine yükseltilmiştir. Tenbel geldiği zaman, askerin eline ganimet gibi şeyler geçmiştir. Semerkant'tan başka bütün diğer vilayetler Babür'e veya Sultan Ali Mirza'nın idaresine, kendi istekleri ile girmiştir. Babür, Semerkant'ı aldığı zaman burası çok harap durumdaymış ve burada halk yardıma muhtaç halde bulunmaktadır. Asker savaşta elde ettiği ganimetini bitirmiştir. Askerlerin yiyecekleri azalınca fazlada açlığa dayanamama düşüncesinden kaynaklı birer ikişer kaçmağa başlamışlar, ilk kaçan adam Han-Kulı ve Beyan-Kulı, sonra İbrahim Begçik olmuştur. Daha sonra önemli devlet adamı olan Sultan Ahmed Tenbel de kaçmak zorunda kalmıştır. Babür bu kargaşanın önünü almak için Hoca Kadı'yı Uzun Hasan'a yollamıştır. Hoca Kadı ile Uzun Hasan bu kaçanların bazısını cezalandıracak bazısını ise Babür'e iade edecektir. Daha sonra bu kargaşaya asıl sebep olanın Uzun Hasan olduğu anlaşılmıştır.¹⁸⁵

Tolun Hoca,¹⁸⁶ Babür'ün yanında bulunmaktaydı. Semerkant'tan Moğol ulusu kaçmağa başladığı zaman askere nasihat ederek kaçmaları engellemek, askerlerin korkudan kendilerini tehlikeye atmaması için, Tolun Hoca gönderilmiştir. Fakat bu karışıklıktan lemanacak olanlar askeri o dereceye getirmişlerdi ki hiçbir nasihat askere tesir etmemiştir. Tolun Hoca'nın göçü Ribatek-Urçını¹⁸⁷ dedikleri, iki su arasında bulunuyordu. Uzun Hasan ile Sultan Ahmed Tenbel, Tolun Hoca üzerine bir miktar akıncı göndermişler ve ani bir baskınla ele geçirerek öldürmüşlerdir. Uzun

¹⁸⁴ Gazi Zahiaddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.179.

¹⁸⁵ Gazi Zahiaddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.193.

¹⁸⁶ Barın'ın(aşiretin) cesur, ileri gelen ve kazak yiğitlerinden biriymiş. Babür'ün babası Ömer Şeyh Mirza, ona riayet etmişti. Babür'de Tolun hocayı yanına alarak hürmet etmeye devam etmiştir. Fevkalade cesur ve kazak bir yiğitmiş. Moğollar arasında kendisine hürmet edilen devlet adamıymış. (Gazi Zahiaddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.194).

¹⁸⁷ Urçın: Kaşgar ve Andican'da büyük vilayetlere bağlı olan küçük vilayetleri belirten idari bir terimdir. (Gazi Zahiaddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.194).

Hasan ve Tenbel, bu çekişmeyi fırsat bilerek Cihangir'i yanlarına alarak Andican'ı muhasara etmişlerdir.¹⁸⁸

Babür, Semerkant seferine çıkmadan önce, Andican'da Ali Dost Tagayi ve Ahşi'de Uzun Hasan'ı idareci olarak bırakmıştır. Daha sonra Hoca Kadı da Semerkant'a gitmiştir. Hoca Kadı kalenin muhafazasında, Babür'e olan güveninden ötürü kaledeki askerlere on sekiz bine yakın koyununu dağıtmıştır. Babür, Semerkant kuşatmasında iken Andican'da bulunan annesinden gelen mektuplarda: "Bizi kuşatma altına aldıklarını ve gelip yardım etmeleri gerektiği" ifade etmişlerdir. Bu gibi mektuplar birbirini takip etmiştir. O vakitler Babür bir kere hastalanmış ve tekrar iyileşmiştir. Sağlığına dikkat edememiş ve hastalığı tekrar nüks etmiştir. Daha sonra Babür çok kötü bir şekilde hastalanmıştır. Babür'ün hastalığı ağırlaştığında kendisiyle birlikte kalan bey ve yiğitler iyileşmesinden ümitlerini keserek herkes kendi endişesi ile meşgul olmuştur. Böyle bir zamanda, elçi sıfatı ile gelen ve müfsit sözler getiren, Uzun Hasan'ın adamına karşı beyler ihtiyatsız davranmış, Babür ile görüşmesine izin vermişlerdir. Dört beş gün sonra biraz daha iyileşmiştir.¹⁸⁹

Babür, bir hafta sonra Hocend'e gitmiştir. Babür Andican'a varmadan daha Semerkant'ta iken kendisine gelen haberde Ali Dost Tagayi'nin Andican kalesini muhaliflere teslim ettiğini öğrenmiştir. Muhalifler Ali Dost Tagayi'ye Babür'ün hastalandığını ve durumunun iyi olmadığına inandırmak için yemin etmişlerdir. Bu haber üzerine Tagayi fenalaşmış ve muhalifleri kaleye davet ederek anlaşmaya varmış ve kaleyi onlara teslim etmiştir. Uzun Hasan ve askerleri Andican'ı aldıktan sonra, Babür'ün Hocend'e geldiği duyulunca, Hoca Mevlâna Kadı'yı¹⁹⁰ kale kapısına asmışlardır.¹⁹¹

Babür, Hocend'e gelince, kendine muhalif bazı kimseler, Halife'yi (Nizameddin Ali Barlas) Babür'ün yakınında görmeye tahammül edememişlerdir. Muhammed Hüseyin Mirza ve bazı önde gelen beyler çok uğraşınca Halife'nin Taşkend'e gitmesine izin verilmiştir. Kasım Bey Taşkend'e, Sultan Mahmud Han'ın

¹⁸⁸ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.194.

¹⁸⁹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.194-195.

¹⁹⁰ Asıl adı Abdullah olup Hoca Mevlana Kadı lakabıyla tanınmıştır. Baba tarafından Şeyh Burhaneddin Kılıç'a, anne tarafından da Sultan İlig Mazi'ye dayanmaktadır. Fergana bölgesinde olan bu ailenin fertleri imam, kadı ve şeyhülislam gibi meslekleri yapmışlardır. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.195).

¹⁹¹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.195.

yanına gönderilerek Andican üzerine yürümesi arzu edilmiştir. Sultan Mahmud Han bunun üzerine askerlerini hazırlayarak Ahengerân vadisi üzerinden geçerek Kendirlik geçidi civarına vardıkları vakit de Babür Hocend'den gelerek, dayısı Sultan Mahmud Han ile görüşmüştür. Kendirlik geçidi aşılarak, Ahsi tarafına inilmiştir. Muhalifler kendi askerlerini toplayarak Ahsi üzerine gelmişlerdir.¹⁹²

Bab kurganındakiler, Babür tarafını tercih ederek kale kapılarını kapatmışlardır. Fakat Sultan Mahmud Han'ın biraz ağır davranmasından ötürü, muhalifler Bâb kurganını zorlayarak, almışlardır. Böyle bir zamanda, muhaliflerin hileli sözlerine kulak vererek, sulh masalını ortaya atıp Hoca Ebûlmekearim ile o sırada Han'ın eşik ağası ve Tenbel'in büyük kardeşi olan Beg Tilbe'yi elçi olarak göndermişlerdir. Muhalifler kendilerini kurtarmak için çeşitli hilelerle Sultan Mahmud Han'a ve orada bulunanlara rüşveti kabul ettirmişlerdir. Sultan Mahmud Han böylece geri dönmüştür. Babür'ün yanında bulunan beyler ve yiğitlerden kalanların çoğunun ağırlıkları Andican'da kalmıştır. Andican'ı alma ümitlerini kaybettikleri için, bey ve yiğitlerden yedi yüz veya sekiz yüz kişi Babür'den tamamen ayrılmışlardır. Ayrılan beylere baktığımızda bunlardan bazıları; Ali Derviş Bey, Ali Mezid Koçın, Muhammed Bakır Bey, Şeyh Abdullah Eşik-Ağa ve Mirim Lagari idi. Babür ile beraber kalanlar gurbeti seçenlerse üç yüz kişi civarındadır. Kalan beylere baktığımızda; Kasım Koçın, Veys Lagari Bey, İbrahim Sara (San, Saray) Minglig Bey, Şirim (Mirim) Tagayi ve Seydi (Seyid) Kara Bey'ler, içkilerden Mirşah Koçın, Seyid Kasım Eşik-Ağa Celayir, Kasım Aceb, Muhammed Dost Ali Dost Tagayi, Muhammed Ali Mübeş-şir (Münşi), Hüday-Birdi Tugçı Moğul, Yarek Tagayi, Sultan Kulu Baba Kulu, Mir Veys, Şeyh Veys, Yar Ali Bilal, Kasım Mirahur ve Haydar Rikabdar başta olmak üzere birçok idareci Babür'ün yanında yer almışlardır. Fakat bir kısım adamlarının ayrılması Babür'ü derinden etkilemiştir.¹⁹³

Babür daha sonra Hocend'e gelmiştir. Babür'ün annesi ile büyük annesi ve Babür'ün yanında kalanlardan bazıları da ağırlıkları ile birlikte, Hocend'e Babür'ün yanına gönderilmişlerdir. 1497 yılındaki Ramazan-ı Şerifi Babür Hocend'de geçirmiştir. Babür, Sultan Mahmud Han'a adam göndererek yardım istemiş ve Semerkant üzerine hareket etmiştir. Sultan Mahmud Han, oğlu Sultan Muhammed

¹⁹² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.197.

¹⁹³ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.197.

Hanike ile Ahmed Bey'i, dört bin veya beş bin asker ile Semerkant üzerine yürümek için görevlendirmiştir. Babür'de hareket ederek, Ura-Tepe'ye kadar gelmiştir. Orada Sultan Mahmud Han ile görüşükten sonra, Yar-Yaylak yoluyla Semerkant üzerine hareket etmiştir. Sultan Muhammed Hanike ile Ahmed Bey, başka bir yol kullanarak Yar-Yaylak'a Babür'den evvel gelmişlerdir. Babür, Bürke yaylağı üzerinden, bunun merkezi olan Sengzar'a gelmiştir. Sultan Muhammed Hanike ile Ahmed Bey, Şibani Han'ın Şiraz ve civarına hücum ettiğini haberlerini alınca, geri dönmüşlerdir. Bunun üzerine Babür Hocend'e geri dönmeye mecbur olmuştur.¹⁹⁴

Babür'ün birkaç başarısızlığı mücadele gayretini inkıtaa uğratamamıştır. Babür, Andican üzerine Sultan Mahmud Han ile birlikte yürümeyi düşünerek kendisinden yardım istemek için Taşkend'e gitmiştir. Babür uzun zamandır görmediği Şah Begim ve diğer akrabalarının da görmüştür. Birkaç gün sonra Seyid Muhammed Mirza Duğlat, Eyyub Begçik ve Can Hasan Barın'ı, yedi yüz veya sekiz yüz kadar askerle yardımcı tayin etmişlerdir. Babür bu yardımcı kuvveti alıp Hocend'e durmayarak hızlı hareketlerle Kend-Badem'i sol tarafta bırakarak, Hocend'den on ve Kend-Badem'den üç yığaç mesafede bulunan Nesuh kalesine ulaşmış geceleyin ani bir baskınla kaleyi ele geçirmiştir. Ertesi gün Moğol beyleri askerinin az olduğunu ve bir kaleyi ele geçirmekle elde tutulamayacağını söylemişlerdir. Orada kalıp kaleyi güçlendirme imkanı da bulamadıklarından dolayı Hocend'e dönmüşlerdir.¹⁹⁵

Şibani Han, Hoca-Didar civarına geldiği esnada üç dört bin Özbek ve bir o kadar da yerli sipahiden oluşan askeri gücü bulunmaktaydı. Semerkant'ın idaresini Can Vefa Mirza' ya bırakmış beş yüz veya altı yüz kadar askerle Semerkant'ı korumaya çalışıyordu. Babür'ün askeri gücü ise iki yüz kırk kişiden oluşmaktaydı. Bütün beylerle istişare sonucunda:“Şibani Han Semerkant'ı alalı çok olmamıştır; ahali henüz ona ve o da ahaliye gönülden bağlanmamıştır. Bir iş yapmak istersek, tam bu sırada yapabiliriz. Eğer Semerkant kurganını, merdivenler koyup baskın yaparak alırsak ahali bizimle olacaktır. Başka ne yapabilirler. Eğer bize yardım etmeseler bile Özbek için vuruşmak ihtimalleri de yoktur. Semerkant'ı ele geçirdikten sonra Allah ne dilerse o olacaktır” diyerek karara bağlamışlardı. Bu

¹⁹⁴ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.198.

¹⁹⁵ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.198.

karara binaen, öğle vaktinden sonra Yar-Yaylak'tan hareket edip ordu gece yarısında Han- Yurdu'na ulaşmıştı. O akşam ahali haberdar olmuştur düşüncesine kapılarak kale yakınına ulaşmadan Han-Yurdu'ndan geri dönülmüştü. Tan ağarırken Rıbat-Hoca'nın aşağı tarafındaki Kuhek suyunu geçerek Yar-Yaylak'a ulaşmışlardı.¹⁹⁶

Babür bir iki gün sonra, Esfidek kalesinden Vesmend kalesine geçmiştir. Bir defa Semerkant civarına gidip varlığını duyurarak geri döndüğü halde tekrar öğleden sonra Vesmned'den hareket ederek Hoca Abdulmekarim ile birlikte Semerkant'a doğru yola çıkmıştır. Gece yarısı Hıyaban üzerinde Megak köprüsüne gelip, iyi yetmiş askerlerden oluşan yetmiş seksen kişilik bir grubu öncü bir kuvvet olarak göndermiştir. Plan gereği bu askerler Gar-ı Aşikan karşısından merdivenle yukarı çıkıp Firuze kapısındakilerin üzerine yürüyerek kapıyı ele geçirecek ve Babür'e haber göndereceklerdi. Bu askeri güç gidip Gar-ı Aşikan karşısından hiç kimseye sezdirmeden merdivenle yukarı çıkmışlardır. Oradan da Firûze kapısına kadar gelip Fazıl Tarhan'ın üzerine yürümüşlerdir. Fazıl Tarhan, bey tarhanlardan olmayıp Şibani Han'a hizmet ettiği için Türkistan'ın tüccar Tarhanlık unvanını almıştır. Askeri açıdan tecrübesiz olduğundan dolayı birkaç adamla kolayca Fazıl Tarhan'ı öldürüp kale kapısının kilidini kırarak kapıyı açmışlardır.¹⁹⁷

Babür kale kapısının açılması esnasında gelerek derhal Firuze kapısından içeri girmiştir. Ebülkasım Kuhber kendi gelmemiş, küçük kardeşi Ahmed Kasım'ı otuz kırk kadar askeri ile birlikte göndermiştir. İbrahim Tarhan'ın adamlarından hiçbirisi yoktu; şehre girip hankahta (tekke) oturduğu esnada, Ahmed Tarhan'ın küçük kardeşi birkaç adamıyla gelmiştir. Bu olaylar cereyan ederken şehir halkı henüz uyanmamıştı. Dükkan sahipleri, dükkanlarından bakıp Babür'ün şehri ele geçirmesine memnun olmuşlardır. Bir müddet sonra şehir halkı olaydan haberdar olmuştur. Askerler ve şehir ahalisi sevinç ve neşe içinde Özbekleri, sokaklarda taş ve sopalarla döverek öldürmüşlerdir. Bu şekilde dört yüz veya beş yüze yakın Özbek'i öldürmüştür. Şehrin valisi Can Vefa, Hoca Yahya'nın evlerinden birinde bulunmaktaydı. Buradan kaçarak Şaybak Han'ın yanına gitmiştir. Sabah Özbeklerin Ahenin kapısında, iki kapı arasını tahkim ederek mücadele ettikleri haberi gelmiştir. Babür bu haberi alır almaz atına binip, yirmi civarında adamıyla Ahenin kapısına

¹⁹⁶ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.227-228.

¹⁹⁷ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.228-229.

gitmiştir. Buranın ele geçirilmesiyle birlikte şehir de kontrol altına alınmıştır. Şaybak Han bu haberi alır almaz yüz elli askeriyle güneş doğarken Ahenin kapısına ulaşmıştır. Şaybak Han kaleyi alamayacağını görerek geri dönmek zorunda kalmıştır. Babür buradan erkte Bostan-Saray'ına geçmiştir. Burada Ekabir, eşraf ve şehrin ileri gelenleri gelerek Babür'ü tebrik etmişlerdir. Bu şehri yüz kırk yıla yakın Babür'ün ecdadı idare ettiğinden dolayı Semerkant'ta Babür'ün nüfuzu artmıştır.¹⁹⁸

Babür, Semerkant'ı aldıktan sonra Şavdar, Soğd ve tümenlerin yakınındaki kaleler birer birer biat etmeğe başlamışlardır. Bazı kaleleri Özbek valileri korkudan bırakıp kaçmışlardır. Bazı kalelerde ise halk Özbekleri kovup Babür'e tabi olmuşlardır. Bu olaylar cereyan ederken Şaybak Han, Hoca-Didar ve Ali-Abad civarında bulunmaktaydı. Kalelerin bu şekilde kendi elinden çıktığını ve ahalinin ise Babür tarafına döndüğünü gören Şeybak Han Buhara'ya gitmek zorunda kalmıştır. Babür üç dört ay içerisinde Soğd ve Miyan-Kal kalelerini de kendi hakimiyeti altına almıştır. Baki Tarhan da bir fırsatını bulup Karşı kalesine girmeyi başarmıştır. Böylelikle Hazar ve Karşı kaleleri Özbeklerin elinden çıkmıştır. Ebülmuhsin Merv'den gelerek Kara Köl'ü almıştır. Böylece Kara Köl de Şaybak Han'ın elinden çıkmıştır.¹⁹⁹

Semerkant fethinden sonra birçok defa civardaki ve sınır boylarında ki han, sultan ve emirlere yardım talep etmek için Babür devamlı elçiler göndermiştir. Bazı beyler yardım taleplerini reddetmiş bazıları korktukları için anlamamazlıktan gelmişlerdir, bazıları da kırmamak amacıyla cılız destek vermek durumunda kalmışlardır. Babür “Bazılarının bize karşı edepsizlikleri ve fena hareketleri görülmüştü” demiştir, onlar da kendi vaziyetlerinden korktukları için anlamamazlıktan geldiler. Bazıları yardım gönderdilerse de tam manasıyla destek amacıyla yapmamışlardır.²⁰⁰

2.5. Babür'ün Hocend'den Peşagar'a Gidişi (1498)

Babür, Semerkant ve Andican'a yapmış olduğu çeşitli seferlerden sonra Hocend'e dönmüştür. Hocend küçük bir yer olması münasebetiyle, yüz veya iki yüz kişilik askeri güç ile buranın müdafaası çok zor olmasına rağmen Babür bu şehre çok

¹⁹⁸ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.229-230.

¹⁹⁹ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.231.

²⁰⁰ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.232.

önem vermiştir. Bu süreçte Ur-Tepe’de Muhammed Hüseyin Gürkan Duğlat, bulunmaktaydı. Semerkant’a yapılacak olan sefer için Muhammed Hüseyin Gürkan Duğlat ile anlaşmıştır. Semerkant seferi için kışı geçirmek üzere Yar-Yaylak köylerinden olan Peşagar’ı, geçici olarak Muhammed Hüseyin’den istemiştir. Bu köy karışıklık esnasında Yayha Hoca’nın idaresine geçmiştir. Muhammed Hüseyin Duğlat bu duruma göz yummuştur. Babür, Hocend’den Peşagar’a hareket etmiştir. Zamin’e yaklaştığı vakit, sıtma hastalığını yakalanmıştır. Buna rağmen, Zamin’den hareket edip dağ yolu vasıtasıyla Ribat-Hocaya ulaşmıştır. Babür, Şavdar tümeninin merkezi olan Ribat-Hoca kalesine merdivenlerle çıkıp onları gafil avlayarak kaleyi fethetmek istemiştir. Fakat halk bu durumdan haberdar olduğu için buradan geri dönüp o bölgede oyalanmadan direk Peşagar’a geçmiştir. Babür bu esnada sıtma hastalığına yakalandığı halde on üç ve on dört yığaç mesafeyi güçlkle gitmiştir.²⁰¹

Birkaç gün sonra, Yar-Yaylak kalelerini sözle veya zorla ele geçirmek için bir kısım içki beyleri ve yiğitlerle birlikte İbrahim Saru, Veys Lagari ve Şirim Tagayi’yi, akıncı tayin etmiştir. Yar-Yaylak, o zamanlarda Seyyid Yusuf Bey’in idaresinde idi. Babür, Semerkant’tan hareket ettiği zaman Sultan Ali Mirza da ona tabii olmuştur. Bunun üzerine Seyid Yusuf Bey, küçük kardeşi ile oğlunu Yar-Yaylak kalelerini ele geçirmek için göndermiştir. Bu sırada Siyal-Kut idaresini elinde bulunduran Ahmed Yusuf, o kalede bulunmaktadır. Babür’ün askerleri bütün kış boyunca bazı kaleleri mücadele ederek bazılarını sulh yoluyla, bazılarını ise, hile ve kurnazlıkla ele geçirmişlerdir. Bu bölgede, Moğol ve Özbeklerin saldırısı yüzünden halk bütün köylere savunma amaçlı kale inşa etmişlerdir. Sultan Ali Mirza, Babür yüzünden Seyid Yusuf Bey, küçük kardeşi ve oğlundan şüphelendiği için bunları Horasan’a göndermiştir.²⁰²

Yaz aylarında Sultan Ali Mirza barışmak için, Hoca Yahya’yı Babür’e göndermiştir. Kendisi de askerin teşvikiyle Şiraz ve Kabüd civarına gitmiştir. Babür’ün emri altında üç yüz civarında askeri bulunmaktaydı. Bu askerle Babür’ün düşmanlara karşı bu bölgede tutunması çok zor görünmekteydi. Andican ve Semerkant üzerine yapmış olduğu seferler neticesinde bu şehirler ele geçirilemeyince

²⁰¹Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.202.

²⁰² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.202.

mecburen barışa benzeyen bir anlaşma yaparak Peşegar'a geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁰³

2.6. Babür'ün Merginan'ı Yeniden Ele Geçirşi (1498)

Babür, Peşagar'a gittiği zaman bir müddet sonra Ura-Tepe yaylarında iken Ali Dost Tagayi kendisine haber yollayarak Merginan'ı kendisine teslim edeceğini ve kendisine tabii olacağını bildirmiştir. Babür bu haberi aldıktan sonra hiç zaman kaybetmeden gün batımıyla beraber hızlı bir şekilde yola çıkarak Merginan'a doğru hareket etmiştir. Burası ile Merginan arası tahminen yirmi dört yirmi beş yığaçlık bir mesafededir. Babür ve askerleri yola çıktıktan sonra Hocend'in Tenük-Ab köyüne gelene kadar hiç dinlenmeyerek buraya varmış ve burada askerleriyle dinlenmişlerdir. Babür ve askerleri burada dinlendikten sonra Merginan'a doğru yola koyularak bir yığaç mesafe kalmış ve orada Veys Bey ve diğer devlet adamları Ali Dost Tagayi ile ilgili tereddütlerini söylemişler ve kendisinden birkaç sefer kötülük gördüklerini ifade etmişlerdir. Babür ise: "Bu tereddütlerin yerinde olduğunu fakat bunu daha evvel düşünmeleri gerektiğini söylemiş ve üç gün üç gece gibi bir sürede bu kadar yol geldiklerini ve askerleriyle beraber atlarının da çok yorulduğunu ve buradan dönmenin doğru olmadığını söyleyerek" Merginan kalesine gitmişlerdir. Ali Dost Tagayi kalenin kapısının arkasında durarak ve kapıyı açmadan, sulh isteyerek anlaşma yapılmıştır. Anlaşma yapıldıktan sonra kale kapısını açmışlar ve Babür iki yüz kırk askeriyle içeri girmiştir.²⁰⁴

Uzun Hasan ve Sultan Ahmed Tenbel, Merginan halkına çok zulüm yapmıştır. Bundan dolayı Merginan halkı bu durum karşısında Babür'e tabii olmayı istemiştir. Babür, Merginan'da iki üç gün kaldıktan sonra Kasım Bey peşagarlılar, yeni nöker²⁰⁵ olanlar ve Ali Dost Bey'in yüzden fazla askerleriyle birlikte Andican'ın güney tarafındaki dağ köylerinden Aşparıyan, Turuk-Şaran, Çegrek ve civar bölgelere giderek burada ki halkın Babür'e tabi olmalarını talep etmişlerdir. İbrahim Sara, Veys Lagari ve Seydi Kara idaresindeki başka bir askeri kuvvet de, Hocend

²⁰³ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.203.

²⁰⁴ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.203-204.

²⁰⁵ Nöker ve Nökerlik: Birinin emri altına girerek onun hizmetinde askerlikten başlayarak beylere kadar çeşitli görevlerde askeri ve idari konumlarda bulunan devlet adamları için kullanılan ifadedir. (Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s. 204.

suyunu geçerek, o bölgede bulunan toplulukların kendilerine tabi olmalarını isteyerek Ahsi tarafına geçmişlerdir.²⁰⁶

Birkaç gün sonra, Uzun Hasan ile Sultan Ahmed Tenbel, Cihangir Mirza'yı da yanına alarak kendi askerlerinin yanında Moğol askerleri, Andican ve Ahsi de toplayabildikleri askerleriyle Merginan'ı kuşatmak için Merginan'ın doğu tarafında bulunan Sapan köyüne kadar gelmişler ve burada birkaç gün kaldıktan sonra Merginan'ın mahallelerine saldırmışlardır.²⁰⁷

Babür, Kasım Bey, İbrahim Sara ve Veys Lagari kumandasında ki askerleri herhangi bir saldırıya karşı şehri korumak için şehrin çevresine konuşlandırmıştır. Şehri korumak için az bir asker olmasına rağmen düşman askerlerinin mahallelerin içlerine girmeye engel olmuşlardır. Özellikle o gün Halil Çehre Destar-Piç isimli asker cesur hareketleriyle birçok düşmanı bertaraf etmiştir. İbrahim Saru, Veys Lagari ve Seydi Kara kumandasındaki askerleri geri çekerek Ahsi kalesine geçmişlerdir. Babür'ün dayısı Sultan Mahmud Han, Haydar Kökeltaş'ın oğlu Bende Ali ve Şibani Han'dan kaçarak Sultan Mahmud Han'ın yanına gelen Hacı Gazi Mangıt askerleriyle yardıma gelmişlerdir.²⁰⁸

Uzun Hasan bu yardım haberi üzerine güvendiği askerlerini Ahsi'ye sevk etmiştir. Bunun üzerine Babür de askerlerini yollayarak Ahsi nehri kenarında mücadele başlamıştır. Uzun Hasan'ın askerleri gemide savaşamayacak hale gelmişlerdir. Uzun Hasan'ın önde gelen kumandanları Babür'ün birçok askerini öldürmüştü de Babür'ün askerleri toparlanarak düşman askerlerini bozguna uğratmıştır. Düşman askerleri daha fazla dayanamayınca Andican'a doğru hareket ettiler. Uzun Hasan'ın eniştesi Nasır Bey'in yanına doğru gittiler; fakat ulaştıkları vakit Andican kalesinin kapatıldığını görmüşler ve Uzun Hasan eniştesi ile anlaşamayarak Ahsi tarafına çekilmek zorunda kalmıştır. Sultan Ahmed Tenbel Oş'a doğru yola çıkmışsa da Uzun Hasan ve Cihangir Mirza'ya dahil olmuştur.²⁰⁹

²⁰⁶ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s. 204.

²⁰⁷ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s. 204.

²⁰⁸ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.205.

²⁰⁹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.205-206.

2.7. Babür'ün Andican'a Seferleri (1498)

Babür'e Andican'ın düşmana kapandığı haberi gelince, Merginan'dan sabah hareket ederek ikindiye doğru, Andican'a ulaşmıştır. Burada Nasır Bey ve oğulları, Dost Bey ve Mirim Beyler ile karşılaşmış onlardan Andican hakkında bilgi almıştır.²¹⁰

Sultan Ahmed Tenbel, Cihangir Mirza ile birlikte Merginan yenilgisinden sonra Oş'a doğru gitmişlerdir. Oş'a girince orada ki halk Sultan Ahmed Tenbel'i istememiş ve halk karşı çıkmıştır. Oş'tan ayrılmak zorunda kalmışlar ve halk kaleyi Babür için muhafaza edeceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Cihangir Mirza ile Tenbel, birkaç askerleriyle hareket ederek, Özkent'e ulaşmışlardır. Uzun Hasan, Andican'a giremeyince, Ahşi tarafına gitmiştir. Babür'e Ahşi'nin Uzun Hasan'ın idaresine geçtiği haberi gelince Andican'da dört beş günden fazla kalamayarak, Ahşi'ye doğru hareket etmiştir. Babür, Ahşi'ye ulaştıktan sonra Uzun Hasan mücadele edemeyeceğini anlayınca barış teklifinde bulunarak anlaşma yapılmış ve Ahşi kalesini teslim etmiştir. Babür birkaç gün Ahşi'de kaldıktan sonra Ahşi, Kasan ve o bölgenin işlerini tanzim edip yardıma gelen Moğol beylerine izin vermiş Uzun Hasan'ı ve adamları ile birlikte alarak Andican'a geçmiştir. Babür'ün yanında beylik derecesine yükselen Kasım Aceb'e Ahşi'nin idaresi bırakılmıştır.²¹¹

Babür, Uzun Hasan ile yapmış olduğu anlaşmaya göre can ve malına zarar vermeyip Kara-Tigin yoluyla Hisar tarafına birkaç adamıyla gitmesine izin vermiştir. Diğer adamları ise kendisinden ayrılarak Babür tarafına geçmiştir. Bu karışıklıkta Babür'ün askerlerini ve Hoca Kadı ile onun adamlarını tutuklayan ve soyanlar Uzun Hasan'ın adamları olduğu anlaşılmıştır. Babür, Uzun Hasan'ın adamlarıyla ilgili kendi beyleriyle yapmış olduğu istişareden sonra bunlar hakkında şu karar verilmiştir: “Bu kadar fesat ve bozgunluk yapan ve bize bağlı olan bu kadar Mü'mini ve Müslümanı tutup soyan bunlardı. Kendi beylerine ne vefa ettiler ki, bize sadakat gösterebilirler. Bunları yakalayıp mallarını zapt ettirirsek ne olur. Bunların bizim gözümüzün önünde, bizim atımıza binip, bizim giyeceğimizi giyip ve bizim ekmeğimizi yiyip durmalarına kim tahammül edebilir. Eğer kendilerine merhamet edip onları tevkif etmeden ve mallarını zapt ettirmeden, yalnız kazaklıklarda ve

²¹⁰ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.206.

²¹¹ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.206.

mihnetlerde bizimle beraber bulunanların mallarını geri almalarına müsaade edilirse, bu kadarla kurtulabildiklerine şükretmeleri lâzımdır”. Sonuçta yukarıda bahsedilen husus tamamıyla kabul edilip Uzun Hasan’ın adamları sadece kendilerine ait malları ve eşyaları almalarına izin verilmiştir.²¹²

Babür böyle bir anlaşma yapmışsa da arkasında Cihangir Mirza gibi bir düşmanı bırakmıştı. Cihangir Mirza, Babür’ün topraklarına hakim olmak için her türlü oyunlara başvuracaktır. Bu esnada Babür’ün yanında bulunan Moğollar karışıklık çıkarıp Özkent taraflarına giderek Tenbel’e asker göndermişlerdir. Babür’e bu haberi Sultan Kuli Çanak göndermişti. Yapılan toplantılar sonucunda bütün beylerin Kasım Bey’in kumandası altında hareket etme kararı alınmıştır. Kasım Bey askerlerini alarak yola koyulmuştur. Kasım Bey ulaşana kadar Tenbel’de gelip Moğol ordusuna dahil olmuştur. Birgün sonra Aylamış nehrinin Yassı-Keçit isimli geçidini aşarken karşı karşıya gelerek burada mücadele etmişler.²¹³

Bu muharebede Kasım Bey, Ali Dost Tagayi, İbrahim Saru, Veys Lagari, Seydi Kara Bey, Ali Derviş Bey, Mirim Lagari, Tuka Bey ve babası Şirim Bey Tagari, Mirşah Koçın ve Mirim Divan gibi beyler ve devlet adamları bulunmuşlardır. Babür’ün askerleri burada yapmış oldukları mücadelelerden birkaçında mağlubiyetle ayrılmışlardır. Olaylar böyle devam ederken Tenbel, Cihangir Mirza’yı yanına alarak Andican’ın yakınında bulunan Ays tepesine kadar yaklaşmışlar burada Babür’ün askerleri tarafından bozguna uğratarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Tenbel geri dönerken ele geçirdiği Mirim Lagari ve Tuka Bey’i öldürmüştür. Burada da tutunamayarak Oş’a doğru gitsede Oş, İbrahim Saru’nun adamına verilmişti. Saru’nun adamı Oş’u Tenbel’e karşı iyi korumuş ve Oş’a girmesini engellemiştir.²¹⁴

2.8. Madu Kurganının Alışı (1499)

Madu kurganı Oş vilayeti kalelerinden biridir. Kuzey tarafında bir nehir vardır ve kurgan oldukça yüksekte kurulmuştur. Nehirden ok atıldığı takdirde, kale duvarına ulaşması çok zordur. Su yolu Oş tarafındadır. Kurganın iki tarafından aşağıya doğru sokak şeklinde inen iki duvar yapılmıştır. Tepe tarafları hendektir. Nehir yakın olduğu için buradaki taşları kazan kadar büyük yaparak kurgana

²¹² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.206-207.

²¹³ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.207.

²¹⁴ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s. 208.

çıkarırlarmış ve herhangi bir savaş durumunda Madu kurganından düşmana büyük taşlar atılarak ağır zayıat verdirilmektedir. Bu nedenden ötürü kurganın fethi çok zordur.²¹⁵

Tenbel, küçük kardeşi Halil'i iki yüz veya iki yüz elli adamla burada bırakmış ve Halil de kurganı kapatmıştır. Babür, Madu kurganına sefer düzenleyerek bu kaleyi zorlamıştır. Bu mücadele çerçevesinde Kette Bey'in büyük kardeşi Abdülkuddus Kulıber duvarın dibine kadar çıkmıştı. Duvardan üzerine o kadar taş attılar ki taşlar hiçbir yere değmeden bu kadar yüksek yerden, kurgan bayırının dibine kadar yuvarlana yuvarlana gelmiş, Abdülkuddus Kulıber' herhangi bir zarar görmeyerek atına binip oradan uzaklaşmıştır. Su yolu tarafında bulunan Yar Ali Bilal'e bir taş isabet ederek başını parçalatmıştır. Bu kuşatmada birçok asker kaleden atılan taşlardan dolayı ölmüştür. Bir gün sonra savaş tekrar başlandı ve kuşluk vaktinden önce Su Yolu ele geçirildi. Savaş akşama kadar devam etti. Su-yolu alınınca hareket kabiliyetleri kısıtlandı ertesi sabah da aman dileyip kaleden çıktılar. Tenbel'in küçük kardeşi Halil'in kumandasındaki yüz civarında asker esir edilerek daha güvenli yer olan Andican'a gönderilmişti.²¹⁶

Babür, Madu kurganını aldıktan sonra Oş köylerinden olan Üñçü-Töbe denilen bölgeye ulaşmıştır. Diğer taraftan Tenbel de Andican'dan dönerek, Ribat-ı Serheng Urçım köylerinden Ab-ı Han denilen yere gelmiştir. Bu iki ordu birbirine bir yığaç kadar yaklaşmıştır. Bu arada Kanber Ali, hastalandığından dolayı Oş'a gitmiştir. Bir ay veya kırk gün kadar burada kalmış; fakat muharebe olmamıştır. Babür'ün erzakçılarıyla onların erzakçıları arasında küçük çarpışmalar olmuştur. Bu süre içinde geceleri ordugahın etrafında iyi tedbirler alınmıştır. Kale çevresine hendek kazılmış ve hendek olmayan yerlere de ağaç kazıklar dikilmiştir. Bu kadar tedbire rağmen üç dört günde bir geceleri asker silah başına çağrılmaktadır.²¹⁷

2.9. Semerkant'ın Şeybak Han'a Teslim Edilişi (1499)

Babür'e, Şeybak Han'ın Buhara'yı zapt ettiği ve Semerkant üzerine doğru hareket ettiği haberi gelmiştir. Babür, bu durum karşısında Semerkant bölgesinde bulunmayı uygun görmeyerek Keş tarafına gitmiştir. Semerkant beylerinin

²¹⁵ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s. 209.

²¹⁶ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.210.

²¹⁷ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.210.

birçoğunun ağırlıkları Keş tarafındadır. Babür, Keş'e geldikten iki hafta sonra, Sultan Ali Mirza'nın Semerkant'ı Şibani Han'a teslim ettiği haberi ulaşmıştır. Sultan Ali Mirza'nın annesi Zühre Bigi Ağa, devlet idaresinden anlamadığı için gizlice Şibani Han'a haber göndermiş ve şöyle bir teklifte bulunmuştur: "Eğer Şibani Han kendisi ile evlenecek olursa, oğlu Şibani Han'a Semerkant'ı teslim edecektir; fakat Şibani Han, şehri aldıktan sonra babasının vilayetini tekrar Sultan Ali Mirza'ya verecektir."²¹⁸

Şibani Han, bu kadının yolladığı haber üzerine yola çıkarak Bağ-ı Meydan bölgesine ulaşmıştır. Öğle vakti Sultan Ali Mirza, beyleri ve yiğitlerinden hiç kimseye haber vermeden ve hiç kimseye danışmadan yakınlarından birkaç küçük zatla Çarreh kapısından çıkıp Bağ-ı Meydan'a, Şibani Han'ın yanına varmıştır. Şibani Han kendisini pekiyi karşılamamış ve görüşmede kendisinden aşağı bir tarafta oturtturmuştur. Zühre Bigi Ağa evlenmek hevesiyle oğlunu ve yurdunu felaket atmıştır. Bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyen Sultan Ali Mirza'ya bazı yakın adamları kendisini buradan götürmeyi teklif etmişlerse de Sultan Ali Mirza bunu kabul etmemiştir. Birkaç gün sonra Kulbe çayırı civarında Sultan Ali Mirza'yı öldürmüştür.²¹⁹

Şibani Han, Hoca Yahya'ya güvenmediği için, onun iki oğluyla, Hoca Muhammed Zekeriya ve Hoca Baki ile birlikte, Horasan tarafına yollamıştır. Birkaç Özbek askeri onları takip ederek Hoca Kardzen bölgesine vardıklarında burada onları öldürmüşlerdir. Şibani Han, Hoca'nın öldürülmesi meselesinin kendisi ile alakalı olmadığını ve katillerin Kanber Bi (Mervi) ile Köpek Bi olduğunu söylemişti. Babür bu meseleyi bir atasözüyle şöyle: "özü kabahatinden büyük" diye izah etmiştir.²²⁰

Özbekler Semerkant'ı aldıktan sonra Babür Keş'ten Hisar'a geçmiştir. Muhammed Mezid Tarhan başta olmak üzere, Semerkant beyleri, malları ve aileleri ile birlikte Babürle hareket etmişlerdir. Babür, Çağanyani'n Çeltü (Haltu) çayırına indiği vakit Muhammed Mezid Tarhan kumandasında bulunan Semerkant beyleri, ayrılarak gidip Husrev Şah'ın hizmetine girdiler. Babür ve yanındakilerin gidecek ve kalacak yerleri olmadığı için her ne kadar Husrev Şah hanedanına karşı bazı

²¹⁸ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.222-223.

²¹⁹ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.225.

²²⁰ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.225.

haksızlıklar yapılmamışsa da onun vilayetinin sınırları içinden geçmek mecburiyetinde kalmıştır. Babür, Kara-Tigin vilayetinden geçerek dayısı Alça Han'a gitmeyi planlamıştır; fakat bu arzusunu gerçekleştirememiştir. Daha sonra Kemrud'dan yukarıya doğru yürüyerek, Sere-Tağ (Sirv-Tağ) tepesinden aşmağa karar vermişlerdir. Nevendak civarına geldikleri zaman Husrev Şah'ın adamlarından biri olan dokuz atla dokuz parça kumaş getirmiştir. Kemrud ağzına indikleri vakit, Şir Ali Çehre kaçıp, Veli Husrev Şah'ın yanına gitmiştir. Ertesi gün Koç Bey ayrılarak Hisar'a gitmiştir. Kendisi de Kemrud deresinden yukarıya doğru yürümek zorunda kalmıştır. Bu yol dar ve uçurumlu, sarp geçitlere sahip olduğundan birçok at ve deve bu yolda kalmıştır. Üç dört günde zorla Sere-Tağ (Sirv- Tağ) geçidine ancak ulaşabilmişlerdir. Buradan Fan civarına ulaşmışlardır.²²¹

Babür'e gelen bilgilere göre Şiraz kurganını İbrahim Tarhan ve Yar-Yaylak kurganlarını da Kanber Ali tahkim etmişlermiştir. Ebülkasım Kuhber, Hoca Didar' daymış. Özbekler Semerkant'ı aldıktan sonra Hoca Didar'da kalamayarak, Yar-Yaylak'a geçmişler ve daha aşağı tarafta bulunan kaleleri güçlendirmişler. Babür, Keştud tarafına doğru hareket etmiştir. Sultan Mesud Mirza, Sultan Hüseyin Mirza Hisar üzerine geldiği zaman, Semerkant'taki küçük kardeşi Baysungur Mirza'ya bu yoldan gitmiştir. Fan hakimi ona yetmiş seksen at hediye etmiş ve diğer hizmetlerini de buna benzer biçimde yapmıştır. Babür'e çok kötü at göndermiş ve kendisi de gelmemiştir.²²²

Babür, Fan'ı geçtikten sonra Keştud kalesinde Özbeklerin adamı olabileceğini düşünerek, Keştud üzerine sefer düzenlemiştir. Fakat Keştud kalesi harap vaziyette ve kalede hiç kimsenin olmaması münasebetiyle oradan geçip Kuhek suyunun sahiline geçmiştir. Yarı'nın karşısından Kuhek suyu üzerinden köprü ile geçmiştir. Kasım Bey kumandasındaki beyleri, Ribat-Hoca kurganını ele geçirmeleri için göndermiştir. Kendisi ise Yar'adan Şunkarhane dağını aşarak Yar-Yaylak'a gelmiştir. Ribat-Hoca'ya giden beyler kale kuşatması esnasında kaledekilerin kuşatmadan haberdar olması münasebetiyle burayı alamadan Yar-Yaylak'a geçmişlerdir. Kanber Ali, Sengzar'da bulunuyordu; gelip Babür ile görüşmüştür. Ebülkasım Kuhber ve İbrahim Tarhan, kendi adamlarını Babür ile görüşmeye

²²¹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.226.

²²² Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.226-227.

gönderip kendisine biat ettiklerini bildirmişlerdir. Daha sonra Babür, Yar-Yaylak kurganından Esfidek kurganına geçmiştir.²²³

2.10. Serpül Meydan Muharebesi (1500)

Babür Semerkant'ı aldığı zaman yanında kendisiyle birlikte tecrübeli iki yüz kırk askeri bulunmaktaydı. Beş altı ay içinde askeri gücü daha da artmıştır. Bu durum ileride Şaybak Han ile yapacağı mücadeleye avantaj sağlayacaktır. Bu çerçevede civar bölgelerden Eyyub Begçik, Kaşka Mahmud ve Barınlar, dört beş yüz civarında askeri güçle yardıma gelmişlerdi. Cihangir Mirza tarafından Tenbel'in küçük kardeşi Halil yüz veya iki yüz askeriyle yardıma gelmiştir. Diğer taraftan Sultan Hüseyin Mirza, Bediüzzaman Mirza ve Hüsrev Şah gibi idareciler ise hiç asker göndermemiştir.²²⁴

Babür, 1500 yılının Nisan- Mayıs aylarında Şaybak Han ile muharebe etmek niyeti ile hareket ederek Bağ-ı Nev bölgesine ulaşmıştır. Askeri toplamak ve savaş hazırlığı yapmak maksadıyla Bağ-ı Nev'de beş altı gün konaklamıştır. Bağ-ı Nev'den hareket edip birkaç yerde konaklayarak Serpül'ü geçtikten sonra ordugah kurulmuştur. Kurulan ordugahın etrafı baştanbaşa kazık çakmak ve hendek kazmak suretiyle korunaklı hâle getirilmiştir. Şibani Han ise Kara Köl'de Debusi kalesini almış ve o bölgeden Hoca-Kardzen civarına girmiştir. İki ordu arası tahminen 12 km idi. Dört beş gün burada iki ordu bu bölgede konaklamıştır. Bu konaklama esnasında küçük mücadeleler yaşanmıştır. Bir gün Babür'ün askerlerine kalabalık bir askeri birlik saldırı düzenlemiş ise de korunaklı bir savunma hattı oluşturulduğu için fazla zayıat verilmeden atlatılmıştır. Daha sonra bu saldıran grubun Seydi Kara Bey alayı olduğu anlaşılmıştır. Daha sonra Şibani Han kendisi bir gece baskını yapmasına rağmen savunma hattının güçlü olması münasebetiyle bir başarı elde edememiştir.²²⁵

Babür, ordusuna savaş hazırlıkları yapma emrini vermiştir. Bu çerçevede zırh veya askeri teçhizatlar hazırlanmış sağ, sol ve merkez ve ileri kol²²⁶ askeri güçleri savaş vaziyetini almıştır. Sağ kolda; İbrahim Sara, İbrahim Cani, Ebülkasım Kuhber ve diğer bazı beyler, sol kolda; Muhammed Mezid Tarhan, İbrahim Tarhan,

²²³ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.227.

²²⁴ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.233-234.

²²⁵ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.234.

²²⁶ Savaş için hazırlanan ordu Sağ kanat (Baraungar), Sol kanat (Caungar) ve Merkez kol kısımları ile Öncü olarak (Monglay) veya İrevül ve artçı olarak ise Çağdavul şeklinde bölümlere ayırmışlardır. (İsmail Aka, "Timur ve Devleti", *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 2014, s.163).

Semerkant beylerinden Sultan Hüseyin Argun, Kara Barlas, Pir Ahmed ve Hoca Hüseyin, merkezde; Kasım Bey ve bazı yakın içkiler ve ileri kolda; Kanber Ali Sellah, Bende Ali, Hoca Ali, Mirşah Koçin, Seydi Kasım Eşik Ağa, Bende Ali'nin küçük kardeşi Halidar, Koç Kasım Bey'in oğlu Haydar'dan oluşmaktaydı. Diğer taraftan yiğit ve içkilerin hepsi ileri kol gönderilmiştir. Bu durumu gören Şaybak Han kendi kuvvetlerini savaş pozisyonuna sokmuştur. Onların sağ kolunda; Mahmud Sultan, Cani Bey Sultan ve Timur Sultan, sol kolunda; Hamza Sultan, Mehdi Sultan ve diğer bazı sultanlar bulunuyormuş. İki ordu karşı karşıya gelince Şibani Han'ın sağ kolu Babür kuvvetlerinin arkasına doğru hareket etmiştir. Babür tecrübeli askerleri öncü kuvvete gönderdiği için Şibani Han ortayı boşaltıp Babür'ün sağ ve sol kollarına hücum etmiştir. Babür'ün ordusunu böylece çember içine alarak ok atmaya başlanılmıştır.²²⁷

Babür'e yardıma gelen Moğol askerleri bu durumu görerek savaşmayı bırakıp kendi saflarında ki askerleri attan düşürerek yağmalamaya başlamışlardır. Babür bu durumu şöyle: “Yalnız burada değil, bedbaht Moğol'un adeti daima böyledir. Galip gelse de ganimeti bolca alır, mağlup olsa da kendi adamlarını yağma edip ganimet alır” ifade etmektedir. Babür kuvvetlerine şiddetli hücum ettilerse de ön tarafta her defasında püskürtülmüştür. Yan ve arka taraflardan ok atmaya başlayınca Babür'ün askerlerini biraz sarmışlardır. Babür bu çevirme işini şöyle; “Özbek'in muharebede büyük bir hüneri, bu çevirme (tolgama) hareketidir. Hiçbir muharebesi çevirmesiz olmaz. Yine biri şudur ki, ileride ve arkada, bey ve neferlerin hepsi ok atarak, doludizgin gelirler ve döndükleri zamanda, toplu halde, doludizgin dönerler” şeklinde ifade etmiştir.²²⁸ Dışarıdan Şibani Han'ın askerlerinin saldırısı içerden de Moğolların yağma hareketleri neticesinde Babür'ün askerleri bozguna uğratılmıştır.

Bu muharebe esnasında Babür'ün etrafında on-on beş askeri kalmıştı. Kuhenk nehri yakındı. Sağ kolun bir ucu Kuhenk nehrine doğru uzanmıştı. Babür ve adamları nehre doğru yürüyerek nehre ulaşmışlardır. Kuhek nehrinin suları çekildiği için askerleriyle birlikte nehri geçmiştir. Babür böylece düşman takibatından kurtulmuştur. Babür'ün askerleri dağınık olduğu için Moğol askerleri yağmalama faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bir kısım askerlerinin ölümüne sebep olmuşlardır.

²²⁷ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.235.

²²⁸ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.235-236.

İbrahim Tarhan ve birçok yiğitleri gibi Moğollar tarafından yağmalananlar olduğu gibi bazılarında atlarından düşürterek öldürmüşlerdir. Kuhek nehrinin kuzey tarafını takip ederek Kulbe bölgesine geçerek Şeyhzade kapısından içeri geçmişlerdir.²²⁹

Babür, Serpül Muharebesi'nde ve kaçışta büyük zayıat vermiştir. Bu zayıatın içinde önemli beylerinden olan İbrahim Tarhan, İbrahim Saru ve İbrahim Cani gibi ve Ebülkasım Kuhber, Kasım Bey'in büyük oğlu Huday-Birdi Tugçı ve evvelce de birkaç defa zikri geçen Sultan Ahmed Tenbel'in küçük kardeşi Halil bu muharebede vefat etmişlerdir. Diğer taraftan kaçış esnasından farklı yönlere gidenler arasında Muhammed Mezid Tarhan, Hisar ve Kunduz tarafına, Husrev Şah'a, Kanber Ali Sellah, Moğol tarafına, bazı beyler Semerkant'tan ağırlıklarını alarak Hüsrev Şah'ın yanına içki ve yiğitlerin bir kısmı Kerimdâd Hudaydad Türkmen, Canike Kökeltaş ve Molla Baba Peşagari Ura-Tepe tarafına gitmişlerdir. Bir kısım idarecilerde Babür'ün yanında kalarak beraber Semerkant'a gitmişlerdir. Semerkant'a gidenler arasında Şirim Tagayi ve adamları da bulunmaktaydı. Şirim Tagayi ise aile ve adamlarını Ura-Tepe'ye göndermiştir. Babür Şibani Han'a karşı durabilmek için Semerkant kalesini güçlendirerek savunma mücadelesi vermeye karar vermiştir.²³⁰

2.11. Semerkant Savunması (1500)

Babür, Semerkant savunması için Hoca Ebülmekarim'i, Kasım Bey'i bütün beyler ve içkileri ile divana çağırması ve tüm yiğitler davet edilerek Semerkant kalesini güçlendirmeye ve savunma savaşı verilmeye karar verilmiştir. Savunma savaşı için askeri gücü şöyle izah etmiştir. Babür, Kasım Bey ile yakınındaki içki ve yiğitler, ihtiyat kuvvetleri şehrin ortasında, Uluğ Bey Mirza'nın medresesinin bulunduğu bölgeye konuşlandırılmıştır. Diğer bey ve yiğitler kapılarda ve etrafındaki kale duvarlarına yerleştirilmiştir. Şibani Han iki üç gün sonra Semerkant kalesine yaklaşıp askerini konuşlandırmıştır. Bu durumu öğrenen mahalle ve köy sakinleri grup grup medrese kapısına toplanarak buradan saldırı düzenlemeye başlamışlardır. Bu durum Şibani Han'ın Semerkant kalesine yaklaşmasına engel olmuştur.²³¹

²²⁹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.236.

²³⁰ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.236-237.

²³¹ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.237.

Şibani Han kendi döneminde Timuriler arasındaki mücadeleler ve siyasi bölünmüşlük nedeniyle ciddi saldırı görmeden Semerkant civarına kadar ulaşmıştır. Bu dönemde Timurileri Sultan Ali Mirza idare etmiştir. Semerkant şehrini kuşatan Şibani Han, Buhara Emiri Muhammed Baki Tarhan'ın şehre yardıma geldiği haberini öğrenince kuşatmayı kaldırarak Buhara tarafına yönelmiştir. Buhara, kendi askerleri tarafından savunma yapmayınca 1500 yılında Şibani Han'a teslim olmuştur.²³²

Kuşatma süresince Babür Kasım Bey ve bazı beyler ve içki beyler tarafından kale üzerinde gezerek askerleri teftiş etmekteydiler. Firuze kapısından Şehzade kapısına kadar olan bölüm atla teftiş edilebiliyordu. Diğer bölümlerde yaya olarak teftiş edilmek durumundaydı. Bir gün Şibani Han Ahenin kapısı ile Şehzade kapısı arasına saldırıda bulundu. Bu haberi alan Babür bu bölgeye intikal etti. Şehzade kapısı tarafından hucüm eden askerlere ok atışı ile karşılık verilmiş ağır zayıat vermelerine rağmen Üştürger tarafından duvarın dibine yaklaşmışlardı. Babür ve askerleri bu bölgeyle uğraşırken Şibani Han daha önceden hazırladığı ve pusuya yatırdığı yedi yüz-sekiz yüz askeri merdivenlerle Gazüristan kapısı ile Suzengeran kapısından hücum ettirdi. Bir anda iki üç kişiyle çıkılabilen merdivenleri kale duvarına koymuşlardır. Bu bölge Muhammed Mezid Tarhan'ın avlusunun karşısında bulunmaktaydı. Muhammed Kulı Koçin ile diğer bir kısım beylerin savunma hattı burası olarak belirlenmiştir. Suzengeran kapısı Kara Barlas'ın savunma hattı içinde bulunmaktaydı. Gazüristan kapısı, Şirim Tagayi ile büyük ve küçük kardeşlerinin ve Kutluk Hoca Kökeltaş'ın karargahı idi. Mücadele diğer taraflarda cereyan ettiği için Gazüristan kapısı ile Suzengeran kapısı arasına yapılan saldırıdan haberleri bulunmamaktaydı. Bundan dolayı bu savunma hatlarında bulunan askerlerin bir kısmı kendi işleri ve güçlerine evlerine veya pazarlara dağılmışlardı. Bu bölgede ki savunmayı Koç Bey, Muhammed Kulı Koçin, Şah Sufi ve diğer askerler yürütmekteydi. Merdivenden kale üzerine bir kısım askerler çıkmış bir kısım da çıkmaya çalışmaktaydı. Bahsi edilen dört bey kaleye çıkan askerlerle mücadeleye girişmiş çıkanları bertaraf etmişlerdi. Kaleye çıkmaya çalışanları da merdivenlerden düşürmek suretiyle kaçmalarını sağlamışlardı. Bu savunma hattında Kara Barlas da Suzengeran kapısı bölgesinde Kutluk Hoca Kökeltaş ve Kul-Nazar Mirza ise

²³² Abdullah Gündoğdu, “Şibani Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.610.

Gazüristan kapısında savunmalarını yapmışlardı. Onlar da az askere rağmen mazgallardan ok atmak suretiyle düşmanın kaleye girmesini engellemişlerdir. Kasım Bey, Suzengeran kapısından askerleriyle çıkıp Şibani Han'ın askerlerini Hoca-Kefşir'e kadar kovmuş ve bir kısım askerleri de öldürmüştür.²³³

Bu püskürtmeden sonra Şibani Han üç dört ay kaleye yaklaşamamıştır. Aniden bir gece geç saatlerde Firuze kapısı tarafına gelip savaş davulları çalarak kale halkını psikolojik baskı altına almayı planlamıştır. Bu davul seslerini duyan kale halkında bir panik havası oluşmuştur. Şibani Han davul çalma işini her gece devam ettirmiştir. Babür ise çevre bölgelere kendi adamlarını göndermek suretiyle yardım talebinde bulunmuştur. Ümit ettiği yardımı hiçbir yerden alamamıştır. Bu durumu bir atasözüyle şöyle: “bir kurganı güçlendirmek için bir baş, iki kol ve iki ayak lazımdır. Baş demek kumandan, iki kol ise iki taraftan gelecek olan imdat ve yardım ve iki ayak da kalenin suyu ile yiyeceklerdir”. Sultan Hüseyin Mirza gibi cesur ve tecrübeli bir idareci bize yardım göndermediği ve manevi bir destek olmadığı gibi kuşatma anında Şibani Han'a Kemaleddin Hüseyin Gazürgehi'yi elçi olarak göndermiştir.²³⁴

Babür, çevre bölgelerden yardım alamadığından dolayı kuşatma uzamıştır. Uzayan kuşatma esnasında hiçbir taraftan yiyecek içecek desteği de alamamıştır. Bu durumu gören asker ve halk ümitsizliğe düşerek kaleyi birer veya ikişer kişi terk etmeye başlamışlardır. Bu durumu gören Şaybak Han Gar-ı Aşikan civarına gelmiştir. Babür de Şibani Han'a karşı duran Kuy-i Payan'da bulunan Melik Muhammed Mirza'nın evine gitmiştir. O günlerde, Uzun Hasan, Hoca Hüseyin, on on beş adamı ile birlikte gelip kaleye girmiştir.²³⁵

Babür askerle kale halkında ki mücadele ruhunun kırıldığını görmesiyle birlikte Şibani Han'ın barış teklifini değerlendirerek sulha benzer bir anlaşma yapıp Şeyzade kapısından annesi, Biçke Halife, Mınglıg Kökeltaş ile birlikte çıkmışlardır. Babür'ün kız kardeşi Hanzâde Begim, çıkış esnasında Şibani Han'ın eline esir düşmüştür. Babür gece Soğd bölgesinden geçerek sabahleyin Hoca-Didar'a ulaşp

²³³ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.238-239.

²³⁴ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.239.

²³⁵ Gazi Zahirreddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.241.

buradan Karbug (Karpuk) dağına tırmanarak Karbug dağının kuzeyindeki Cudek (Hûb-Kend) köyünün aşağısından İlan-Otı'ya doğru hareket etmişlerdir.²³⁶

2.12. Babür'ün Diğer Bölgelerde Şibani Han İle Yaptığı Mücadeleler

1502 yılının kış mevsiminde Şibani Han, Hocend suyunun buz tuttuğu vakitlerde üzerinden geçerek, Şahruhiye ve Biş-Kend'e akınlar düzenlemiştir. Babür, bu haberi alır almaz askerlerinin az olmasına bakmadan onlara karşı harekete geçmiştir. Hocend bölgesinin aşağı tarafında bulunan köylere ve Heşt-Yek'in karşı tarafına doğru yürümüşlerdir. Kış mevsimi olmasıyla birlikte burası çok soğuktur. Diğer gün Babür askerleriyle Hocend suyunu Haslar karşısında buz üzerinden geçerek gece vakti Biş-Kend'e ulaşmıştır. Bu tarihte Biş-Kend, Molla Haydar'ın oğlu Abdülmennan'ın elinde bulunmaktadır. Şibani Han, Şahruhiye çevresine akınlar düzenleyip geri dönmüştür.²³⁷

Özbek akıncılarının döndüğü haberi gelince Babür, Biş-Kend'den hareket ederek Ahengeran civarındaki köylere doğru yola çıkmış ve oraya vardıklarında üç dört gün kalmışlardır. Babür, 1502 yılının yaz mevsiminde Şibani Han'ın Ura-Tepe üzerine yürüdüğü haberini almıştır. Bunun üzerine Babür, Ura-Tepe'ye varmak için Ab-Bürden geçidiyle Mesiha dağları üzerinden yola çıkmıştır. Şibani Han, Ura-Tepe bölgesinde ortalığı karıştırıp geri dönmüştür. Şaybak Han Ura-Tepe'den Dıhket'e geçmişse de burada fazla durmayarak geri dönmüştür. Babür, asker sayısının az olmasına rağmen tekrar Mesiha'ya gelmişlerdir.²³⁸

Sırderya'nın yukarı taraflarında doğru hareket eden Şibani Han, 1503 yılında Mahmud Han ve kardeşi Ahmed (Alaça) Han ile birlikte Babür'ün askerlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Taşkent ve Şahruhiye şehirlerini idaresi altına almıştır. Daha sonra Timurilerden Bediüzzaman Mirza'nın idaresi altında bulunan Belh şehrini kuşatma altına almıştır. 1504 yılının baharında Fergana'ya girmesiyle birlikte Maveräünnehir bölgesinin fethini tamamlamıştır. Bu esnada Andican ele geçirilmiş ve şehri idare eden Şibani Han'ın eski destekçisi Sultan Tenbel de idam edilmiştir.

²³⁶ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.241.

²³⁷ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.244.

²³⁸ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.245-246.

Şibani Han hakim olduğu şehirlerin idaresini yakınlarına bırakarak devletin merkezi olarak da Semerkant'ı seçmiştir.²³⁹

Şibani Han, Fergana bölgesine hakim olmak için önce Semerkant'ı almış ve daha sonra kendisini zor durumda bırakacak şehirleri almayı hedeflemiştir. Herat'ı almak istemiş; fakat çevresinde en çok tehlikenin Harezm'den gelebileceğini düşünerek Hüseyin Baykara'nın idaresi altında ki Harezm'i almayı planlamıştır. Ayrıca Harezm'i önemli kılan bir başka husus da İtil nehri üzerinden Rusya'ya, Doğu ve Güneydoğu İran'a ve Hindistan'a ulaşan ticaret yolunun kavşak noktasında bulunması etkili olmuştur. 1505 yılında Harezm kuşatılarak alınmıştır.²⁴⁰

²³⁹ Abdullah Gündoğdu, *a.g.m*, s.610.

²⁴⁰ Abdullah Gündoğdu, *a.g.m*, s.611.

III. BÖLÜM

FERGANA VADİSİNDEKİ ŞEHİRLER

Şehir yerleşimleri genelde sarp kıyılarda ve nehirlerin kenarlarında yer almışlardır. Bunun haricinde arazinin suni bataklıklaştırılması yapılmış veya şehir, kendisinin müstakil müdafaası için uygun olan yüksek bir yerde yer almış. Fergana şehirlerinin özelliklerinden biri de bu tür topografyasıdır. Şehrin iyi korunabilmesi için şehirleri çoğu zaman tepelere kurmuşlardır. Birbirinden derin derelerle ayrılan tepelerin tüm alanını kapsayan şehirler birkaç bağımsız kısımlara ayrılmıştır. Bu durumda şehir birkaç şehristandan oluşmaktadır. Bu tür şehirlere Özkent örnek olarak gösterilmektedir. Burası yaklaşık üç şehristandan meydana gelmektedir. Bunlar Karaderya'nın yalçın kıyısında yer almaktadır. Bu konum şehrin ileride gelişmesi için yapılarla doldurulmasına, bayındırlığına, şehre yeterli miktarda suyun çekilmesine engel teşkil etmiştir. Timur öncesi dönemde bazı şehirlere su getirmek için kurşundan yapılmış su boruları kullanılmıştır. Bundan dolayı gelişmekte olan şehrin yeni kısımları, ana ticaret yollarının kavşaklarına yakın bölgelere veya ticaret şehirlerinin büyük semtlerinin yerleşmesi için uygun arazilere taşınmıştır. Şehir, siyasi önemini yitirerek ticaret ve zanaat merkezli geliştiği zaman, eski merkezi halk tarafından terk edilir ve gittikçe merkez harabeye dönmektedir. Şehir hayatı ise şehrin etrafında şekillenmeye başlamaktadır.²⁴¹

Şehir merkezi genel olarak bir yokuşta veya bir tepede yer almaktadır. Burada, şehrin merkezinde hükümdarın sarayında bulunduğu iç kale bulunmaktadır. Kalenin yakınında, kuvvetli duvarlarla çevrilmiş hazine, silahhane vs. gibi önemli devlet kurumlarının ve aynı zamanda kale içinde yaşayan hükümdar ailesine hizmet veren bölümlerin yapılarına yer verilmiştir. Kalenin (Kuhendizin) yanında, çoğu zaman onun etrafında şehristan kurulmuştur. Şehristanın içinde devlet kurumları, asilzadelerin ve devlet erkanının çiftlikleri, Cuma camisi ve bu devir şehir hayatının önemli parçasını oluşturan çarşılar bulunmaktadır. Çarşıların çoğu aynı zamanda üretim yerleridir; bu durum X. ve XII. yüzyıllar da Orta Asya çarşılarının kendine özgü karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Şehristan duvarlarının dışında bulunan ticaret ve sanayi kollarında “Rabatlarda” genel olarak demircilik, dericilik, yüksek fırınlar ve atış menfezleri vs. gibi çeşitli faaliyet alanları ve kendine has

²⁴¹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.384.

üretim özellikleriyle şehristan içinde istenmeyen bazı meslek kolları bu bölgeye yerleşmişlerdir.²⁴²

Orta Asya şehirlerinin ortaya çıkışları çok farklı ve özgün bir şekilde gerçekleşmiştir. Bazı şehirler, kökleri çok eski zamanlara kadar dayanan yerleşim merkezleri üzerinde yükseldiyse de (bu şehirler genel olarak Maverâünnehir bölgesine aittir) diğerleri ise eski Soğd kolonileri esasları üzerinde veya V. ve VII. yüzyıllarda vücuda gelen askeri ve ticaret merkezlerine inşa edilmiştir. Bu tür şehirler daha çok Yedisu bölgesi şehirlerine özgüdür. Yerleşim merkezlerinin bir kısmı göçebeler kısmında: Merkezi Tanrı Dağlarındaki Atbaşı, Koçingarbaşı şehirleri gibi Şırdakbek ve Koşoy Kurgan şehir harabeleri, Suyap şehri, Koyluk ve Kuzey Yedisu'nun diğer şehirleri gibi askeri ve ticari merkezler üzerinde veya Kagan karargahları üzerinde meydana gelmiştir. Bu ikinci tip şehirler genel olarak XI. ve XII. yüzyıllara yani Karahanlılar dönemine aittir.²⁴³

3.1. Hokand

Bugün Özbekistan Cumhuriyetinin sınırları içinde kalan ve kervan yollarının kesiştiği Fergana Vadisinin güneybatısında yer alan bir şehirdir. İslâm coğrafyacıları ilk zamanlarda Huvakand ve Huvakend şeklinde ifade etmişler daha sonra Hokand (Hukand) şeklinde ifade edilmiştir; halk arasında aslının huk-kand (yaban domuzu şehri) şeklinde olduğu söylenmiştir. A. Vambery ise Hokand'ın Farsça da “iyi, güzel şehir” anlamında kullanıldığını ve zamanla halk dilinde Hokand'a dönüştüğünü belirtmiştir. Kelime Özbek Türkçesi'nde ise Kökan şeklinde kullanılmaktadır.²⁴⁴

Şehrin ne zaman kurulduğu hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber buranın X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde geçmesiyle tarihinin daha da eski olduğunu göstermiştir. Şehrin bulunduğu Fergana bölgesinin M.Ö. II. yüzyıl sonlarından beri Çinliler tarafından bilindiği ve burada yetmiş kadar yerleşim yerinin olduğuyla ilgili malumatlar verilmiştir. Hokand'ın da bunlar arasında yer aldığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte Çinlilerin saldırılarına hedef olan bölgenin VII. yüzyılda Göktürkler'in hâkimiyeti altına girmesinden sonra da Hokand'ın durumu hakkında net bir bilgiye rastlanılmamıştır. Kuteybe b. Müslim

²⁴² Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.384.

²⁴³ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.381-382.

²⁴⁴ Catherine Poujol, “Hokand”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.214.

kumandasındaki İslâm ordularının Fergana'yı fethetmek üzere düzenledikleri ilk seferlerinde Hokand şehrinin olup olmadığı belli değildir. Kuteybe b. Müslim ilk seferinde Hokand civarında Türklerle karşılaşmış ve kesin bir sonuç alamadan Kasan'a dönmüştür. H. 96 (715) yılında Haccac'ın emrine verdiği takviye askerleriyle ordusunu güçlendirerek Fergana bölgesindeki bazı yerleri ele geçirmişse de aynı yıl kendi askerleri tarafından öldürülmesinden sonra çıkan karışıklıklardan dolayı İslâm orduları bölgeyi terk etmiştir. Aralarında muhtemelen Hokand'ın da bulunduğu Fergana bölgesindeki şehirler Müslümanlar tarafından ancak III. (IX.) yüzyılda kesin biçimde fethedilmiştir. Yakut el-Hamevî ise (ö. 626/1229) Hokand'ı müstakil bir başlık altında almasına rağmen herhangi bir açıklayıcı bilgi vermez, yalnız burada yetişen bazı alim ve ediplerden söz etmiştir.²⁴⁵

Hokand, muhtemelen Babür'ün Fergana hakimiyeti dönemine (1494-1504) kadar küçük bir yerleşim yeri olarak kalmıştır. Bu yıllardan itibaren gelişmeye başlayan şehir, XVIII. yüzyılın ortalarından sonra Özbek Ming hanedanının başşehri olmuş ve önemi daha da artarak Batı Türkistan'ı Doğu Türkistan'a bağlayan önemli bir ekonomik merkez haline gelmiştir. Vambéry 1863'te gördüğü Hokand'ı pek büyük bir şehir olarak göstermemiştir. Ancak güney kesiminde hanın oturduğu sarayın bulunduğunu ve etrafının surlarla çevrili olduğunu, kuzey kesimin açık, etrafının ağaçlarla ve bahçelerle kaplı olup sadece dört caminin taştan yapılmış bulunduğunu ifade etmiştir. Küçük Pazar yerlerinde Rus tüccarlarının getirdikleri malların yanında ipek, pamuk ve deri ürünlerinin satıldığı canlı bir ticaret yeri haline gelmiştir. Hokand şehri on iki kapılı bir surla çevrili olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁶

Hanlığın kurucusu Şahruh Özbekler'in Ming kabilesine mensuptur. Bu kabile Şeybani Hanı Abdullah Han zamanında (1583-1598) Tobol ve İrtiş yöresindeki eski yurtlarını bırakarak Fergana'ya göç etmiştir. Şeybaniler'in 1599'da ortadan kalkmasından sonra Doğu Türkistan'da ve daha sonra Sırderya'nın kuzeyinde Çadak'ta ikamet eden Hoca ailesi Fergana bölgesinin idaresini ele geçirip ülke topraklarını aralarında paylaşmışlardır. Şahruh, Hoca ailesinin hâkimiyetine son vererek merkezi Hokand olmak üzere Fergana Hanlığı veya Hokand Hanlığı adıyla bilinen Özbek Devleti'ni kurmuştur (1121/1710). 1721 yılında Şahruh'un ölümü

²⁴⁵ Catherine Poujol, *a.g.m.*, s.214.

²⁴⁶ Catherine Poujol, *a.g.m.*, s.214.

üzerine halefi Abdürrahim'in yerine geçen kardeşi Abdülkerim'in siyaseti sayesinde Çin'den gelen tehlike yok edilmiştir. Abdülkerim'in halefi Erdene de (İrdana) Kalmuklar'ın zayıflamasından faydalanarak 1758'de Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmiştir. Uzun bir müddet sonra Çin saldırılarının arttırması üzerine Erdene Afganistan'daki Dürraniler'den Ahmed Şah'ın yardımını istemiştir.²⁴⁷ Her ne kadar Ahmet Şah 1763 senesinde bir ordusuyla Türkistan'a gelmiş ve Hokand ile Taşkent arasındaki bölgeyi işgal etmiş ise de bu ittifakın başka bir neticesi olmamıştır.²⁴⁸

1763'ten sonra Hokandlılar Kırgızları hakimiyeti altına almıştır. Erdene'den sonra hanlığın başına geçen ve 1798'e kadar hüküm süren Narbuta'nın zamanı iç mücadelelerle geçmiştir. Oğlu ve halefi Alim Han zamanında Hokand Hanlığı oldukça genişlemiştir. 1808'de Orta Asya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent ile birlikte Çimkent ve Sayram da ele geçirilmiştir. Mangıtlar'ın idaresindeki Buhara Hanlığı'na karşı mücadele sürdürülerek Oratepe ve Cizak hakimiyeti altına alınmıştır. Alim Han'ın yerine geçen kardeşi Muhammed Ömer Han da hanlığın sınırlarını genişletmeye devam etmiş ve 1814'te Türkistan (Yesi) şehrini almıştır. Ömer Han 1812'de bir elçi göndererek Rusya ile diplomatik ilişki başlatmış ve 1813 yılında da Rus elçisi Hokand'a gelmiştir. Böylece hanlığın kuzey sınırları batıda Sırderya'nın aşağı tarafına, doğuda İli'ye kadar uzanmıştır. "Emirü'l-müslimin" diye tanınan Ömer Han edebiyata da ilgi duymuş, Emir mahlasıyla şiirler yazmıştır. Şehrihan kasabası onun zamanında kurulmuştur. Hokand Cami-i Kebiri'nin banisi de Ömer Han'dır.²⁴⁹

1822'de Hokand tahtına Ömer Han'ın on iki yaşındaki oğlu Muhammed Ali Han (Madali) geçmiş ve Çin'e karşı aktif siyaset takip ederek Kaşgar Hocaları'nı desteklemiştir. Hoca Cihangir'in isteği üzerine 1826'da Doğu Türkistan'a kuvvet göndermiş ve Gülbağ Kalesi'ni Hokand'a bağlamıştır. Aynı yıl Kaşgar'daki isyanının ardından Hoten, Yenihisar ve Yarkent halkı tarafından hükümdar ilan edilen Cihangir iki yıl sonra yakalanarak Çin'de idam edilmiştir. Bu sırada Muhammed Ali Han; Minyol, Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu gibi yerlerde hakimiyetini kurmuş; ancak Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı'nı tehdit etmesi

²⁴⁷ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.215.

²⁴⁸ W. Barthold, "Hokand", *İslam Ansiklopedisi*, C.5, I. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s.554.

²⁴⁹ Enver Konukçu, *a.g.m.*, s.215.

üzerine geri dönmek zorunda kalmış ve kurtarılan bölgeler 1831’de Çinlilerin eline geçmiştir. Muhammed Ali Han bölgeden dönerken 70.000’e yakın Müslümanı da beraberinde getirmiştir. Hokand ve Taşkent onun zamanında çok gelişmiş ve birçok yerde medreseler yaptırmıştır. Bu tarihte Taşkent’te Beylerbeyi Medresesini inşa ettirmiştir. 1831’de Çin’le bir antlaşma yapılmıştır. 1840 yılında Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında meydana gelen savaşta Hokandlılar yenilgiye uğrayarak bazı şehirleri Buhara Hanlığı’na terk etmek zorunda kalmışlar. Hokand hanının halka baskılar kurması ve zulüm etmeye başlayınca Buhara emiri tekrar Hokand üzerine sefer düzenlemiştir. Buhara Hükümdarı Nasrullah 1842’de Hokand ordusunu mağlup ederek başşehir ele geçirmiş ve tahttan indirdiği Muhammed Ali Han’ı üvey annesi Nadire ve kardeşi Mahmud ile birlikte idam ettirmiştir. Muhammed Ali Han devrinde Hokand’da büyük bir medrese yapılmış, Taşkent civarında sulama sistemi geliştirilerek büyük kanallar açılmıştır ve Hokand en güçlü ve en geniş sınırlarına bu dönemde ulaşmıştır.²⁵⁰

Muhammed Ali Han’ın idam edilmesinden sonra Nasrullah’ın elinde tuttuğu kuklası gibi kullandığı İbrahim Hayal’ı Hokand hakimi ilan etmiştir. Ancak Buhara hakimi bu şekilde davranarak Hokand’ı elinde tutmayı başaramamıştır. Çünkü bölgede güçlü olan Kırgızlar ve Kıpçaklar hanlığa daha uygun bir idareci bulmayı düşünmüşlerdir.²⁵¹ Elli yaşında Şir Ali, Han ilan edilerek (1842-1845) Fergana ve Hokand’ı yabancı askerlerden temizlemeye çalışmıştır. Fakat 1845’te Alim Han’ın oğlu Murad Han Hokand’ı ele geçirdikten sonra Şir Ali’yi idam ettirmiştir. Kendisi de tahtta ancak yedi gün kalabilmiştir. Murad Han, Müslümankul tarafından ortadan kaldırılmış ve yerine Hudayar Han getirilmiştir.²⁵²

Hokand tahtının en renkli siması, iki defa tahta çıkan Şir Ali’nin oğlu Hudayar’ın ilk hanlığı 1845-1858 yılları arasındadır. 1850’de artan iç çekişmelerden fırsatı yakalayan Ruslar sınır boylarında bu dönemde görülmeye başlamıştır. 1858’de Hokand tahtına Hudayar’ın büyük kardeşi Malla Han 1858-1862 geçmiştir. Malla Han, tecrübeli kumandanlarıyla birlikte Ruslar’ın yayılmasına karşı mücadele ederken Hudayar, Buhara emirinin yardımıyla Hokand tahtını ele geçirmeye çalışmıştır. 1862’de Malla Han öldürülünce Alim Kul tarafından desteklenen Said

²⁵⁰ Enver Konukçu, *a.g.m*, s.215.

²⁵¹ Üçler Bulduk, “Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi,” *Berikan Yayınevi*, Ankara, 2006, s.23.

²⁵² Enver Konukçu, *a.g.m*, s.215.

Nemengan han ilan edilmiştir. Ruslar Türkistan genel valisi Kaufman öncülüğünde harekete geçerek 1864'te hanlığın Evliyaata, Çimkent ve ertesi yıl Taşkent şehirlerini işgal etmişlerdir. Daha sonra 1866'da Hucend ve Cizak'ı almışlardır. Hudayar'ın ikinci hanlık zamanı (1865-1875) Hokand için kötü olmuş ve Hudayar 1868'de yapılan bir anlaşma ile Rus hakimiyetine boyun eğmiştir. Böylece ülkenin kapıları Ruslara açılmıştır. Halk 1875'te Hudayar'a karşı bir isyan başlatmış; Hudayar Ruslara iltica ederek yerine oğlu Nasirüddin getirilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Ruslar Hokand Hanlığı'nın topraklarını işgal etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine halk Polat Bey'i han ilan etmiştir; Polat Bey, 1875 Ekiminde Hokand'ı geri almayı başarmıştır. 8 Ocak 1876 tarihinde Andican Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Aynı yıl içinde Polat Bey Margilan'da öldürülmüş ve Hokand, Fergana eyaleti adıyla Rusya'ya tabi edilerek Türkistan genel valiliğine bağlanmıştır (Şubat 1876). Hokand Türkleri Nakşibendi ve Kadiri şeyhlerinin liderliğinde 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Ruslar'a karşı ayaklanmışlarsa da sonuç alamamışlardır, Hokand'ın ikinci bir Kafkasya olmasından korkan Ruslar isyanları kanlı bir şekilde bastırmışlardır.²⁵³

Ruslar 1885'te buraya ticaret merkezleri, bankalar, kulüpler, fabrikalar, Rus-Özbek okulları, askeri hastahaneler ve bir kışla ile bir Ortodoks kilisesinden oluşan 250 bina yapmışlardır. Şehrin eski kısmı 1913'te 248 cami, yetmiş okul ve medrese, sayısız mezar ve zengin bir Buharalı yahudi ailesine ait birkaç özel sinagog ile büyük bir pazara sahiptir ve mesken sayısı 16.250'ye çıkarılmıştır.²⁵⁴

3.2. Merginan

Sırderya nehrinin güneyindeki küçük ırmaklardan Mergilan, Say'ın kıyısında IX. yüzyılın sonlarına doğru kurulduğu tahmin edilmektedir. X. yüzyılda Fergana bölgesinin Aşağı Nesya tarafındaki en önemli şehirlerden birisidir. Seyyahlardan Muhammed b. Ahmed el-Makdisi Merginan için: “camisi çarşısından uzak ve küçük bir şehir olarak” ifade etmiştir. XI. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlayan Merginan şehri Samani sikkelerinin basıldığı ilk yer olarak bilinmektedir. Bununla beraber Doğu Karahanlı hükümdarlarından Tuğrul Karahan Mahmud ile oğlu Tuğrul Tegin Ömer de sikkelerini Merginan'da bastırmıştır. XII. yüzyılda yaşayan

²⁵³ Enver Konukçu, *a.g.m*, s.215.

²⁵⁴ Catherine Poujol, *a.g.m*, s.214.

Abdülkerim b. Muhammed es-Semani ve XIII. yüzyılda yaşayan Yakut el-Hamevi de kendi dönemlerinde Merginan'ın Fergana havzasının en ünlü şehirlerinden biri olduğunu söylemişlerdir.²⁵⁵

Babürlü hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı Babür ise (1526-1530) Merginan'ı Andican'ın güneybatısında ürünü bereketli, nar ve eriği fevkalade güzel, avı ve kuşu bol bir şehir olarak tanıtmıştır.²⁵⁶ Babür'ün 1502-1503 yılları arasında Oş ve Özkent şehirlerinin hakimi olduktan sonra Merginan halkı valilerini kovdurtarak Babür'e tabi olmayı kabul etmişlerdir.²⁵⁷ Daha sonraki kaynaklarda Merginan'ın Mergilan şeklinde yazıldığı görülmüştür ve bu değişikliğin bölgede oturan Tacikler'in üzerine Özbekler'in buraya gelmesiyle ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Merginan şehri farklı zamanlarda farklı devletlerin idaresine girmiştir. Bunlar Moğolların, Timurluların, Şibaniler'in, Hocalar'ın ve 1711 yılından itibaren Hokand Hanlığı'nın hakimiyetinde kalmıştır; Hokand Hanlığı döneminde ipek ve pamuk üretimiyle meşhur olmuştur.²⁵⁸

Buhara'yı idare eden Mangıt hanedanından Muzaffereddin Han (1860-1885) tahta çıktığında Ruslar'ın baskısıyla Merginan'ı Hokand Hanlığı'ndan almış; ancak şehir daha sonra 1875'te Ruslar tarafından işgal edilmeye başlanmış ve Merginan halkı işgale sessiz kalmıştır. Ruslar'ın kontrolü altında olan Hokand Hanı Nasreddin'e karşı Merginan halkı Polat Bey'i Han seçmiş ve ayaklanma çıkarmıştır. Ruslar ayaklanmayı kanlı bir şekilde bastırarak Rus kumandanı Skobelev (8 Şubat 1876) Polat Bey'i esir alarak Merginan'da idam ettirmiştir. 1877'de Merginan'ın yaklaşık 12 km. güneyine Yeni Mergilan şehri kurulmuş ve 1907'den 1924'e kadar Skobelev ismiyle şehir bilinmiştir. Merginan şehri 1885 ve 1898 isyanlarında önemli bir konumu olmasıyla bütün Türkistan'ı Rus baskısından kurtarmak için başlatılan Basmacı Hareketi sırasında da öne çıkmıştır. 1918 yılında Ruslar ve Ermeniler'den oluşan Sovyet ordusu tarafından 7000 kişi öldürülmüş ve daha sonra Türkistan, Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. 1924'te Merginan şehri Mergilan ve Yeni Mergilan da Fergana adıyla Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmış her iki şehirde 1991 yılına kadar Rusların yönetimi altında

²⁵⁵ Ahmet Taşağıl, "Merginan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.29, Diyanet Yayını, Ankara, 2004, s.181.

²⁵⁶ Gazi Zahirreddin Babur, *a.g.e.*, s.135.

²⁵⁷ Gazi Zahirreddin Babur, *a.g.e.*, s.252.

²⁵⁸ Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.181.

devam etmiş ve daha sonra Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanarak Özbekistan'ın başlıca şehirlerinden birisi haline gelmiştir.²⁵⁹

Ortaçağ'da el dokuması kumaşları ile şöhret kazanmış olan Merginan şehri günümüzde de ipek sanayinden dolayı önemi devam etmektedir. Ortaçağ da Merginani unvanıyla anılan pek çok âlim ve özellikle Hanefi fakihî yetişmiştir. Bunlar arasında Burhâneddin el-Merginani, Ali b. Abdülaziz el-Merginani, Burhaneddin el-Buhari, Nizameddin el-Merginani, Zeynüddin el-Merginani ve Hasan b. Ali el-Merginani'nin isimleri zikredilmiştir.²⁶⁰

3.3. Andican (Endican)

Andican şehri 40° 43° kuzey enlemi ve 72° 25° doğu boylamı üzerindedir. Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda verimli topraklar üzerinde kurulmuş olup Taşkent, Oş, Celalabad, Nemengan ve Hokand şehirlerine giden demiryolu ile karayollarının ulaşım noktalarında önemli bir konuma sahiptir. Sırderya nehrine 10 km. bir uzaklıktadır. Özbekistan Cumhuriyeti'nin bir bölümünü oluşturan ve Fergana Vadisi'nin doğu kısmını içine alan 4300 km² genişliğindeki bir şehirdir. Andican şehri Özbekistan Cumhuriyeti'nin toplam yüzölçümünün %1'ni oluşturmaktadır. Şehrin 300.000'e yakın, eyalette ise 1,5 milyona yaklaşan nüfusu (1990 tahmini) vardır. Bölgedeki nüfusun etnik durumuna bakıldığında %77'si Özbek, gerisi Rus, Tatar, Tacik, Uygur ve Korelilerden oluşmaktadır.²⁶¹

Andican çevresinde yazları sıcak ve kurak, kışları soğuk geçen karasal iklim hakimdir. Yaz aylarında sıcaklık ortalama 27 dereceye çıkarken kışın -3 dereceye kadar düşmektedir. Yılda ortalama 200 mm. yağış almaktadır. Bölgenin en önemli akarsuyu, Sırderya'nın bir kolu olan ve tarım alanlarının sulanmasında kullanılan Karaderya'dır. Ekonomisi tarıma dayalı olup bölgede pamuk ve üzüm başta olmak üzere çeşitli meyveler yetiştirilmektedir. Sulama yapılabilen tarım alanlarında verim arttırılmıştır. Şehrin yakınlarında petrol ve doğal gaz yatakları bulunmaktadır. Şehrin 14 km. güney tarafında petrol çıkarılarak boru hattıyla Fergana'daki rafineriye aktarılmaktadır. Handiabad'daki doğal gaz boru hattı Andican yoluyla Leninski şehrine götürülmektedir. Endüstri alanında da bölgenin önemli şehirlerinden olup

²⁵⁹ Ahmet Taşağıl, *a.g.m*, s.181.

²⁶⁰ Ahmet Taşağıl, *a.g.m*, s.181.

²⁶¹ Enver Konukçu, "Endican", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.11, Diyanet Yayını, İstanbul, 1995, s.190-191.

Andican'da özellikle ziraî sulama aletleri imal eden makine fabrikaları ile elektronik eşya, pamuk, bitkisel yağ, ayakkabı, konfeksiyon, örme ve konserve imalathaneleri bulunmaktadır. Ekonomi ve ticaretin yanı sıra bölgenin eğitim ve kültür merkezi durumunda olan Andican'da pedagoji, dil, sağlık ve ziraat enstitüleriyle tiyatro, bale okulu, çeşitli kütüphaneler, bölge müzesi ve bir tıp merkezi bulunmaktadır.²⁶²

Tarihi IX. yüzyıla kadar uzanan bölgenin ismini İbn Havkal Endigan, Yakut el-Hamevi Endügan, Ebü'l-Fida Andugan şeklinde ifade etmişler ve burada kıymetli madenler bulunduğunu ve halkının göçebe hayat sürdüğünü söylemişlerdir. Ebü'l-Fida'nın naklettiğine göre İbn Havkal bu topraklarda demir, petrol, kalay ve firuze madenlerinin olduğunu, halkın kömür gibi yanan siyah bir taştan çıkan külü elbiselerini ağartmakta kullandığını ifade etmiştir.²⁶³

X. yüzyılın sonlarına doğru Andican'ı Karahanlı Devleti hakimiyeti altına alarak şehri Özkent'e bağlamıştır. 1090 yılında Melikşah tarafından Selçuklu hakimiyeti altına alınan şehir XII. yüzyılda Fergana'nın merkezi olmuştur. 1141'de Maverünnehir'in diğer bölgeleriyle birlikte Karahitaylar'ın eline geçmiştir. 1210 yılında Harzemşahlar İlamış bölgesinde Karahitaylar'ı yenilgiye uğratarak Andican ve çevresine hakim olmuşlarsa da kısa süre sonra Andican Moğollar'ın işgaline uğrayarak kötü bir dönem yaşamıştır. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Kubilay Han tarafından buraya vali olarak gönderilen Kaydu Han (ö. 1301) ve Tuva Han (ö. 1306) şehri yeniden imar etmişlerdir. Andican'ın coğrafi konumu bölgeler arası ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Tuva Han, dışarıdan getirdiği Türk kabilelerini Andican'ın çevresine yerleştirerek buranın bir Türk şehri olmasına vesile olmuştur.²⁶⁴

Andican, XIV. ve XV. yüzyılda Fergana bölgesinin merkezi haline gelmiştir. Kaşgar'a giden ticaret yolu üzerinde bulunmasıyla beraber büyük bir önem kazanmıştır. Kaşgar Hanı Abd al-Raşid'in veziri Muhammed Haydar Duğlat hükümdarına yazdığı ve *Tarih-i Raşidi* adını verdiği eserinde Burutlardan (Kırgız)

²⁶² Enver Konukçu, *a.g.m.* s.191.

²⁶³ Enver Konukçu, *a.g.m.* s.191.

²⁶⁴ Enver Konukçu, *a.g.m.* s.191.

bahsetmiş ve bunların XV. yüzyıl sonlarına doğru Andican civarında yaşadıklarından bahsetmiştir.²⁶⁵

XIV. yüzyılda Timur ile Çağatay Hanı Kamerüddin arasında Andican şehri için mücadele başlamış ve 1375-1376 yılında meydana gelen savaşta şehir tahrip olmuş ve savaştan sonra da şehir Timur'un eline geçmiş ve idaresini Ömer Şeyh'e vermiştir. XV. yüzyılın ortalarında Timurlu Sultanı Ebu Said b. Muhammed'in oğlu ve Babürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Babür'ün babası olan Ömer Şeyh Mirza tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde Ahsikes'in önem kazanarak Fergana'nın merkezi haline gelmiş ve Andican bir taşra şehri olmuştur. Çin kaynaklarında XV. yüzyılın başlarında doğuya haraç gönderen yerler arasında Herat ile birlikte Andican'ın da bulunduğunu zikredilmiştir.²⁶⁶

Babürname'de Babür, XVI. yüzyılın başlarındaki Andican için; "Semerkant ve Keş'ten sonra üçüncü büyük şehir olduğunu ve etrafını çeviren surların üç kapısı bulunduğunu ifade etmiştir". Babür, Andican'ın mükemmel bir sulama sistemine sahip olduğunu, taş döşemeli yollarının bulunduğunu ve bol miktarda av kuşlarına sahip olduğunu söylemiştir. Halkının Türk olduğunu şehir ve pazarda Türkçe konuşulduğuna, konuşma dili ile yazı dilinin aynı olduğuna, Ali Şir Nevai'nin eserlerinin mahalli dille yazıldığına, ahalisi arasında güzellerin çokluğuna, musikide meşhur olan Yusuf Hoca'nın burada doğduğuna, şehrin havasının sağlığa iyi gelmediğine ve sonbaharda sıtmanın çok görüldüğüne dikkat çekmiştir.²⁶⁷

Babür'ün Özbek Hükümdarı Şibani Han'a yenilerek Taşkent'e çekilmesinden sonra şehir 1503 yılında Özbekler'in eline geçmiştir. XVII. yüzyılda Kırgız hanlarının hâkimiyetine giren Andican, bu yüzyılın sonlarına doğru Hokand Hanlığı'na bağlanmış ve Fergana yöresinin başlıca merkez şehirlerinden birisi olmuştur. Bu dönemde kullanılan sulama sistemiyle tarım ve buna dayalı olarak üretim artmış ve özellikle elma bahçeleri şöhret kazanmıştır. Ömer Han Narbuta (ö. 1822), Karaderya nehri üzerinden şehre sulama kanalları açtırarak tarımın gelişmesini sağlamıştır. Andican şehri özellikle Çin ve diğer ülkelerle ticareti

²⁶⁵ Mirza Bala, "Endican", *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s.268-269.

²⁶⁶ Enver Konukçu, *a.g.m.* s.191.

²⁶⁷ Gazi Zahireddin Muhammed Babür, *a.g.e.* s.133-134.

geliştirmiş ve çay ile güherçile gibi ticari mallar Andicanlı tüccarlar aracılığıyla batıya nakli sağlanmıştır.²⁶⁸

1876 yılında Rusya Andican'ı ele geçirdiğinde nüfusu yaklaşık 30.000 civarında olduğu belirtilmektedir. Çarlık Rusyası XIX. yüzyılın ikinci yarısında İç Asya'yı sömürgeleştirmek ve buradaki Müslüman-Türk hanlıklarını idaresi altına almak için yayılma ve genişleme politikası başlatarak Andican'ı Fergana vilayetine bağlı bir kaza merkezi haline getirmiştir. Çarlık yönetimi Andican ve çevresine Rusları yerleştirerek sömürge politikasına devam etmiş ve Andican halkı Ruslara karşı 1898 yılında büyük bir ayaklanma çıkarmıştır. Dükçü İşan İsyanı²⁶⁹ denilen bu ayaklanma, Çar II. Nikola'nın emriyle kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu ayaklanmadan sonra bütün köyler tahrip edilmiş ve halk ağır bir vergi ödemeye mecbur bırakılmıştır. Daha sonra Ruslar Andican'ı yeni teşkil ettikleri Türkistan genel valiliğine bağlamışlardır.²⁷⁰

1902 yılında bölgede büyük bir deprem yaşanmış ve şehirde maddi hasar ile birlikte can kaybına neden olmuştur. 1916'da Ruslar'a karşı artan düşmanlıklar Andican'a da görülmeye başlanmış ve bu yılın sonlarına doğru Başbakan Kerensky buraya gelerek halk ile görüşmeler yapmıştır. Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesinden sonra bölgede Bolşevik-milliyetçi mücadelesi hızlanmış ve 1920

²⁶⁸ Enver Konukçu, *a.g.m.* s.191.

²⁶⁹ Dükçü İşan olarak bilinen kişinin asıl adı Muhammed Ali Sabiroğlu'dur. 1856 yılında Merginan'ın bir köyünde doğmuştur. Babası "dük" yani ip eğirme aleti yapan usta olduğundan "Dükçü" diye tanınmıştır. İşan kelimesi de Molla anlamına geldiği için halk böyle bir ifadeyi kullanmıştır. İsyanı bakıldığında bölgeyi kontrolü altına alan Rusya yönetimini Rus veya Rus yanlısı olan Türk yöneticilere bırakmıştır. Bu yöneticiler halka baskılar kurmuştur. Ruslar buraya kendi halkını getirmek için Andicanlıların ellerinde ki toprakları alıp halkına devretmişlerdir. Rusya, Türkistan'ı ve Müslüman halkı sömürge politikası altında ezmeye ve bağımsızlıklarını ellerinden almayı hedeflemişlerdir. Rusya 1886 yılından itibaren Türkistan topraklarına el koymalarıyla birlikte buradaki pamuğa el koymuşlardır. 1897 yılında Amerika pamuğu değer kazanırken Ruslar Türkistan pamuğunun ticaretini yapan Müslümanlara baskılar uygulayarak iflasa götürmüştür. Bu tutum halkın fakirleşmesine neden olmuştur. Buradaki topraklarına Ruslar yerleştirilerek asimile politikası başlamıştır. İsyân sonucunda Andican halkı ahlaken bozulmuş, içki tüketimi artmış ve Rusların getirdiği yeni kanunlar özellikle halkın Hacca gitmemeleri ve zekatın verilmemesi durumu isyanı daha da büyümüştür. Bu durum din adamlarını ortaya çıkarmıştır. Özellikle halk Dükçü İşan'ı lider olarak seçmiştir. (Yunus Emre Tansu, Ali Özdemir, "Dükçü İşan İsyanı (1898)" *Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.13, Kilis, 2017, s.235-237)

Dükçü İşan zulme uğramış ve toprağı elinden alınmış fakir halk için bir inanç sembolü haline gelmiş ve halk ona bir kurtarıcı nazarıyla bakmıştır. Halkın sıkıntılarını ve sorunlarını iyice kavrayarak halka öncü olmayı kabul etmiştir. İsyanın başarılı olmasını ve halkın bağımsızlığını kazanmasını kendisi için büyük bir görev olarak görmüştür. (Seda Yılmaz Vurgun, "1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C.54, Erzurum, 2015, s.615).

²⁷⁰ Enver Konukçu, *a.g.m.* s.191-192.

yılında had safhaya ulaşmıştır. Çatışmalarda yerli halk liderleri öldürülmüş ve bazıları da idam edilmiştir. 1923 yılına kadar bastırılmayan Basmacı Hareketi Andican çevresinde etkisini devam ettirmişse de Bolşevikler duruma hakim olmuşlardır. Lenin 1924 yılında etnik kültürlere dayalı Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti teşkil edince Andican Fergana vilayetinde bir kaza merkezi haline gelmiştir. Daha sonra 6 Mart 1941’de Andican eyaleti oluşturularak merkez haline getirilmiştir.²⁷¹

3.4. Ahsiket (Ahsikes)

Fergana Vadisi’nde bugünkü Namangan’ın 17 km. güneybatısında, Kasansay suyunun Sırderya ile birleştiği noktada yer alan Ahsikes’e ait en eski kayıtlara Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. III. ve VII. yüzyıllar arasında şehir yerli bir sülalenin idaresinde Fergana’nın başşehri olduğu bilinmektedir. Ahsikes’te yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen en eski malzeme Göktürk seramiği olmuştur. Dolayısıyla 627-649 yılları arasında Göktürklerin hakan soyundan Kan Bagatur’un Fergana’yı alıp kuzeydeki Kasan’ı başşehir yaparak Ahsikes’e hakim olduğu tahmin edilmektedir.²⁷²

726 yılında Fergana’ya giden Çinli bir seyyah, Türkistan’da İslam dininin yayılmaya başladığını ve o dönemde Ahsikes’inde bir İslam şehri olduğundan bahsetmiştir. Fergana bölgesinde İslamiyet yayılsa da bazı bölgelerde İslam öncesi kültür etkinliğini sürdürmüştür. X. yüzyılın başlarında Kaşgar’da Abdülkerim Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul ettikten sonra amcasıyla savaşmak zorunda kalması üzerine “Fergana gazilerinden” yardım isteğinde bulunmuştur. X. yüzyılda Fergana’da yer alan iki İslam merkezinden biri Ahsikes, diğeri yine bir Türk ailesinin idaresinde olan daha doğudaki Özkent şehri olarak bilinmektedir. Karahanlılar Fergana’dan batıya yönelerek kısa sürede İslamiyet’i kabul eden Türkistan şehirlerini ele geçirmiş, Özkent’i de başkent olarak ilan etmişlerdir. Bu şehir Karahanlıların merkezi olmasıyla birlikte bir kültür merkezi haline gelmiştir.²⁷³

943 ve 985 yılları arasında Ahsikes’e giden İbn Havkal ve Makdisi, şehri muhtemelen Hakani Türk (Karahanlı) idaresinde ve Fergana’nın başşehri iken gördükleri tahmin edilmiştir. Karahanlılar zamanında Ahsikes, Şaş ırmağının

²⁷¹ Enver Konukçu, *a.g.m.* s.192.

²⁷² Emel Esin, “Ahsikes”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.2, Diyanet Yayını, İstanbul, 1989, s.180.

²⁷³ Emel Esin, *a.g.m.* s.180.

(Sırderya) kuzey kıyısında, dağlarla çöl arasındaki ağaçlık bir vaha içinde, iç ve dış şehirden oluşan çift surlu ve dört kapılı bir şehirden ibarettir. Devlet, iç şehir surları içinde bulunan ve Sırderya ırmağına bakan bir kaleden idare edilmektedir. Cami ve mescit civarında büyük imarethaneler bulunmaktadır ve evlerin inşasında tahtada kullanılmıştır. Suyu kanallar vasıtasıyla nehirden getirerek sokaklardaki arklar aracılığıyla yapılan havuzlarda biriktirmişlerdir. Yapılan kazılarda Hakani devrine ait büyük bir hamamın kalıntıları bulunmuştur. Ahsikes'te Hakani dönemine ait yapılan arkeolojik kazılarda bol miktarda malzeme çıkarılmış ve arkeolojik verilere bakıldığında şehrin o dönemde İpek yolu üzerinde önemli bir kervan güzergahında olduğunu göstermektedir. XI. ve XII. yüzyılda Ahsikes'te Hakani hükümdarlarının sikkeleri de bastırılmıştır. Yine bu devirde, Ahsikesi namıyla bilinen ve bu şehirli oldukları anlaşılan hadis, lügat ve tarih alimleri ile mutasavvıflar da yetişmiştir.²⁷⁴

Yapılan arkeolojik araştırmalarda IX. ve X. yüzyıllar arasında Ahsikes'in ekonomisinin iyi olmadığı görülmüştür. Burada zanaat mahallelerinin oluşması ticaret ile meşgul olduklarını göstermektedir. Şehrin sağlam duvarları ve kuvvetli kalelerinin varlığı bölgenin idare merkezi olduğunu ispatlamaktadır. IX. ve X. yüzyıllarda Fergan'nın başkenti olan Ahsikes, eski başkenti olan Kasan'ı gelişmişliğiyle geride bırakmıştır.²⁷⁵

İslam müelliflerinden İbn Havkal, Ortaçağ Ahsikes şehri için: “Şehir Şaş nehri üzerinde düz bir arazide kurulmuş, kendisiyle dağlar arasında 0,5 fersah uzaklık bulunan bir beldedir. Nehrin kuzeyinde yer alır, şehrin bir kalesi vardır. Şehrin ayrıca bir rabatı bulunmaktadır. Dar el-İmare ve hapishane kalede, camii kalenin dışında” olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁶ Bayram namazgahı Şaş nehrinin kıyısındadır. Çarşıların çoğunluğu şehirde olmakla birlikte bir kısmı da rabattadır. Rabatın etrafı surlarla çevrili olup şehrin birkaç giriş kapısı vardır. İstahri'ye göre beş kapı olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan biri Babu Büceyr, diğeri Bab el-Murakkaş'tır. Diğerleri ise Kasan, Cuma Mescidi ve Rahabe kapılarıdır. Hem şehirde hem rabatta akarsular, çok sayıda havuz vardır. Rabatının her kapısı iki fersah boyunca uzanan gür bostanlara ve devamlı akan nehirlerle açılır. Şaş Nehrini geçince bir konak boyunca şehrin hizasında çayırklar, bol otlaklar ve kumluklar uzanır.

²⁷⁴ Emel Esin, *a.g.m*, s.180-181.

²⁷⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.380.

²⁷⁶ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.250.

Hududu'l-Alem'de, Ahsikes emirlerin ve amillerin devamlı bulunduğu yer olarak gösterilir. Ona göre Fergana'nın bu baş şehri Sırderya'nın kıyısında, bir dağ eteğinde yer almıştır ve bu dağda çok sayıda altın ve gümüş madenleri mevcuttur. Semani'ye göre Ahsikes, Fergana'nın en güzel ve en temiz şehridir.²⁷⁷

Karahitay ve Moğol istilaları sırasındaki savaşlarda zarar gördüğü anlaşılan Ahsikes, 1218'de Moğol idaresine geçmiştir. Karahitay ve Moğol devrinde Türkistan'da eski dinlerin canlanması ile Ahsikes İslami ilim merkezi olma vasfını kaybetmiş gibi görünmüştür. Timurlulardan Ömer Şeyh Mirza, Fergana hükümdarı iken Ahsikes'i başşehir yapmış ve 1494'te orada ölmüştür. Ahsikes'te babasının yerine tahta geçen Hindistan Fatih Babür, hatıralarında şehri Moğol istilasından kalan şekliyle anlatarak harabeye döndüğünü ifade etmiştir. Babür zamanında bir dereceye kadar eski kalmış olan Ahsikes'in, komşu Nemengan'ın büyümesiyle önemini gittikçe kaybetmiştir.²⁷⁸

Babür'ün vermiş olduğu bilgilere göre ise, Ahsikes, Seyhun nehrinin kuzey taraflarında bulunan bir şehirdir. Seyhun nehrinin Ahsikes tarafı çöl iken Andican tarafı ise ormanlıktır. Fergana Vadisi'nde Andican'dan sonra ki en büyük şehirdir. Ömer Şeyh Mirza hükümdarlığı döneminde bu şehri başkent yapmıştır.²⁷⁹

3.5. Oş (Uş)

Fergana şehirlerinden büyük bir şehir olup Kuba'ya yakındır. Bu şehrin bir suru, dört kapısı ve bir kalesi vardır. Burası Türklerin hareketlerini gözetleyen karakolun bulunduğu bir dağ kenarındadır. Toprağı çok verimlidir.²⁸⁰ Türk sınırlarındaki şehirlerin en önemlileri Oş ve Özkent olup Oş büyüklük itibarıyla Fergana'nın üçüncü şehri sayılmaktadır. Şehristan, kale ve rabattan meydana gelmektedir. Saray ile hapisane kale içinde bulunmaktadır. Oş şehrin üç kapısı bulunmaktadır: 1) Dağ kapısı, 2) Nehir kapısı, 3) Muğdeke kapısı (yani Ateşhane kapısı). Cami çarşıların arasındadır. Şehrin civarında büyük bir ribat bulunmaktadır. Her taraftan gaziler bu şehre gelirlermiş. Bu ribat şehrin eteğinde kurulduğu dağın tepesindeki karakolun aynıdır. Babür sonradan burada kendisine bir ev

²⁷⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m.*, s.379.

²⁷⁸ Emel Esin, *a.g.m.* s.181.

²⁷⁹ Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.136.

²⁸⁰ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.129.

yaptırmıştır.²⁸¹ Oş, Andican'ın güneydoğu tarafındadır. Doğuya doğru Andican'dan dört yığaç mesafededir. Havası güzel ve akarsuları bol bir şehirdir. Baharı çok güzeldir. Oş'un iyiliğine dair birçok rivayet vardır. Kurganın güneydoğusunda doğasıyla ahenk içinde olan bir dağ bulunmaktadır. Bera-Kuh ismini taşıyan bu dağın tepesine Babür'ün dayısı Moğol Hanı Sultan Mahmud Han bir köşk yaptırmıştır. Bu köşkten biraz aşağıya ve dağın çıkıntılı, dik bir yerine H. 902 (1496-1497) senesinde Babür de ayvanlı bir köşk yaptırmıştır.²⁸²

Babür Oş şehrini şu şekilde anlatmaktadır. Andican suyu Oş mahallelerinin içerisinden geçerek Andican'a ulaşır. Bu suyun iki tarafı bağlıktır ve bütün bağlar suya dönüktür. Menekşesi pek latiftir, akarsuları vardır. Baharı çok güzel olur; birçok lale ve gül açmaktadır. Bera-Kuh dağının eteğinde, nehir ile bağların arasında Cevza adlı küçük bir cami bulunmaktadır. Caminin dağ tarafından büyük bir nehir akar. Bu caminin dış avlusu biraz meyilli, latif yoncalarla kaplı, her tarafı gölgeli ve safalı bir meydandır. Her gelen misafir ve yolcu burada dinlenir. Oş'ta ayak takımının tuhaf bir adeti vardır: Eğer bir kimse burada uyuyakalırsa o nehirden su alıp üzerine dökerlermiş.²⁸³

Timur Bey'in oğlu Ömer Şeyh Mirza'nın son zamanlarında bu dağda kızıl ve ak dalgalı bir taş meydana çıkmıştır. Bu taştan bıçak sapı, kemer tokası, bazı alet ve süs eşyaları yapılmıştır.²⁸⁴ Babür'ün Taşkend'e dayısının yanına gittikten sonra Tenbel'in Ahsi'ye gelmesi üzerine Oş ve Özkent tarafına gitme kararı almıştır. Oş'a vardıktan sonra buradaki halk Babür'ü sevgiyle karşılamış ve Tenbel'den kurtulduklarına sevinmişlerdir. Oş'un ele geçirilmesiyle Andican tarafına bakan dağlar ve ovalarda Babür'ün hakimiyetine girmişlerdir.²⁸⁵

Fergana Vadisi Orta Asya'nın en eski yerleşim merkezlerindendir ve doğal olarak Orta Asya'nın en köklü şehirlerinden bazıları da bu bölgede yer almıştır. Uzun yıllar yapılan kazıların sonucunda bölgede tarımla uğraşanların ilk yerleşme yerlerinin üç bin yıl önce meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu yerleşim yerlerinden biri de günümüzde üç bininci yıldönümünü kutlayan Oş şehridir. Oş şehrinin yazılı

²⁸¹ V. V, Barthold, *a.g.e*, s.170.

²⁸² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.134.

²⁸³ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.134.

²⁸⁴ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.134.

²⁸⁵ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.252.

tarihi bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Oş şehrinin idaresi önce Saka, Wusun, Hun hakimiyetleri ve sonraları Göktürk, Karahanlı kağanlıklarının sınırları içinde bulunan ve Ortaçağ dönemi, yalnızca şehrin değil, bütün Orta Asya ülkelerinin sonraki tarihi, kültürü ve dini üzerinde derin iz bırakan önemli dış siyaset olaylarına bağlanmıştır. Onlardan biri bölgenin Araplar tarafından fethedilmesidir.²⁸⁶

IX. ve X. yüzyılların Fergana bölgesi İslam coğrafyacıları tarafından detaylı bir şekilde açıklaması yapılmıştır. Söz konusu dönemde Oş şehri ekonomik açıdan bağımsız durumda olan güney Fergana'nın Nesya bölgesinin hudutları içerisindeymiş. Şehir Batı ülkeleri ile Şark dünyasını birbirine bağlayan Büyük İpek Yolu güzergahındaki bir ticaret kolu üzerinde yer almaktadır. Eski Arap coğrafyacılarından İbn Hurdadbih bu yolu şöyle: “Batı Asya'dan Hilafetin şark hududuna giden ana yol Hocend'e Sırderya'yı aşar, ondan sonra Ahsikes'e kadar sağ sahili takip eder ve Ahsikes'ten sonra yeniden nehri aşarak Kuba, Oş ve Özkent'e ulaşır” şeklinde tasvir etmiştir. El-İstahri ise: “Sırderya'nın güneyindeki mıntikalardan geçen bu yolu ana yol saymıştır. Bu ana yol üzerinde Kend, Soh, Riştan, Zenderamiş, Kuba, Oş ve Özkent şehirlerin bulunduğunu” ifade etmiştir.²⁸⁷

IX. ve XII. yüzyıllarda diğer Fergana şehirlerinde olduğu gibi Oş'un da gelir kaynağı zanaat ve ticaret merkezi olan ribatlardır. Şehir zanaatında çömlekçilik en önde gelmektedir. Bunun dışında arkeolojik kalıntılara ve yazılı kaynaklara göre inşaat sanatının, demirciliğin çeşitli türleri çok gelişmiştir. Oş çömlekçilerinin eşyaları diğer Orta Asya çömlekçilerinininki gibi her türlü işte kullanılmak üzere yapılmış çeşitlerinin bol olduğu ve şekil çeşitliliğiyle de farklarını göstermiştir. Bu çömlekleri hububat, su, şarap ve benzeri şeyler saklamak için kullanılan ve büyük hacimli kaplardan başlayıp kokulu yağlar ve civa saklamak için üretilmiş küçük ölçülü kaplara kadar varan eşyalardan oluşmaktadır. Aynı zamanda çeşitli motifler, renkli desenlerle süslenmiş, mineyle kaplanmış çini eşyalar da vardır. Ribatlarda şehrin zanaat-ticarette uğraşan ahalisi ile göçebe Türkler arasında mal takası yapılmaktadır.²⁸⁸

²⁸⁶ Gülnisa Aynakulova, “İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ'da Oş Şehri”, *Belleten*, C. LXV, S.244, Ankara, 2001, s.911.

²⁸⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.912.

²⁸⁸ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.914.

3.6. Esfera

Esfera, dağ eteğine kurulmuş, akarsuları ve şeftali bahçeleri olan bir kasabadır. Merginan'ın güneybatısında ve ondan dokuz yığaç uzaklıktadır. Meyve ağaçları pek çoktur; lakin bahçelerinde çoğunlukla badem ağacı bulunur. Ahalisi tamamen Sart²⁸⁹ ve dağlıdır. Güneyindeki tepelerin arasında taş-ayna (seng-ayine) dedikleri bir taş parçası vardır; uzunluğu tahminen on katıdır. Yüksekliği bazı yerlerinde insan boyu kadardır ve alçak kısmı da bazı yerlerinde insan beline kadar gelir. Ayna gibi her şeyi yansıtır.²⁹⁰

Esfera vilayetini Esfera, Varuh, Suh ve Hüşyar olmak üzere dört dağ eteği oluşturmuştur. Muhammed Şaybak Han, (Moğol hanları ve Babür'ün dayıları) Sultan Mahmut Han ile Alaca Han'ı mağlup ederek Taşkend ve Şahrhiye'yi aldığında Babür'de Suh ve Hüşyar dağlarının eteklerine geçmiş ve bir seneye yakın bir zamanı orada sıkıntıyla geçirdikten sonra Kabil'e gitmiştir.²⁹¹

3.7. Kasan

Ahsi'nin kuzeyinde ve oldukça küçük bir kasabadır. Andican suyunun Oş'tan gelişi gibi Ahşi suyu da Kasan'dan gelmektedir. Güzel ve havadar bir yerdir. Eğlenceli bahçeleri vardır ve bunların hepsi dere kenarında olduğu için buraya önu süslü elbise denmektedir. Oş ile Kasan halkı safa ve hava bakımından kendi kasabalarının daha iyi olduğu konusunda karşılaştırma yapmışlardır.²⁹² Ahsikes'in beş fersah kuzeyinde aynı adı taşıyan nehrin kenarında Kasan şehri bulunmaktadır. Küçük şehir hala eski şehrin harabeleriyle birlikte mevcuttur. VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başında Kasan, Fergana meliklerinin başşehri olarak kullanılmıştır.²⁹³

Kasan şehri İslamiyet'ten önce de var olup, ilk zamanlarında Fergana Devleti'nin başkentiymiş ve sonra vilayetin İslamiyet'ten önceki hükümdarları olan İhşidlilerin başkentliğini de yapmıştır. Yalnız söz konusu dönemde Kasan eski

²⁸⁹ Sart: Türkler ve Moğollar tarafından bazı kavimler için kullandıkları bir isimdir. Türkistan'da Moğol hakimiyetinin olduğu dönemlerde Türk olmayan kavimler için kullanılmıştır. Buhara ve Hokand'da şehirli ve çiftçi halkın dışındaki göçebe Kırgızlara da Sart denirmiş. Kazaklar ise Türkçe veya Farsça konuşmalarına bakmaksızın yerleşik hayatı yaşayan topluluklara da Sart demişlerdir. Resmi yazı dilinde Tacikler dışındaki Türkleşmiş halk da bu isimle anılmıştır. (Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.135).

²⁹⁰ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.135.

²⁹¹ Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.135.

²⁹² Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, *a.g.e.*, s.137.

²⁹³ V.V. Barthold, *a.g.e.*, s.176.

önemini yitirmiş ve küçük bir yerleşim yerine dönüşmüştür. İslam müellifleri ondan pek fazla bahsetmezler. İbn Havkal'e göre "Kasan, hem şehrin hem kurenin²⁹⁴ adıdır. Köyleri, tarlaları ve sürüleri vardır". Semanî ise "burada fethedilmez bir kalenin bulunduğunu söylemiştir". Şehir Türk topraklarının yakınında bulunmakta ve geniş bir çevreye sahipmiş.²⁹⁵ Yakut el-Hamavi, Kasan'ın; "Türk sınırında bulunan kalabalık ve zengin aynı zamanda Türklerin istilaları sonucunda tahrip edilen bir şehir" olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁶

Kasan şehri Ömer Şeyh Mirza'nın hakimiyeti altına girdiği bir zamanda Özbekler, Kasan'ı yağmalayınca önemli devlet adamı olan Kasım Bey Özbekleri takip ederek mağlup etmiştir. Bunun üzerine Babür dönemine girdikten sonra Babür, Kasım Bey'i hep yanında bulundurmıştır. Babür bu şehirde gücünü pekiştirdikten sonra gençlik döneminden bildiği önemli devlet adamı olan Mir Gıyas Tagayi'ye bırakmıştır.²⁹⁷

3.8. Özkent

Kırgızistan'ın güneybatısında Özbekistan sınırına yakın Karaderya nehrinin sağ tarafında yer almaktadır.²⁹⁸ Fergana bölgesindeki Maveräünnehir şehirlerinden biridir. Buraya Özkent de denmektedir. Verilen bilgilere göre "kend" kelimesi bu bölgenin avam lisanında köy manasına gelmektedir. Şehrin bir suru ve çeşitli kapıları vardır. Türkler ticaret yapmak için buraya gelmişlerdir.²⁹⁹

Semani'nin Türk şehirlerinden diye zikrettiği Özkent şehri Miyan-Rudan bölgesinde yer almaktadır. Fergana'nın üçüncü bölgesi olan Miyan-Rudan Cidgil Nehri (Çatkal / Narın) ile Sırderya (Karaderya / Kara Su) arasında bulunan, Türklerle sınır bir bölgedir. Bu bölge iki Su Arası olarak bilinen eski adını günümüze kadar muhafaza etmiştir. Müslümanlar burayı ancak X. yüzyılda ele geçirebilmişlerdir. Miyan-Rudan'ın esas merkezi Haylam Ketmen Tepe(Ketmen Töbö) Karluk hükümdarlarının ikametgah yeridir. İbn Havkal'a göre; "Miyan-Rudan'ın pek çok

²⁹⁴ Kure: Kabil bölüklerinden Alasay'a doğru giden yol üzerinde bir yerin ve geçidin ismidir. Aynı zamanda bu geçidin olduğu yerde iklimi ise güney tarafı sıcak, kuzey tarafı soğuktur.(Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *a.g.e*, s.802.)

²⁹⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.380.

²⁹⁶ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.143.

²⁹⁷ Gazi Zahireddin Babur, *a.g.e*, s.148.

²⁹⁸ Ahmet Taşağıl, "Özkent", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, Diyanet Yayını, İstanbul, 2007, s.129.

²⁹⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.129.

köyü ve bol zahiresi vardır”. Bölgenin başşehri Haylam olup Samanoğulları’ndan Emir Ebu’l-Hasan Nasir b. Ahmed burada doğmuştur. Makdisi bölgenin adını Hayrlam olarak vermiştir. Ona göre Hayrlam büyük bir şehir olup çarşısında güzel bir camisi vardır.³⁰⁰

Yakut el- Hamevi’de Özkent’i Fergana bölgesinin darulharbe yakın sınır şehri olduğunu, bir kalesi ve birçok kapısı olan şehrin surlarla çevrili akarsuları ve bahçeleri bol bir şehir olarak ifade etmiştir. İslam coğrafyacısı İdrisi; “Özkent’in büyük ve haşmetli bir şehir olduğunu, şehirde kalabalık bir askeri ordunun bulunduğunu, halkının cesur olduğunu ve Türklerin bu şehirde yoğun ticaret yaptıklarını” ifade etmiştir.³⁰¹ Ayrıca İdrisi; “Özkent için Türklerin kapısıdır” ifadesine de yer vermiştir.³⁰²

IX. ve X. yüzyıllarda göçebe Türkler ile hudut bölgelerde, şehirlerde veya köylerde göçebelerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak onlardan elde edilen ham maddelerin işlenmesi için iyi olma gayretine girilmiştir. Bu süreci Fergana’nın göçebe Türklerle hudut Oş, Özkent vs. gibi şehir ve köylerin örneğinde görmek mümkündür. Bölgedeki şehir halkı göçebe Türklerden hayvan, hayvancılık ve avcılık ürünleri, köleler; bunun karşılığında göçebelere kumaş, ekmek, kapkacak, demir eşya ve süs eşyaları vermektedirler. Makdisi’ye göre; “Özkent’in kale kapısının önünde köprüsü olmayan bir nehir akmaktadır. Buranın şehir merkezi eski yapıda olup çarşıları, camisi, suru mevcuttur” şeklinde ifade etmiştir. Şehrin dört kapısı bulunmaktadır. Eski Özkent’in dört kapısının olduğunu arkeoloji araştırmalarından elde edilen bilgilerde desteklemektedir. Şehre su Karaderya’dan temin edilmektedir ve büyük ihtimalle şehirde su şebekesi ve kanalizasyon sistemi kurulmuştur. Ortaçağ’da önemli coğrafi eserlerde Hududu’l-Alem’deki bilgilere göre şehir dolaylarından iki nehir geçmektedir. Bunlardan birinin adı Yabaku olup Tibet dağlarından akar, diğeri ise Barshan nehri olup Karluk (Halluk) bölgesinden akmaktadır.³⁰³

Özkent’in içinde olduğu Fergana bölgesi tarihinin ilk devirlerinden itibaren Türkistan coğrafyasının en önemli yerlerinden birisidir. Eski Çin kaynaklarında Dayüan ismiyle bilinen Fergana bölgesi Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Wu-

³⁰⁰ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.381.

³⁰¹ Ahmet Taşağıl, *a.g.m*, s.130.

³⁰² Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.103.

³⁰³ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.119.

sunlar'a yurt olmuştur. Daha sonra Akhunlara, Göktürklerle özellikle Batı Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. Karluklar zamanında Türklerin göç etmesinde yer almışsa da asıl önemini Karahanlılar döneminde kazanmıştır.³⁰⁴ IX. yüzyılın ortalarında Özkent'te Gür Tegin adında bir Türk beyi idareci olarak bulunmaktadır. Ortaçağ İslam coğrafyacıları Özkent'in diğer Müslüman şehirleri gibi kale, iç şehir ve dış mahalleler şeklinde üç bölüme ayırmışlardır.³⁰⁵

998 yılında Karahanlı Ebü'l Hasan Ali Arslan'ın ölümüyle Fergana Karahanlı hakimiyetine girince Özkent de onların idaresine girmiştir. Bu hanedana ait olan hanlar burada adlarına paralar bastırmışlardır. Ebu Nasr Ahmed b. Ali'nin kağanlığı döneminde kardeşi İlig Han Nasr, Fergana bölgesinin yöneticisi olarak Özkent de tahta oturmuştur. Burada 999 yılında Samanilerle mücadele ederek Buhara'yı işgal ettikten sonra Samani Devleti yıkılmıştır. İlig Han'ın ölümü üzerine yerine kardeşi Arslan İlig Han geçmiştir. Arslan İlig Han ilk olarak gücünü Talas, Şaş, Tünhas, Binhas, Fergana, Özkent, Hocend, Uşrusana ve Buhara'da göstermiştir. Karahanlılarda iç karışıklıklar çıkmış ve Yusuf Kadir Han'ın kardeşi Ahmed b. Hasan 1019'da Arslan İlig Muhammed'in başşehri olan Özkent'i ele geçirmiştir. Daha sonra Yusuf Kadir Han rakiplerini yenerek Özkent'i ele geçirmiş ve burada kendi adına para bastırmıştır. Kaynaklara göre Özkent, Batı Karahanlı Devletinin ilk başkenti durumundaymış. Bir müddet Batı Karahanlıların elinde olan şehre Selçuklu Sultanı Melikşah 1088 yılında çıktığı doğu seferinde Ceyhun'u alarak Özkent'e kadar ilerleyerek Batı Karahanlılar bir süre Selçuklulara bağlanmışlardır.³⁰⁶

Babür'ün Özkent şehrine hakim olmasından evvel Oş şehrini almış ve buraya yakın Andican bölgesinin ovalarının Babür'ün hakimiyetine girmesiyle Özkent şehrine yakın bir hale gelmiştir. Bunun üzerine Fergana Vadisi'in önemli şehirlerinden olan Özkent halkının istekleriyle Babür'e tabi olmayı kabul etmişlerdir.³⁰⁷

Şehirde XII. ve XIV. yüzyıllardan kalma pek çok mezar taşı, binalar ve sanatkarene yapılmış türbe ve mescit günümüze kadar gelmiştir. Üzerindeki kitabeden burada yatan zatın 1192 yılında öldüğü tahmin edilmektedir. Karahanlı

³⁰⁴ Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.129.

³⁰⁵ Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.130.

³⁰⁶ Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s.130.

³⁰⁷ Gazi Zahireddin Babur, *a.g.e.*, s.252.

mimarisini gösteren 20 metrelik bir minaresi de vardır. Buradaki türbelerin kime ait olduklarına dair farklı rivayetler vardır. Zamanla şehir önemini kaybetse de bazen kaynaklarda kendisinden bahsedilmiş oluyordur. Timur 1376 yılında bir seferden dönerken Türkistan'dan geçerek Özkent'e ulaştığında buradaki halk ve idarecilerle görüşmüştür. Zamanla çevresinde gelişen yeni şehirlerin ortaya çıkmasıyla Özkent önemini kaybederek 1710 yılında bölgede kurulan Hokand Hanlığı sınırlarına dahil olmuştur. 1874 yılında kesin bir şekilde Rus idaresine girmiştir. 1924 yılında Sovyetler Birliği bünyesindeki Kırgız Özerk Cumhuriyetine bağlanmıştır. 1936'da ilan edilen Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde yer almıştır.³⁰⁸

3.9. Kuba

Güney Fergana bölgesinde olup ana yol üzerinde bulunan şehirlerden biride Kuba'dır. Kuba, İstahri'ye göre; "bu yüzyıllarda Fergana'nın başkenti Ahsikes'ten sonraki ikinci büyük şehirdir". Ona göre Kuba, buradaki şehirlerin en güzellerindendir. Kuba'da kuhendiz, rabat, Cuma camisi ve çarşılar vardır. İbn Havkal aynı bilgileri vermekle birlikte şunları da ekler: "şehrin kuhendizi harap olup camisi sağlamdır. Çarşı ve Dar el-imare hapishanesi de rabattadır. Rabatın etrafını çeviren bir sur bulunmaktadır. Kuba'nın, Ahsikes'in bahçelerinden ve sularından daha fazla bahçesi ve suyu vardır".³⁰⁹

Makdisi'ye göre: "Kuba'nın merkezlerden daha rahat, daha geniş, daha hoş, daha temiz, daha cazip bir şehir olduğunu bildirmiştir. Hatta ona göre buranın merkez olması daha munasipmiş". Şehrin ortası meydanlık olup camisi çarşısındaymiş. Hakimler Kuba için "Fergana Kuba"dan ibarettir, geri kalanı çör çöptür" demişlerdir. Hududu'l-Alem'in müellifi Kuba'yı, Fergana'nın en büyük ve en gelişmiş mamur şehri olarak göstermiştir.³¹⁰

3.10. Şikit

Makdisi, Şikit'in büyük bir şehir olduğunu ve burada çok ceviz yetiştiğini söylemiştir. Ona göre Şikit'te bazen 1000 ceviz bir dirheme alınabilmektedir. Şehrin camisi çarşısında bulunmaktadır.³¹¹ Burada Türk toprakları sınırında Özkent, Şelat'tan başka Biskent, Astiyakent şehirleri Haft-dih yani yedi köy kazasından

³⁰⁸ Ahmet Taşağıl, *a.g.m*, s.131.

³⁰⁹ Ranazan Şeşen, *a.g.e*, s.240.

³¹⁰ Ranazan Şeşen, *a.g.e*, s.250.

³¹¹ Ramzan Şeşen, *a.g.e*, s.250.

oluşmaktadır. İstahri'ye göre Şelat ile Biskent'te cami yoktur fakat bunlar hudut şehirleri olduğunu ifade edilmiştir. Ona göre Ahsikes'ten Miyan-Rudan'ın son şehri olan Şelat'a kadar yaklaşık 5 geçittir; Haylam ile Şelat arası ise 7 fersahtır.³¹²

3.11. Nasr-Abad

Fergana'nın doğu bölgesinin başka bir şehri Nasr-Abad'dır. Makdisi'ye göre; "Nasrabad büyük bir şehir olup etrafı sefid dal ve hür ağaçlarıyla çevrilidir. Bu şehri bir hükümdar (Herhalde Ahmed b. Asad) Nasr adlı oğlu için kurmuştur. Şehir onun ismiyle anılır. Şehirdeki küçük minare cami kapısının üzerindedir".³¹³

3.12. Fergana'da ki Diğer Yerleşim Yerleri

Makdisi'ye göre *Renced* şehri büyük ziraat alanları olan ve ayakkabıcılar çarşısında temiz bir camisi olan bir şehirdir. *Beşbeşan* büyük bir şehirdir; camiinin önünde bir meydan bulunmaktadır. *Raştan* büyük bir şehir olup camisinin iki kapısı vardır ve bir kapısı çarşıya açılır diğer kapısı da şehrin meydanına açılmaktadır.³¹⁴

Coğrafyacıların tasvir ettiği bu Fergana şehirleri sadece siyasi iktidarın, ticaretin ve zanaatın merkezleri değildir. Bunların yanında çok gelişmiş yer altı kaynaklarını çıkarmak ve sanayide kullanmaktır. Ayrıca bölgenin Karahanlılar tarafından idare altına alınmasından sonra Yedisu bölgesinde Issık Göl sahilleri ve Tanrı Dağlarında da şehirlerden, kervansaraylardan, kalelerden oluşan kalabalık bir kültür ortaya çıkmıştır. Bu topraklar ve şehirler üzerinden Semerkant, Buhara vs. diğer şehirlerden pek çok ticaret kervanları geçmektedir.³¹⁵

Günümüzde 10 milyon kişinin yaşadığı Fergana Vadisi, Orta Asya'da nüfusun en yoğun olduğu bölgelerden biridir: Coğrafik olarak Orta Asya'nın %5'ini teşkil etmesine rağmen, Orta Asya nüfusunun %25'i bu bölgede yaşamaktadır. Bölgenin dağlarla çevrili olmasından dolayı dışa açılan tek geçit Khujand Geçidi'dir. Doğu-Batı uzanımında 330 km ve kuzey-güney istikametinde 170 km olan Fergana Vadisi'nde; Celalabad, Oş şehirleri Kırgızistan'a; Sogd bölgesi Tacikistan'a; Namazgah, Andican, Fergana şehirleri ise Özbekistan'a aittir.³¹⁶

³¹² Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.381.

³¹³ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 250.

³¹⁴ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 250.

³¹⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.381.

³¹⁶ Levent Demirci, *a.g.m*, s.34.

IV. BÖLÜM

FERGANA VADİSİ'NDE EKONOMİ

İnsanın yaratılışının ilk özelliği hayatını devam ettirmesidir. Bu devam da insanın yaşaması demektir. Yaşamasının şartlarından biriside beslenmesidir. İnsanın yaşayışı içinde gıdasını ve yiyeceğini temin etmesi ilk vazifesidir. Öncelikle günlük ihtiyacı bulmak ilk şarttır. Daha sonra zamanla gelecek günler içinde ihtiyaç temini artmıştır. Bu geçim ise ya yiyeceğini kendisi yetiştirir ya da para kazanıp karşılığında ürün alır olarak yaşamaya devam etmişlerdir.³¹⁷

Fergana Vadisi'nin çevrelediği dağlar ve Sırderya'nın akış yönüne göre oluşan nehrin iki yakasında birçok bölgede farklı devletlere ait olması burada güvenlik, ulaşım ve gümrük sorunlarını da ortaya çıkarmaktadır. Bazı devletlerin sınırlarını doğal olarak nehirler oluşturmaktadır. Bundan dolayıda nehrin bir tarafı ile diğer tarafında yaşayan halk farklı etnik gruplara ayrılmaktadır. Bu durumda bölgede etnik kargaşalar ile birçok idari ve güvenlik problemlerinin zamanla ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bununla beraber coğrafya, etnik yapı ile kültürel durum ve ekonomik yapı için gerekli en önemli koşulların doğal olarak bulunduğunu bir havza olarak görülmektedir.³¹⁸

Orta Asya şehirleri Arap fütuhatının ortaya çıkmaya başladığı sırada şehirlerinin etrafında ticaret ve zanaat yerleri olan ribatların³¹⁹ inşaa edilmesiyle

³¹⁷ Tuncer Baykara, "Türk Kültür Tarihine Bakışlar", *Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2001, s.109.

³¹⁸ Alaeddin Yalçınkaya, "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2006, s.79-80.

³¹⁹ Ribat; Sınır boylarında ve stratejik noktalarda askeri amaçlı inşa edilen yapılardır. Kelime anlamı düşman saldırılarını önlemek için sınırdaki tutulan nöbetçi. İlk başlarda ribatlar daha çok basit bir bekleme yeri iken zamanla daha da gelişerek güzel yapılar olmuştur. Özellikle İslam devleti zamanında Bizans'a karşı inşa edilmiştir. VIII. yüzyılda Doğu İslam dünyasında Merv, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerin sınırlarında Ribatlar inşa edilmiştir. Bunu Horasan ve Maverâünnahr bölgeleri takip etmiştir. Semani'ye göre Beykent'de gazilere ait olduğunu düşündüğü üç yüze yakın ribatın varlığından bahsetmiştir. Makdisi'de Oş şehrinde çeşitli bölgelerde ribat olduğunu söylemiştir. Zengin Müslüman devlet adamları tarafından da ribatlar yapılmış ve hatta bazı devlet adamları çok ribat yapmakla tanınmışlardır. Yüksek yerlerde yapılan ribatlar sağlam surlarla çevrilerek içerisinde binalar, erzak odaları, silah depoları, mescid ve hamamlar bulundurulmuştur. (İsmail Yiğit, "Ribat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.35, Diyanet Yayını, İstanbul, 2008, s.76-77).

Kervansaraylar hem kitabelerde hem de güvenilir kaynaklarda "Ribat" olarak geçmektedir. İslam dünyasında kervansaraylar şehirler arası kavşak noktalarında ticaretin yapıldığı ve gelen insanların veya yolcuların konaklandığı yerdir. Anadolu'nun birçok şehir merkezinde "han" kelimesi şeklinde kullanılmıştır. Kervansaray kavramı İslam dünyasında farklı zamanlarda ve yerlerde teke, zaviye, hanakah, han, düveyre, buk'a, dergah, savma'a gibi ifadelerle ribat şeklinde kullanılmıştır. Fuat Köprülü kervansaraylar için şöyle: "Bu yapıların en eskilerinin Semerkant'ın güneyinde Afganistan

şehirlerin kuruluş süreci başlatmıştır. İşte bu VIII ve X. yüzyıllar arası Orta Asya şehirlerinde Ribatların ortaya çıkışı ve bunların daha sonra mahallelere dönüşme sürecide olmuştur. Ticaret ve zanaat yerleri şehrin en kalabalık ve en hareketli yerleri olmaya başlamıştır. Şehristan ifadesi ribatlarla beraber ya tamamıyla ortadan kalkmış ya da şehrin genel planı içerisinde eriyip ribatla birleşerek bir bütün halini almıştır. Bu bütünleşmeyle şehirlerin genel yapısında yeni değişimleri de ortaya çıkarmıştır. Şehir bir feodalin kontrol etmesinden çok devleti temsil eden hakimiyetin sağlandığı bir merkeze dönüşmüştür. Şehir hayatı eski devirlere göre daha az nüfuza sahip yerlerde ortaya çıkmaktaydı. Bu da şehir alt yapı çalışmalarının daha kısa ve hızlı yapılmasına ve bina inşasının gelişmesine yol açmaktaydı. Böylece şehir kültürünün özü olan camiler, medreseler, hamamlar, çarşılar, hanlar, ve zanaat mahalleleri meydana gelmeye başlamıştır. Ticaret mekanları genelde şehristanın duvarlarının içerisinde olmayıp şehrin giriş kapılarının ya yakınında ya da hemen yanibaşındaydı. Barthold'a göre; çarşılar genelde şehir civarında bulunmaktaydı. Fakat çok zaman geçmeden ticaret daha da yoğunluk kazanmasıyla çarşı meydanında zanaat yerleri önem kazanarak çarşı şehrin içinde yer almaya başlamıştır.³²⁰

Orta Asya'nın nüfus bakımından en yoğun bölgelerinden biri Fergana Vadisi'dir. Fergana, tarihte olduğu gibi günümüzde de stratejik önemini ve ekonomik zenginliğini korumaktadır. Fergana Vadisi'nde yüzyıllardan beri sulu tarım yapıldığı gibi bugün birçok maden yatağı ve hidroelektrik imkanları da bölgenin değerini artırmaktadır. Vadinin Özbekistan'daki bölümü pamuk, bağ ve bahçecilik, ipek böcekçiliği gibi tarım endüstrileri bakımından Türkistan'ın en zengin bölgesi özelliğini korumaktadır. Bunun yanında Türkistan'daki maden kömürü rezervlerinin yüzde 70'lik kısmı Fergana bölgesinde bulunmaktadır.³²¹

4.1. Tarım

Fergana Vadisi Orta Asya'da tarım kültürünün geliştiği en eski yerleşim bölgelerinden biridir. Arkeolojik kazılardan elde edilen malzemelere bakıldığında bu

hududuna yakın Tirmiz civarında bulunan harabedir. Bu yapı VIII. yüzyıldan beri bilinen ve kerpiçten yapılmış, çok kalın duvarları olan ve sağlam kulelere sahip bir şekilde inşa etmiştir" ifadesiyle izah etmiştir. (Selami Sönmez, "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.15, Erzurum, 2007, s.272-273).

³²⁰ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.724.

³²¹ Alaeddin Yalçınkaya, *a.g.m*, s.81.

bölgede tarım ile uğraşanların ilk yerleşim merkezlerinin üç bin yıl önce meydana geldiğini göstermektedir.³²²

Kırgızistan'da tarım ağırlıklı olarak Fergana bölgesi ve çevresinde yapılmaktadır. Yapılan tarımda elde edilen ürünler buğday, arpa, mısır ve yem bitkileri ağırlıktadır. Sulamanın fazla olduğu yerlerde pamuk, tütün, şeker pancarı ve endüstri bitkileri olmak üzere sebze meyve yetiştirilmektedir.³²³

Özbekistan'da tarım önemli geçim kaynağı ve ekonominin temelini oluşturur. Tarım üretiminden pamuk, buğday, pirinç, çeşitli sebze ve meyve yetiştirilmektedir. Yağmurun az olmasından ötürü tarımda sulama yöntemi ağır basmaktadır. Özbekistan dünyanın önde gelen pamuk üreticilerindendir.³²⁴

Tacikistan'ın ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. Ülkenin dağlık olmasından dolayı ekilebilir alanı azdır. Pamuk başta olmak üzere pirinç, patates, üzüm, sebze ve meyve tarımı yapılır.³²⁵

Çin kaynaklarında Çin elçisi Çang Kien'in verdiği bilgilerde Davan-Fergana (Davan: Fergana'nın eski adıdır) ziraat kültürü, üretimi ve sosyal ilişkileri çok gelişmiş bir bölge olarak nitelendirmiştir. Ona göre Davan halkı yerleşik hayat yaşamaktaydı, tarımla uğraşmaktaydı ve pirinç, buğday gibi tahıl ürünlerini yetiştirirlerdi.³²⁶

Fergana Bölgesi'nin coğrafi konumu, tarıma elverişli iklimi, verimli toprakları, zengin bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği, nehirlerin geçiş bölgesinde bulunması zengin tarım kültürünün gelişmesine zemin hazırlamıştır. Kaynaklarda hemen hemen bütün şehirlerin etrafında (Ahsiket, Tesnahorta, Kuba, Oş, Kasan, Vanket, Huvakand, Riştan, Renced, Zarkan vs.) buğday tarlaları ve bahçelerin varlığı bahsedilmiştir. Şehrin etrafındaki tarım ile uğraşanların yaşadıkları irili ufaklı yerleşim yerleri, Oş ve Özkent'in etrafında olduğu gibi aynı zamanda bu şehirler için

³²² Gülnisa Aynakulova, *Fergana Vadisi'nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri* (IX-XIII. Yüzyıl Arası), Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2004, s.87.

³²³ Erdoğan Akkan, "Kırgızistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.25, Diyanet Yayını, Ankara, 2002, s.442.

³²⁴ Cemalettin Şahin, "Özbekistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, Diyanet Yayını, İstanbul, 2007, s.110.

³²⁵ Halil Kurt, "Tacikistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.39, Diyanet Yayını, İstanbul, 2010, s.346.

³²⁶ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.87.

birer dış istihkam hattı görevini de görmüştür. Fergana çiftçilerinin bol miktarda ürettikleri zahireyi ihtiyacı olan diğer bölge ve şehirlere de göndermişlerdir. Sır Derya nehrini kolları (Şaş nehri, Özkent nehri vs.) tarım ürünlerinin naklinde önemli rol oynamıştır.³²⁷

Nesuh'ta İsmail-Şeyhi denilen bir kavun çeşidi yetiştirilir. Kabuğu sarı, çekirdeği az ve tadı çok güzelmiş. Çekirdeği elma çekirdeği kadar olurmuş. Fergana bölgesinin civarında bu kadar lezzetli bir kavun bulmak zormuş.³²⁸

Fergana bölgesinde ki Andican şehrinde tahıl üretimi ve meyve çeşitleri çokça bulunur. Özellikle kavun ve üzüm üretimi çoktur.³²⁹ Andican şehrinde ise nar ve eriği öne çıkar. Dane-kelan dedikleri bir çeşit narı vardır, çok tatlı olduğundan dolayı tercih edilir. Eriğin ise çekirdeğini çıkardıktan sonra içine badem koyup kurutup tüketilmektedir. Bunun dışında yeni bir isimle seyhani dedikleri bir çeşit erikleri de lezzetlidir. Esfera şehrinde meyvecilik çok yoğundur. Özellikle badem ağaçları çoktur. Bunun yanında şeftali bahçeleri de yaygındır. Hocend şehrinde de meyvecilik yapılır ve özellikle narı çok meşhurdur. Hocend narı ile meşhur cümlesi sık sık kullanılmış.³³⁰ Ahşi'de Mir-Timuri ismiyle bilinen bir kavun çeşidi vardır. Babür, Semerkant'ı aldıktan sonra Ahşi'den kavunlar getirtip burada ki beylerine ikram edermiş.³³¹

Kaynaklarda şehirlerin dışında bulunan tarlaların sulanması için açılan sulama kanalları ile ilgili bilgi verilmiştir. (Özkent, Marginan, Zarkan vs.) Bu çeşit sulama kanallarının açılması tarımın, bağ ve bahçeciliğin çoğalmasına ve aynı zamanda pamuk ve pirinç tarımının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Üretilen tarım ürünleri göçebe hayat süren Türklere ihraç edilmiştir. Pamuk doğal olarak işlenip kumaş şeklinde ihraç edilmiştir.³³²

Meyvelere gelince, İbn Havkal: “Soğd, Uşrusana, Fergana ve Şaş içlerine kadar girdiğinde diğer bölgelere de yetecek derecede bol meyve görülürmüş. Hatta meyvenin bol olmasından dolayı kalanları hayvanlarada vermişlerdir. Coğrafyacılar

³²⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.89.

³²⁸ Gazi Zahirreddin Babur, *a.g.e*, s.198.

³²⁹ Gazi Zahirreddin Babur, *a.g.e*, s.133.

³³⁰ Gazi Zahirreddin Babur, *a.g.e*, s.135.

³³¹ Gazi Zahirreddin Babur, *a.g.e*, s.136.

³³² Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.89-90.

tarafından çok miktarda meyve ve meyve ağaçlarının zikredilmesi X. yüzyılda meyveciliğin yüksek seviyesini göstermektedir. Şeftali, kayısı, armut, elma, nar, incir, ayva, vişne, erik ve üzüm yaygın olarak yetiştirilmektedir. Ayrıca üzümün birçok çeşidi bulunmaktadır.³³³ Bölgenin bütün evleri, bostanları, havuzlar ve akarsulara göre düzenlenmiştir. Hiçbir sokak, mahalle, çarşı, kısım, dar (saray, evler topluluğu), kasab akarsudan veya havuzdan mahrum değildir. Fergana, Şaş, Uşrusana ve Maveräünnehr'in diğer bölgelerindeki gür ağaçlar, bol meyve ve bahçelerin benzeri diğer merkezlerde görülmez. Fergana ile Türk ülkeleri arasında uzanan dağlarda gül, menekşe ve çeşitli çiçeklerin yanında üzüm, ceviz, elma vs. meyve ve bitkiler yetişmekteymiş. Bunların sahibi yoktur. Faydalanmak isteyenlere de kimse engel olmazmış. Maveräünnehr dağlarındaki sahipsiz fıstıkların benzeri başka bir yerde yoktur," diyen yine İbn Havkal'dır. Maveräünnehr ve Harezmi sebze ve kavun bolluğuyla da dikkat çekmekteydi ve bunlar zamanın en iyileriymiş. Ayrıca Fergana dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen teberhun ağacı ve kuzencan bulunmuş. Bu ağaçlar sadece bu bölgede yetiştirmiş.³³⁴

Davan'da üzümculük çok gelişmiştir. Zenginleri 10.000 dan'a kadar şarap tutarlarmış. Çin metni: "Eski şarap birkaç yıl boyunca hiç bozulmadan durur. Atlar kaba yoncayı ne kadar seviyorsa, halk da şarabı bu derece seviyor" der. Belgelerde Çinlilerin M.Ö. I. yüzyılda Fergana'dan üzüm, at ve kaba yoncanın tohumlarını elde ettikleri ve Gök Oğlu'nun (imparatorun) elde edilen bu tohumları dikkatle verimli toprakta ekmelerini emrettiği bildirilir.³³⁵

Fergana Vadisi'nin bozkırla hudut bölgelerine gelince yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre söz konusu yüzyıllarda bu topraklarda yarı göçebe Karluklar, Yağmalar, Çiğiller, Kırgızlar, İlaklar vs. Türk toplulukları yaşıyorlarmış. Bu boyların temel ve en önde bulunan işi göçebe hayvancılıkmış. Fakat şunu da hemen söylememiz gerekir ki bize bu kadar ulaşan yazılı kaynakların ortaya koyduğu bilgilerden anladığımız kadarıyla öteden beri göçebelikle uğraşan halklar bile çeşitli derecede zanaatla birlikte avcılık ve tarımla da uğraşmışlardır. Çünkü hiçbir ekonomik faaliyet tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya ve yaşaması için yeterli olmaya uygun değildir. Dolayısıyla bu tür faaliyetlerin az da olsa diğer

³³³ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.207.

³³⁴ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.214.

³³⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.88.

ekonomik faaliyetler ile desteklenmesi ve tamamlanması gerekmektedir. Türklerde hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte belirli ölçülerde tarım, ticaret, zanaat ve sanayi de bulunmaktadır.³³⁶

4.2. Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin esası, yüksek ovalar ve yaylalar olan Bozkır coğrafyasının iklim şartları gereği, çobanlık ve hayvan yetiştiriciliği teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanların içerisinde Türk sosyal ve kültürel hayatında büyük ehemmiyeti olan attan sonra koyun geliyordu. M.Ö. 2500'lerde başlatılan Afanasyevo kültüründe koyun kemikleriyle birlikte at kalıntılarına da rastlanılmıştır. Harezm'deki Kelteminar kültüründe (M.Ö. 3000) 'nde yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa kemiklerine rastlanılması fakat koyun ve sığır ile ilgili arkeolojik kalıntı ile karşılanılmamıştır. Demek ki, koyun ile atın insan hizmetine girmesi zamanları arasında bir paralellik vardır. M.Ö. 3000 başlarından itibaren Orta Doğu, Mısır ve Doğu Akdeniz bölgesinde tarım, hayvancılık ve maden kullanılışından meydana gelen kültür birliklerinin geliştiği, fakat halkı “henüz balıkçı ve avcı durumunda olan” Bozkırlarda hayvan besleyiciliğe dayalı ekonomi sisteminin, daha sonraları (2500'ler) güneyden gelen tesirlerle başladığı ileri sürülmekte ise de işaret edilen bölgeden kuzeye doğru bir kütle göçü görülmediğinden böyle derin bir kültür tesirinin mevcut olabileceğine ihtimal verilmemektedir. Bunun yanında, ehli hayvanlar sırasında koyun ile öküz ve domuzun bir arada dikkate alınması herhalde doğru değildir. Bu hayvan kalıntılarının herhangi bir kültür tabakasında yan yana bulunması ile o hayvanların evcilleştirilme yerleri ve zamanları ayırt etmek gerekir. Mesela öküz, bozkır hayvanı değildir; sulak, verimli, çiftçilik yapmağa elverişli sahalarda oturanlar için ehemmiyetli bir hayvandır, fakat bozkırlının işine pek yaramaz. Bu sebeple öküz bozkır iktisadiyatında faktör olarak görünmez. Bütün ağır hareketli, kocabaş hayvanları böyle saymak mümkündür. Domuzun ise, hiç olmazsa ekonomik hayatın başlangıcında Türk bozkırları ile alakası olmamıştır.³³⁷

Türkler, Avrupa bölgelerindekiler dahil tarihleri boyunca yani İslamiyet'ten önce dahi, hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardı. Ehli hayvan besleyiciliğin ilk safhasında domuz, Tunguz ve Moğollara öküz, inek, manda

³³⁶ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.91.

³³⁷ İbrahim, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.304.

vb. Indo-Germenlere; deve çöl kavimlerine; at ve koyun Türklere ait görünmektedir. Bu bakımdan, Afanasyevo ve Andronovo kültüründe at ve koyun kemiklerinin bir arada bulunması daha manalı bir duruma girer ve böylece Türk Bozkırlarının başlangıçtaki ekonomik bünyesi de ortaya çıkmış olur. Ayrıca Hun çağına ait bozkır “hayvan uslubu” tasvirlerinde öküz, inek, boğa, manda gibi hayvanların ve ehli domuzun yer almaması dikkat çekicidir. Tabiatıyla daha geç devirlerde Türk bozkırlarında at ve koyun sürüleri yanında sığır, katır, deve vb. sürüleri de vardı.³³⁸

Türkistan bölgesinde ki halkın temel geçim kaynağı yaşam biçimlerine göre şekil almıştır. Yaylak ve kışlak ifadesi yaşam tarzını ortaya koymuştur. Kışın kışlakta oturan Türkler çoğu zaman ziraat ile meşgul olmuşlardır. Yazında yaylağa çıkıp hayvancılık faaliyetlerine devam etmişlerdir. Böylece iki yönlü bir ekonomik faaliyet ortaya çıkmıştır.³³⁹ Büyük hayvan sürülerine sahip olan Türkler *çadır-köy* veya *çadır-şehir* halinde hayvanları için otlakları bol olan ve karı az olan dağların güney tarafını seçerlermiş.³⁴⁰

Fergana Vadisi Orta Asya’nın tarım bölgelerinin uç bölgesini teşkil etmekteydi. Bu sebepten Fergana halkının mukadderatı Orta Asya’nın diğer eski vaha halklarının ve komşu yarı göçebe hakların kaderiyle ayrılamayacak tarzda bağlanmıştır. Bu sebepten Fergana’daki siyasi ilişkiler belirli derecede Orta Asya’daki etnik ilişkileri yansıtmaktadır. Fergana ahalisi bölgenin coğrafi konumundan dolayı çok eski zamanlardan beri doğrudan doğruya etrafında bulunan göçebe kavimlerin tesiri altında bulunmuştur. Buna karşı Ferganalılar da vaha kültürünü göçebeleri etki altına almasında önemli rol oynamışlardır.³⁴¹

Kırgızistan’da hayvancılık özellikle küçükbaşta bir yoğunluk vardır ve bunun yanında büyükbaş hayvancılığı da yapılmaktadır. Diğer hayvancılıkta ipekböcekçiliği, kümes hayvancılığı, arıcılık ve balıkçılık da mevcuttur. Tarımdan sonra halkın en çok çalıştığı iş sahasıdır.³⁴²

³³⁸ İbrahim, Kafesoğlu, *a.g.e*, s.304.

³³⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1978, s.3.

³⁴⁰ Bahaeddin Ögel, *a.g.e*, s.9.

³⁴¹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.114.

³⁴² Erdoğan Akkan, *a.g.m*, s.42.

Özbekistan’da ipekböcekçiliği çok gelişerek hayvancılıkta başlıca geçim kaynağıdır. Geniş bozkırlarının olmasıyla koyun ve bilhassa karakul koyunu yetiştiriciliği çok fazladır.³⁴³

Tacikistan’da çayır ve otlakların geniş olmasından dolayı hayvancılık önemli bir geçim kaynağıdır. Koyun, keçi ve sığır en çok yetiştirilen hayvanlardır.³⁴⁴

Çinli Çang Kien’in vermiş olduğu bilgilerden Davan-Fergana halkının tarımla uğraştı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte onların hayatında çobanlık ve hayvancılığın önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Yüksek kaliteli çeşitli adları taşıyan Şanma, Tyanma vs. gibi at cinslerinin yetiştirilmesi buna bir örnek olarak gösterilebilmektedir. Hayvanlar sadece doğal otlaklarda beslenmiyor, yoncanın ekilmesiyle halkın hayvanları ahırlarda baktığı da görülmektedir. Ferganalıların hayatında at önemli bir yer teşkil etmektedir. Oş şehrinin yakınında bulunan Ayrımaç Tav kaya resimleri ve Aravan’daki kaya resimleri Fergana’da ata tapınma inancının varlığını göstermektedir. Çang Kien verdiği bilgilerde: “Fergana halkı at okçuluğunda mahir olduğu halkın silahı ok, yay ve mızraktan oluşmaktadır” diye ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında M.Ö. II. ve I. yüzyılda Fergana halkının tarımla birlikte göçebe hayatı da devam ettirdiğini göstermektedir. Bu cins atlar Timurlular döneminden Uluğbey’e kadar Çin’e ihraç edildiği görülmektedir.³⁴⁵

Türkler, atı hem ekonomik değer olarak hem de binek ve savaş aracı olarak faydalanmaktaydı. Eski Türk sosyal hayatında atın önemi, ekonomik değerinden çok onun bir ulaşım ve savaş aracı olarak kullanılmasından ileri geliyordu. Atı ehlileştiren süvari tekniğini bulan ilk kavim Türklerdir. Çinliler başta olmak üzere bütün Avrupalı kavimler, ata binme tekniğini Türklerden öğrenmişlerdir. Eski Türk orduları, çoğunlukla atlı birliklerden oluşmaktaydı. At, binicisine son derece yüksek hareket, sürat ve manevra kabiliyeti sağlıyordu. Türklerin büyük devletler kurması, geniş sahalara hakim olması ve birçok kavme hükmedebilmesi at sayesinde gerçekleşmiştir.³⁴⁶

³⁴³ Cemalettin Şahin, *a.g.m*, s.111.

³⁴⁴ Halil Kurt, *a.g.m*, s.346.

³⁴⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.115.

³⁴⁶ Salim, Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, s.22.

Çinli seyyah Çang Kien Tanrı Dağları ve Fergana'yı M.Ö. 136-128 yıllar arası ve 115'te olmak üzere iki kere ziyaret etmiştir. Eserinde en çok Usunlar'ı ve Fergana'yı tasvir etmiştir. Sadece Fergana Vadisi'nde 70'e yakın büyük ve küçük şehir ve kasabaya rastlamıştır. Çang Kien imparatora, Çin'in batısında bulunan ülkelerin Çin'de olmayan zenginlikleri hakkında bilgi verirken bölge atlarının hiçbir atla mukayese edilmez boylu poslu cins atlar hakkında bilgi vermiştir. Verdiği malumatlar arasında halkın, dut ağacı ipekçiliğini bilmediği bilgisi de yer almıştır. İmparator bu tür atlara sahip olmaya karar verir; çünkü bu sahiplik göçebelere karşı savaşta büyük bir üstünlük sağlamaktaydı. Kısa bir zaman sonra İmparator, Orta Asya'ya elçiler göndermiş. Bu elçilerin beraberinde götürdüğü hediyelerin arasında ipek de bulunmaktaydı.³⁴⁷

Göçebe bir halk için at asıl taşıt vasıtası olarak görülmüştür. Türkler at üstünde göç ederler, ava çıkarlar ve akınlar gerçekleştirmişler. Atların derisinden eğerler, ayakkabılar, kapkacaklar vs. çeşitli ev eşyaları yapmışlardır. Atın gücünden çeşitli alanda istifade ettikleri gibi etinden ve sütünden de faydalandıkları için bu hayvana özel bir değer vermişlerdir. Göçebe hayat genellikle hareketlilik ve sürati gerektirmekle birlikte binek ve yük taşıma içinde kullanılan at orduların seri hareket etmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu sosyal hayatın, askeri ve ekonomik öneminden dolayı Türkler atı sürüler halinde beslemişlerdir.³⁴⁸

At, Türkler için çok önemli bir varlıktır. Türkler özellikle dış ticarete taşıma işlerinde hep atı kullanmışlardır. Özellikle Hunlardan başlayarak XIX. yüzyıla kadar ki Çin ile yapmış oldukları ticaretlerinde atı hep kullanmışlardır. At, Türklerde kıymetinden dolayı bazı yerlere isimleri de verilmiştir; At-lık, At-başı gibi yerleşim yerleridir. 751 yılında yapılan Talas Savaşı Araplar ve Çinliler arasında olmuş ve Talas ırmağı yakınında bulunan Atlık bölgesinde gerçekleşmiştir.³⁴⁹

El-İdrisi'ye göre; "Türkler göçebe hareket eden, bir yerden bir yere göçen bildikleri her yerde otlak arayan kişilerdir. Onlar çok miktarda deve, koyun, öküz sahipleridir. Bir yerde devamlı oturmazlar, daima yer değiştirirler, bir yerden bir yere göç ederlerdi. Onlar çiftlik, hasad ve ekincilikle de uğraşırlardı. Onlarda çok

³⁴⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.19-20.

³⁴⁸ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.118.

³⁴⁹ Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s.116.

miktarda yağ, kaymak ve süt bulunurdu. Çok miktarda at yetiştirirlerdi. Atların etlerini yerler, hiçbir eti at etine tercih etmezlerdi”.³⁵⁰

İbn Havkal Maverünnehir’i tasvir ederken; “onlar harp için çok hayvan beslemekle beraber, ülkelerinde ihtiyaçlarına yetecek kadar hayvan yetiştir. Katır, deve, eşek ve koyun da ihtiyaçlarından fazla miktarda Karluklar’dan ve Oğuzlardan getirilmiştir. Onlar çok miktarda koyun ve sürü hayvanları yetiştirirlermiş”. Aynı yazar “Maverünnehir’de Fergana’dan daha çok köyü olan bir bölge yoktur. Bazen sakinlerinin çokluğu, hayvanlarının ve meralarının daha geniş sahaya yayılması sebebiyle bir köyün hududu bir konağa ulaşır” diye devam etmiştir.³⁵¹

Fergana’nın Isfara bölgesinde bulunan Kala-i Bolo kalesinin XI. ve XII. yüzyıllara ait arkeolojik araştırmaları sırasında hayvan kemiklerine rastlanılmıştır. Bunlar bize bölgede ki hayvancılığın ve avcılığın anlaşılmasına ışık tutmuştur. Bu çalışmalara göre sürüler büyük baş hayvan, keçi ve atlardan oluşmaktadır. (Halbuki göçebe hayvancılık hayatında ilk sırada at sürüleri bulunduğu bilinmektedir). Bu hayvanların eti ve sütü başlıca besin maddeleri olarak kullanılmıştır. İstatistiksel araştırmalara göre birinci sırada koyun eti, sonra büyük baş, keçi ve son olarak da at gelmektedir. Avlanan hayvanlar ise ceylan, dağ hindisi olarak görülmektedir.³⁵²

Bilindiği gibi Fergana Vadisi’nin ekonomisi tarım, ticaret, zanaat, sanayi, hayvancılık gibi çeşitli kollara ve bölümlere ayrılmaktadır. Ekonomi tiplerinin oluşumunda ve gelişmesinde, toplumun içinde yaşadığı coğrafyanın ve iklimin başlıca rolü bulunmaktadır. Yerleşik hayata sahip topluluklarda ekonomi, genellikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayiye dayanırken, bozkır ikliminde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda da hayvancılık yani besicilik gelişmiştir. Fakat hiçbir ekonomik faaliyet, tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılaması ve yaşaması için yeterli değildir; az da olsa diğer ekonomik faaliyetlerle desteklenmesi ve tamamlanması gerekmektedir. Türklerde hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte, belirli ölçülerde tarım, ticaret, zanaat ve sanayi de vardı.³⁵³

³⁵⁰ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.100.

³⁵¹ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.207.

³⁵² Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.116.

³⁵³ Salim, Koca, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.18.

Türk göçebe ekonomisinde avcılığın ayrı bir yeri vardır. Ortaçağlarda avcılık zengin tabaka için bir eğlence kaynağı ise de orta ve alt tabaka insanlar için ek geçim kaynağı sağlayan bir destek olarak görülmektedir.³⁵⁴

4.3. Madencilik

IX. ve X. yüzyılda Maveräünnehir ve Fergana ekonomik alanında büyük bir gelişme kaydetmiştir. Madencilikte olan gelişmeler ve iş verimi sadece teknoloji alanındaki başarılar ve çalışma şartlarının değişmesi yoluyla olmayıp eskiye göre işletilen ocak sayılarının çoğaltılması ve madencilik ile uğraşanların sayısının artmasıyla da bağlı olmuştur. Bununla maden çevresinde üretimde faaliyetinde bulunan ve tarımla uğraşan halk gittikçe maden çıkarma işiyle uğraşmaya başlamıştır. Büyük ihtimal madencilik ziraat işine ek bir hizmet olarak görülmüştür. Bazı insanlar topraksız bırakıldığı için maden sektöründe çalışmak zorunda kalmışlar ve zamanla meslek haline dönüşmüştür.³⁵⁵

Ortaçağlarda kurşunun çeşitli küçük eşya özel daraların yapımı için de kullanılmıştır. Bunun haricinde inşaat sektöründe faydalanılması çatı ve kubbelerin dış kaplamaları, taş levhalı döşemler, kaldırımların boşluklarını doldurması için kullanılmıştır. Maveräünnehir bölgesinde ki bu metale olan ihtiyaç Nurata dağlarındaki kurşunla birlikte Uşrusana ve Fergana maden yataklarından çıkarılan kurşundan karşılanılmıştır.³⁵⁶

Fergana'da aynı zamanda gümüş ve altın madenlerinin çok çıkarıldığı bölgedir. Kaynakların verdiği bilgilere göre altının çeşitli bölgelerde çıkarıldığı malumatı verilmiştir. Madenler esas olarak Fergana bölgesindeki Ahsikent'in etrafında Nekad dağlık bölgesinde ve Yukarı Nesya dağlık bölgesinden çıkarılmıştır. Kaynakların verdiği bilgileri arkeolojik kazılarda elde edilen bilgiler doğrulamaktadır.³⁵⁷

Fergana'daki kömürün insan ilgisini ne zamandan beri çekmeye başladığı belli değildir. Fakat X. yüzyılda İsfara küresinde Şurab'da taş kömürü tabakası işletilmeye başlanmıştır. Yazılı kaynaklarda bu konuda şu bilgilere rastlanmaktadır.

³⁵⁴ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.119.

³⁵⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.94-95.

³⁵⁶ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.95.

³⁵⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.96.

İbn Havkal: “Asbara’da ağaç kömürü gibi yanan ve külüyle elbiseler beyazlatılan siyah taş dağı vardır” demiştir. Bu kömürlerin üç vikri (eşek yükü) bir dirheme satılmış. Taş kömürünün külü yukarıda söylendiği gibi çamaşırların beyazlatılması için kullanılmış. Maalesef kaynaklarda bulunan bilgiler, üretim ölçüleri ve taşkömürünün kullanımının şekli hakkında fikir edinmemiz için yeterli değildir. Fakat şunu da belirtmemiz lazım ki, arkeolojik araştırmalara göre yerli eski maden fırınlarının kalıntıları Fergana’da filiz eritimlerinde diğer bölgelerde olduğu gibi ağaç kömürü kullanıldığını göstermiştir. Taşkömürünün bir yakıt olarak kullanıldığı arkeolojik olarak henüz hiçbir yerde tespit edilmemiştir. Söz konusu devirlerde taşkömürü daha çok tabiat harikalarından olarak değerlendirilmiştir.³⁵⁸

Maveraünnehir’de demir üretimi büyük ekonomik güce sahipmiş ve demirin başlıca üretim yerleri Fergana ve Uşrusana imiş. İstahri’ye göre Mink ve Marsmanda yörelerinde büyük ölçüde demir filizi bulunmaktaymış. Filizin bir kısmı bu yerde eritilirdi, diğer kısmı ise kalabalık bir maden üretim ve zanaat merkezi olan Fergana’ya gönderilirmiş. Aynı zamanda buraya Fergana’dan özel cins demirin de ithal edildiği anlaşılmaktadır. İbn Havkal: “Mink ve Marsmanda’da Horasan’ın tamamına ve İran’a ihraç edilen demir aletler yapılır. Zira Fergana demiri yumuşaktır ve ne yapmak istenirse o şeklin verilmesi kolaydır. Onlar akıllarına gelen birçok enteresan şeyi bu demirden yapabilirler” demekteymiş. Fergana da yapılan demir aletler o kadar meşhurdur ki bunlar Babil’e kadar ihraç edilmekteymiş. Marsmanda’da her ayın başında bir günlük pazar düzenlenirmiş. Bu pazar çok meşhurdu ve ülkenin en uzak diyarlarından tüccarlar gelirmiş. Mukaddesi; Fergana’dan ihraç edilen malların arasında silahlar, kılıçlar, demir ve bakır eşyalarını sayar.³⁵⁹

Demircilikten sonra önemi ve ustalarının kalabalıklığı açısından önemli zanaat dalı olarak bakır işlemesi gelmektedir. Yazılı kaynaklarda bakırcılar karşılaştırmalı olarak daha az zikredilir, fakat onların belli başlı mamullerinin bakır eşyalarının, kapkacakların bulunduğu arkeolojik buluntulardan yeterli derecede bilinmektedir.³⁶⁰

³⁵⁸ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.241.

³⁵⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.236.

³⁶⁰ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.102.

Makdisi Fergana'dan ihraç edilen malların arasında bakır eşyaların da bulunduğunu bildirir. Müellif bu eşyanın çeşitlerini kaydetmiş ise de Maveräünnehir'in diğer bölgelerinde üretilen ve ihraç edilen bakır eşyaların türleri hakkında bazı sonuçlara ulaşmak da mümkündür. Mesela Semerkant'tan kırmızı bakırdan yapılan çok büyük kazanlar, Buhara'dan sarı bakırdan yapılan lambalar ihraç edilmiştir. Çeşitli bakır ve tunç mamülleri Buhara pazarlarında satılmış. Fergana'nın zengin bakır ocaklarından çıkarılan bakır sadece hammadde olarak ihraç edilmez, kuşkusuz sözü edilen eşyaların yapımı içinde kullanılmış. Ahsikent, Kuba ve diğer şehirlerde yapılan arkeolojik araştırmalarda savatlanmış, bitki nakışlarıyla süslenmiş bakır sacayağı, mutfak eşyaları, kazanlar, yay uçları, lambalar bulunmuştur. Elde edilen eşyaların arasında en dikkat çeken madde herhalde tepsi olarak kullanılan yuvarlak bakır levha olmuştur. Yuvarlak levhanın kenarı kıvrımlı motiflerle süslenmiştir. Ortasında ise kadın kafalı kuş resmi bulunmaktadır. Bu tür fantastik yaratıklar o dönem için çok yaygınmış. Onun etrafındaki bütün saha stilize edilmiş bitki motifleriyle süslenmiştir.³⁶¹

Fergana'da petrol ile hammaddeler olarak kır ve katran üretimi daha yaygınmış. Katran kaynakları Aşağı Nesya küresinde çokmuş. Fakat İsfara da petrol yatakları daha meşhurmüş. Erken Ortaçağ da petrolün büyük bir kısmı işletilmiş. Petrol Fergana Vadisi'nden çıkarılmakla beraber onun kullanım yöntemleri hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Bu devirlerde petrolün önemli kullanım alanlarından birinin savaşlar olduğu gözükmemektedir. Şehir kuşatmalarında petrol ile doldurulan özel killi topraktan yapılmış borular tutuşturulup mancınıklarla duvarların iç kısmına fırlatılmış. Veya özel kilden yapılmış saksıya petrol doldurulup aynı şekilde karşıya atılmış. Muhasara altına alınan şehri yakmak için yanan petrolü hedefe atma teknolojisi Orta Asya'dan göçebelere de geçmiştir.³⁶²

Kırgızistan yeraltı kaynakları bakımından zengindir. En çok da kömür rezervleri bulunmaktadır. Türkistan'daki kömür yataklarının yarısı ihtiyaçlarını buradan sağlamaktadırlar. Diğer yeraltı zenginliklerine baktığımızda petrolü doğalgaz, cıva, bakır ve demir takip etmektedir.³⁶³

³⁶¹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.102-103.

³⁶² Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.98.

³⁶³ Erdoğan Akkan, *a.g.m*, s.42.

Özbekistan yeraltı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Özellikle doğalgaz yatakları Kaşkaderya, Buhara, Andican ve Surhanderya'da işletilmektedir. Petrol rafineleri Buhara ve Fergana da bulunup önemli bir değer taşımaktadır. Pamuktan sonra altın üretiminde dünyanın önde gelen ülkelerinden olup ihracatını yapmaktadır.³⁶⁴

Tacikistan'ın başlıca yeraltı kaynakları gümüş, altın, uranyum, demir, çinko, kalay ve civa oluşturur. Fergana havzasında petrol ve doğalgaz çıkarılır. Bu madenlerden sanayide alüminyum, kurşun, çinko, kimyasallar, gübre ve çimento üretimi yapılır.³⁶⁵

4.4. Ticaret

Ortaçağ da el sanatlarının gelişmesiyle birlikte ihtisaslaşmayı beraberinde getirmiş dolayısıyla buda üretimin artmasına sebep olmuştur. İhtiyaç fazlası malların üretimin artmasıyla ticaret yerlerinin oluşmasına ve ticaretin kurumsallaşmasına ihtiyaç duyulmuştur. IX. ve X. yüzyıllarda Türkistan şehirleri tarım ve sanayi üretimine göre ihtisaslaşmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere ve arkeolojik araştırmalar da bulgulara dayanarak Zerevşan ve Kaşka Derya bölgeleri ağırlıklı olarak karışık ziraat ekonomisini temsil etmektedir; bu bölgelerde ağırlıklı olarak halk tarım ile uğraşmıştır. Fergana bölgesinde ki halk ağırlıklı olarak yer altı madenlerini çıkartılmasıyla işgal etmiştir. Bozkırla sınır olan bölgelerde (Ürgenç, İsficab, Şaş...) deri sanayi gelişmiş işlenmemiş deriler göçebeler tarafından karşılanmıştır.³⁶⁶

Tekstil ile uğraşan şehir, kasaba ve büyük köylerde bulunmaktaydı. Fakat kaliteli kumaşların imali birkaç merkezde yapılmaktaydı. Bu merkezlerden biri de Merv şehri olarak bilinmekteydi. Merv ve çevresi kaliteli pamuğun üretildiği yerlerden birisiydi. Fergana da pamukçuluğun ve dokumacılığın durumuna bakıldığında burada üretilen kumaşlar ve kumaştan imal edilen tekstil ürünleri Fergana bölgesinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olup ihtiyaç fazlası ürünleri ise komşu göçebe Türklere de ihraç edilmekteydi. Eski dönemlerde olduğu gibi kumaşlar yünden, ketenden, pamuktan ve ipekten imal edilmekteydi Daha

³⁶⁴ Cemalettin Şahin, *a.g.m*, s.111.

³⁶⁵ Halil Kurt, *a.g.m*, s.346.

³⁶⁶ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.100-101.

sonraki dönemlerde keten kumaşlarının yerini pamuk kumaşları almıştır. Diğer taraftan yünden imal edilen ve ucuza mal edilen kumaşların hammaddesi komşu göçebelerden sağlanmaktaydı.³⁶⁷ Oş bölgesi eski çağlardan beri ipekli kumaş dokumacılığı ile ünlüdür. Ülkenin birçok yerinde tekstil fabrikaları var ve buralarda kürk, konfeksiyon, deri eşya ve ayakkabı atölyeleri bulunmaktadır.³⁶⁸

İslam coğrafyacıları çömlekçilik hakkında çok az bilgi vermişlerdir. Bu alandaki eksikliği arkeolojik buluntular tamamlamıştır. Ahsiket'te yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen malzemeler Bab, Özkent, Kuba ve Fergana'nın diğer şehirlerinde bulunan çinilerle benzeşmektedir. Elde edilen çinilerin büyük kısmı IX. ve XII. yüzyıllara ait olup bu dönemde çömlek düzeltme tekniği ve süsleme sanatının çok kaliteli olduğunu göstermektedir. Ayrıca çini süsleme sanatında Türkistan'a özgü bir tarzın çıkması görülmektedir. Bu durum bölgede köklü bir zanaatın varlığını, kapkacak imalatının yapıldığını çiniciliğin iç ticarete önemli bir rol oynadığını göstermektedir.³⁶⁹

Fergana bölgesinde üretilen çömleklerin diğer Türkistan şehirlerinde üretilenlerden çeşitliliği ve bolluğu dikkat çekmektedir. Üretilen çömlekler hububat, su, şarap ve benzeri yiyecek ve içecekleri saklamak için üretilen büyük küplerden başlayıp, kokulu yağlar ve civa gibi elementleri koymak için yapılan kapkacaklara her boyutta üretilirdi. Aynı zamanda çeşitli motifler, renkli desenlerle süslenmiş, mineyle kaplanmış bol çeşitli çini eşyalarla karşılaşılırdı. Bütün meskun mahallerde yapılan kazılarda elde edilen bol miktardaki çinilerin büyük kısmı yerli üretimden oluşmaktaydı. Bu da gösteriyor ki X. ve XII. yüzyıllar arasında Fergana bölgesi çini eşya üretimi açısından diğer bölgelere daha ileri bir dönemi yaşamaktaydı.³⁷⁰

IX. ve XIII. yüzyıllar arasında cam üretimi Fergana bölgesinde önem kazanmıştır. Camdan mutfak eşyaları, parfüm şişeleri, terazilerde kullanılan ağırlıklar, kimyasal maddeleri saklamak için kaplar, süs eşyaları ve aydınlanmada kullanılan lambalar yapılmıştır. Bu dönemde kullanılmaya başlayan yuvarlak pencere camlar üretilmiştir. Arkeolojik çalışmaların neticesine göre X. ve XII. yüzyıllarda Fergana bölgesindeki cam üretimi özellikle Kuba şehri ve çerçevesinde şekillenmiştir.

³⁶⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.103.

³⁶⁸ Erdoğan Akkan, *a.g.m*, s.42.

³⁶⁹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.104.

³⁷⁰ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.104.

Cüruf kalıntılarının bolluğu, cam kalıntıları, cam eritme fırınlarının varlığı ve yarı cam mamullerle karşılaşılması bu bölgenin cam üretiminin yapıldığını göstermektedir. Türkistan'da X. ve XII. yüzyıllarda cam kadeh ve bardak yapımı oldukça gelişmiştir. Aynı tip kadeh ve bardaklara Nesa şehrinde, Kala-i Bolo kalesinde, Kuba şehri Tirmiz, Güney Kırım sahili, Suriye ve Samarra'da rastlanılmıştır. Bu da Fergana'da üretilen camdan üretilen kapkacakların tüccarlar vasıtasıyla uzak şehir ve ülkelere götürüldüğü anlaşılmaktadır.³⁷¹

Türkistan şehirlerinde camdan yapılmış mürekkep hokkalarına da rastlanılmıştır. Mürekkep hokkalarının çeşitliliği ve bolluğu şehirlerde okuma yazma oranının fazla olduğunu göstermektedir. Mürekkep hokkasının çeşitliliği ve bolluğu Orta Asya şehirlerindeki okur-yazarlığın çok yaygın olduğunu göstermiştir. Cam eşyalar arasında küçük şişeler dikkati çekmektedir. Bunların büyük kısmı parfüm, kozmetik ve tıp alanlarında kullanılmaktaydı. Bu da bize koku ve eczacılığın geliştiğini göstermektedir. Bu da bize bu bölgede ilaç ve koku üretimini yapan bir esnaf zümresinin varlığını göstermektedir. Ürettikleri ilaç ve parfümleri özel şişeler içinde piyasaya sürerlerdi. Bu "Attarlık"³⁷² mesleği XIX. yüzyılın sonuna kadar Semerkant'ta devam ettirilmiştir. Attarlar ticarete üçüncü sırada yer almaktaydı.³⁷³

Fergana bölgesindeki demircilik, çömlekçilik, camcılık ve meslek kolları ile birlikte inşaat sektörünün de geliştiği görülmüştür. Bu devirde kilden yalnızca çeşitli kapkacak yapılmaz, inşaat malzemeleri olan tuğla, pişmiş kilden kaplamalar, su boruları da imal edilmiştir. Bu üretilen malzemelerin camilere, medreselere, yeni yapılara, havuzlara, kanallara, şehir duvarlarının tamiratına olan bu malzemelere olan ihtiyacı da gittikçe arttırmıştır. Şehirlerde kerpiçten yapılmış duvarlarla beraber asilzadelerin, arazi sahiplerinin, büyük tüccar sınıfının görkemli evleri ve çevre

³⁷¹ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.105.

³⁷² Türkçe'de daha çok aktar şeklinde söylenen kelimenin "güzel koku" anlamına Arapça'dan gelmektedir. Attarlar sadece güzel kokuları satan meslek grubu değil aynı zamanda şifalı bitkilerden yapılan ilaçları da satarlarmış. Attarlık Hz. Peygamber Efendimiz zamanından beri yapılan bir meslektir. Attarların iş yerleri eczanelerin ilk örnekleridir. Attarların özelliklerini kaybettiği kokuları veya hastalara yanlış ilaç vermeleri halinde kontrol edilirlermiş. Kontrolü hisbe teşkilatının görevleri arasında sayılmıştır. Attarlık işini yapan kişiler bir eczacının sahip olması gereken bilgilere sahip olması ve ticari olarak çabuk bozulacak maddelerin muhafazasını iyi bilmelidir. Eczanelerin yaygınlaşmasıyla attarların çalışma sahaları daralmıştır. İslam dünyasında Kuhin el-Attar gibi tanınmış alimler de olmuştur. Attar lakabıyla tanınan en meşhur alim Feridüddin Attar'dır. (Nil Sarı, "Attar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.94-95).

³⁷³ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.105-106.

düzenlemeleri yer almıştır. Fergana bölgesinde XI. ve XII. yüzyılda Karahanlı dönemine ait bazı anıtsal yapılara rastlanılmaktadır.³⁷⁴

Ülkenin ekonomik gelişmesi bölgelerin ve zanaat-ticaret merkezlerinin ekonomik açıdan ihtisaslaşmasıyla birlikte, göçebeler ile olan ticari ilişkilerde genişlemiştir. IX. ve X. yüzyıllarda Türklerde hudut bölgelerde şehirlerde veya köylerde göçebelerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak onlardan elde edilen ham maddelerin işlenmesi için de ihtisaslaşma baş göstermiştir. Bu süreci Şaş örneği üzerinde incelemek mümkündür; Makdisi'ye göre Şaş'tan değerli yüksek kaliteli keymuht (kumlu sahtiyan) eğerleri, sadaklar, yün ve kıl kumaşlar, çadırlar, namazlık (seccade) halıları, yakalar, pamuk tohumları, mükemmel oklar ve kalitesiz iğneler ihraç edilmiştir. Aynı durumun Fergana'nın Türklerle hudut şehir ve köyleri için de geçerli olduğunu tahmin edebiliriz ki yazılı kaynaklar Oş, Özkent, Miyan-Rudan civarı ahalisinin Türklerle iç içe olduğunu bildirmektedir. İbn Havkal ise Özkent şehrinin “ Türklerin kapısının önündeki bir ticaret yeri” olduğunu, Türklerin ticaret yapmak için buraya geldiklerini açık bir şekilde kaydetmektedir. Bu tarım-zanaat bölgelerinin ağırlıklı olarak yünden, deriden, kürkten yapılmış malları ihraç ettikleri anlaşılmaktadır. Makdisi, ham maddenin kaynağını da gösterir; “deriler Türklerden getirilir ve tabaklanır” der. Bunun dışında vaha ve şehir halkı hayvanlar, hayvancılık ve avcılık mamulleri, köleler ve keçe alırlarmış. Bunun karşılığı olarak göçebeler kumaş, ekmek, kapkacak, demir eşyalar, süs eşyaları alırlarmış. Bozkır göçebeleriyle yapılan ticaret düzenli kurulan pazarlarda gerçekleşmiştir. Göçebe Türkler ile olan ticaret için İsficab'ın Naveikat köyünde kurulan pazarlar, Uşrusana'nın Marsmanda (günümüzde Kırgızistan'ın Leylek vilayeti) şehrinde yapılan pazarlar çok büyük önem taşımaktaymış.³⁷⁵

Fergana şehirlerinde, kasaba ve köylerinde Türklerin bir kısmı yerleşik hayatı yaşarken diğer bir kısım da vadinin etrafındaki dağ eteklerinde yaylalarda göçebeliğe devam ediyormuş. Göçebe Türkler öteden beri bilindiği üzere meskun olarak çadırı kullanıyorlarmış. Çünkü böyle bir konargöçer hayatta Türkler için en uygunu çadırmış. Çadır çok kolay sökülebilir, kolayca kurulabilir, soğuktan da yağmurdan da ve yakıcı sıcaktan korur. Bu meşhur Türk keçe çadırları hakkında Yakubi şunları

³⁷⁴ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.106.

³⁷⁵ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.107-108.

söylemiş: “Türkler büyük Türk kubbelerinde otururlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırimdır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türkler keçe imalini en iyi bilen millettir. Zira elbiseleri keçedenmiş”.³⁷⁶

4.4.1. Fergana Vadisi’nden Geçen Ticaret Yolları

Tarihsel süreçte Büyük İpek yolu olarak adlandırılan meşhur ticaret yol çeşitli kervanların üzerinden gelip geçtiği önemli bir güzergahtır. Bu yol İslamiyet öncesinden başlayıp Babür devrine kadar ticari önemini korumuştur. İpek Yolu üzerinde kurulan devletler hem bu yol üzerinde faaliyette bulunan kervan ticaretini kontrol altına almak hem de bu ticaretten ekonomik anlamda maddi çıkar elde etmişlerdir.³⁷⁷ Çin başlangıçlı İpek yolunun ana güzergahı Orta Asya coğrafyası üzerinden İran’a buradan Mezopotamya ve Akdeniz kıyısındaki limanlara ulaşmıştır. Bu güzergahta genellikle Hindistan’dan fildişi, pamuk, Orta Asya’dan gümüş, bakır, turkuaz, Kuzeydoğu Hindistan’dan keten kumaşları Asya develeriyle taşınarak batı tarafına ulaştırılmaya çalışılmıştır.³⁷⁸

³⁷⁶ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, s.187.

³⁷⁷ Gülnisa Aynakulova, *a.g.m*, s.18.

³⁷⁸ Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.22, Diyanet Yayını, İstanbul, 2000, s.369.

SONUÇ

Fergana Bölgesi ortak kültürel mirasın paylaşıldığı ve ülkemizde akademik çalışmalarının yapıldığı bir yerdir. Bu topraklarda Türk tarihinin etkileri görülmektedir. Bölgeye ait ilk yazılı eserler Farsça, Grekçe, Çinçe ve Çağatayça menşeli kaynaklardır.

Genel hatlarıyla bakıldığında Fergana, Maverâünnehir'in bir bölümüdür. Fergana Vadisi coğrafi konumu, yeraltı zenginlikleri, uygun iklimi ve verimli topraklarıyla Türkistan coğrafyasında hem göç alan hem de farklı devletler tarafından ele geçirilmeye çalışılan bir bölge olmuştur. Bundan dolayıda Fergana Vadisi'nde farklı milletler yaşamıştır. Ticaretin ana merkezi olan İpek Yolu bölgenin önemini daha da arttırmıştır. İpek Yolu'nun güzergahında kurulan çarşı ve kervansaraylar bu bölgede ekonomiyi hep canlı tutmuştur. Fergana tüccarları farklı farklı milletlerle iş yapmışlardır. Özkent ve Hocend şehri bölgede ekonominin yoğun olduğu yerlerdendir. Burada ticaret ve vergi gelirleriyle birlikte tarım, hayvancılık ve madencilik de bölge insanın başta gelen geçim kaynaklarında biridir. Fergana bölgesinde ki tarım alanlarının sulama ihtiyacı Sırderya ve Karaderya akarsularıyla karşılanmaktadır. Göktürkler döneminde bölgede pamuk üretimi yapılmıştır. Müslümanlar yeni sulama kanalları açarak araziye daha da düzenli kullanmışlardır.

Fergana pekçok su kaynağının beslediği verimli mera alanlarıyla hayvancılığın da merkezi olmuştur. Fergana arazi yapısı büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yapmaya müsaittir. Hayvancılıkla uğraşan halk ticari anlamda bu hayvanların deri ve kürklerini satmak suretiyle maddi kazanım elde etmişlerdir.

Bölge zengin maden yataklarına sahiptir. Bu anlamda Fergana topraklarında altın, gümüş, kömür, demir, bakır ve kurşun gibi madenler çıkarılmıştır. Çinliler, Fergan da demircilik ve çinicilik sanatlarını sergilerken bölge halkından da üzüm ile yonca yetiştirmeyi öğrenmişlerdir.

KAYNAKLAR

AYNAKULOVA Gülnisa, “Fergana’da Yerleşim Yerleri”, *Türkler*, C 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.377-387.

AYNAKULOVA Gülnisa, “İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ’da Oş Şehri”, *Belleten*, C. LXV, S.244, Ankara, 2001, s.911-920.

AYNAKULOVA Gülnisa, “Eski Türk Şehri Özkent” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.53, S.1, Ankara, 2013, s.117-134.

AYNAKULOVA Gülnisa, “Fergana Vadisi’nin Türk Kültür Tarihindeki Yeri (IX. Ve XIII. Yüzyıllar Arası)” Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2004,

AHMAD Sayyid Maqbul, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.73-75.

AKÜN Ömer Faruk, “Babürname”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.404-408.

AYDINLI Osman, “Semerkant”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.36, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.481-484.

ALGAR Hamid, ALPARSLAN Ali, “Hüseyin Baykara”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.530-532.

ALTIMIŞOVA Zuhra, “Kırgızistan’da Basmacı Hareketiyle İlgili Yeni Bilgiler (1925-1934)”, *Bilig*, S.82, Bişkek, 2017, s.91-110.

AKA İsmail, *Timur ve Devleti*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

AHMETBEOĞLU Ali, “Tarhan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, Diyanet Yayını, İstanbul, 2011, s.19-20.

AKKAN Erdoğan, “Kırgızistan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.25, Diyanet Yayını, Ankara, 2002, s.441-442.

BABUR Gazi Zahireddin Muhammed, *Baburname*, Kabalcı Yayınları, Çeviri: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul, 2006.

BALA Mirza, “Endican”, *İslam Ansiklopedisi*, C.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997, s.268-270.

BARTHOLD V.V, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Çeviri: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

BARTHOLD Wilhelm, “Fergana”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.558-565.

BARTHOLD Wilhelm, “Hokand”, *İslam Ansiklopedisi*, C.5, I. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997, s.553-556.

BAYKARA Tuncer, “Türk Kültür Tarihine Bakışlar”, *Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2001.

BOZKURT Nebi, “İpek Yolu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.22, Diyanet Yayını, İstanbul, 2000, s.369-373.

BULDUK Üçler, “Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi”, Berikan Yayınevi, Ankara, 2006.

BÜYÜKTAŞ Canan Kuş, “Kalem, Kelam ve Kılıç: Babür Şah”, *Erdem Yayınları*, İstanbul, 2018.

BİLKAN Ali Fuat, “Divan ve Babürname Işığında Babür’ün Hindistan Hayatı”, *Bilig*, Bahar 2002, S.21, s.97-116.

BİLKAN Ali Fuat, Babür’ün “Risale-i Validiyye Tercümesi Adlı Eseri”, *Bilig*, Kış 1999, S.8, s.105-111.

DEMİRCİ Levent, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C.11, S.2, Ankara, 2012, s.33-69.

DONUK Abdulkadir, “Basmacı Harekatı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.107-108.

DUĞLAT Mirza Haydar, “Tarih-i Reşidi”, *Selenge Yayınları*, Çeviri: Osman Karatay, İstanbul, 2006.

ESİN Emel, “Ahsikes”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.2, Diyanet Yayını, İstanbul, 1989, s.180-181.

FISHER Michael H, *Babürlüler Hindistan’da Bir Türk İmparatorluğu*, Kronik Yayıncılık, Çeviri: M.Fatih Çalışır, İstanbul, 2020.

GRENARD Fernard, *Babur*, Milli Eğitim Basımevi, Çeviri: Orhan Yüksel, İstanbul, 1971.

GÜNDOĞDU Abdullah, “Şıbani Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.606-616.

KAVAS Ahmet, “Kabil”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.28-29.

KAFESOĞLU İbrahim, “Türk Milli Kültürü”, *Ötüken Neşriyat*, İstanbul, 2017.

KONUKÇU Enver, “Babür”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.395-396.

KONUKÇU Enver, “Begüm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.344.

KONUKÇU Enver, “Hokand Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.215-216.

KONUKÇU Enver, “Endican”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.11, Diyanet Yayını, İstanbul, 1995, s.190-192.

KONUKÇU Enver, “Haydar Mirza”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.29-30.

KONUKÇU Enver, “Hindistan’daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri 5-6 Kasım 2007*, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya 2008, s.131-152.

KONUKÇU Enver, “Halaciler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.15, Diyanet Yayını, İstanbul, 1997, s.227-228.

KORTEK S. Haluk, “Seyyidler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.77-78.

KORTEK S. Haluk, “Tuğluklular”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.41, Diyanet Yayını, İstanbul, 2012, s.333-336.

KÖPRÜLÜ Mehmet Fuat, “Babür”, *İslam Ansiklopedisi*, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.180-187.

KUT Günay, “Ali Şir Nevai”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.2, Diyanet Yayını, İstanbul, 1989, s.449-453.

KURT Halil, “Tacikistan” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.39, Diyanet Yayını, İstanbul, 2010, s.345-346.

KOCA Salim, “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2002, s.15-37.

MUHAMMEDCANOV Abdullah, “Taşkent”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.40, Diyanet Yayını, İstanbul, 2011, s.145-148.

MUHAMMEDCANOV Abdullah, “Siriderya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.37, Diyanet Yayını, İstanbul, 2009, s.272.

ÖZCAN Azmi, “Hindistan Tarihi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.75-81.

ÖZCAN Abdulkadir, “Bibi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.6, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.125.

ÖGEL Bahaeddin, “Türk Kültür Tarihine Giriş 1”, *Kültür Bakanlığı Yayınları*, Ankara, 1978.

PIRLANTA İsmail, “Babur Şah’ın Hayatı ve Kişiliği”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.10, Yozgat, 2016, s.215-245.

POUJOL Catherine, “Hokand”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.18, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.214.

ROUX Jean Paul, *Babur Büyük Moğolların Tarihi*, Dergah Yayınları, Çeviri: Lale Arslan Özcan, İstanbul, 2018.

SARI Nil, “Attar”, Nil, “Attar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, Diyanet Yayını, İstanbul, 1991, s.94-95.

SAKKAR Sami es, “Remle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, Diyanet Yayını, İstanbul, 2007, s.560-561.

SIDDIGUI Igtıdar Husain, “Ludiler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.27, Diyanet Yayını, Ankara, 2003, s.217-218.

SÖNMEZ Selami, “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Herat-Ribatlar)”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.15, Erzurum, 2007, s.270-296.

ŞEŞEN Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998.

ŞEŞEN Ramazan, “Buhara”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.6, Diyanet Yayını, İstanbul, 1992, s.363-367.

ŞAHİN Cemalettin, “Özbekistan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, Diyanet Yayını, İstanbul, 2007, s.110-111.

ŞAHİN Hilal , “Babürlü Sultanı Gülbeden Begüm”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar 2016, S.3, s.1-222.

ŞAHBAZ Davut, “Hindistan’da Babür İmparatorluğu’nun Kuruluş Dönemi: Zahirüddin Muhammed Babür”, *DTCF Dergisi*, 57.1, 2017, s.582-604.

TANSU Yunus Emre, ÖZDEMİR Ali, “Dükçü İşan İsyanı (1898)”, *Kilis Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.7, S.13, Kilis, 2017, s.233-241.

TAŞAĞIL Ahmet, “Merginan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.29, Diyanet Yayını, İstanbul, 2004, s.181.

TAŞAĞIL Ahmet, “Özkent”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, Diyanet Yayını, İstanbul, 2007, s.129-131.

TÜRKÖĞLU İsmail “Şeybaniler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.39, Diyanet Yayını, İstanbul, 2010, s.45-47.

TUĞ Kadir, YAŞAR Bedirhan, “Kırgızistan’ın Celal-Abad Şehrinde Mezarlık ve Ziyaret Yerleri İle İlgili Halk İnançları” *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.12, Bingöl, 2016, s.193-208.

USLU Recep, “Herat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.17, Diyanet Yayını, İstanbul, 1998, s.215-218.

VURGUN Seda Yılmaz, “1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Entitüsü Dergisi (TAED)*, C.54, Erzurum, 2015, s.607-623.

YAZICI Tahsin, “Fergana”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.12, Diyanet Yayını, İstanbul, 1995, s.375-377.

YALÇINKAYA Alaeddin, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri Arasında Fergana Serbest Ticaret Bölgesi Projesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2006, s.67-104.

YİĞİT İsmail, “Ribat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.35, Diyanet Yayını, İstanbul, 2008, s.76-79.